

SDE AKADEMİ DERGİSİ

THE JOURNAL OF SDE ACADEMY

ISSN: 2757-7767 • E-ISSN: 2757-7481 • CİLT/VOL: 5 • SAYI/ISSUE: 1 • OCAK / JANUARY: 2025

SDE
AKADEMİ
DERGİSİ
THE JOURNAL OF SDE ACADEMY

SDE
AKADEMİ
— D E R G İ S İ —
THE JOURNAL OF SDE ACADEMY

Cilt/Volume 5 • Sayı/Issue: 1 • Ocak / January 2025

SDE AKADEMİ DERGİSİ

THE JOURNAL OF SDE ACADEMY

Cilt/Volume: 5 • Sayı/Issue: 1 • Ocak / January 2025
ISSN: 2757-7767 • E- ISSN: 2757-7481

Stratejik Düşünce ve Araştırma Vakfı (SDAV) Adına Sahibi/Owner: Sinan TAVUKCU
Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor: M. Fatih SEZGİN
Tasarım/Design: Melike BAYRAK

Genel Koordinatör/General Coordinator: Alper TAN

Editör/Editor-In Chief: Prof. Dr. Tevfik ERDEM
Editör Yardımcıları/ Assistant Editors: Doç. Dr. Nesrin Güllüdağ, Dr. Harun Türker KARA
İngilizce Dil Editörü/ English Language Editor: Doç. Dr. Ahmet Yusuf YILMAZ

Alan Editörleri/Section Editors

- Ekonomi ve Maliye/
Economics and Finance
Prof. Dr. Abuzer PINAR / Ankara Medipol Üniversitesi
- Maliye Politikası-Para Politikası-Uluslararası Finans/
Fiscal Policy-Monetary Policy-International Finance
Prof. Dr. Fetullah AKIN / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Yerel Yönetimler-Kentsel Alan Yönetimi-Kentleşme Politikaları/
Local Governments-Urban Area Management-Urbanization Policies
Prof. Dr. Hikmet KAVRUK / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi- Bürokrasi-Afet-Risk Yönetimi/
Political Science and Public Administration-Bureaucracy-Disaster-Risk Management
Prof. Dr. Nail ÖZTAŞ / Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Uluslararası İlişkiler-Orta Asya-Türk Dünyası Alanları-Kimlik-Tarih/
International Relations-Central Asia-Turkic World Areas-Identity-History
Doç. Dr. Meryem HAKİM / Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
- Uluslararası Siyaset-Sosyal Bilimler-Savunma ve Güvenlik-Enerji Politikaları/
International Politics-Social Sciences-Defense and Security-Energy Policy
Doç. Dr. Merve Suna Özel ÖZCAN / Kırıkkale Üniversitesi
- Uzakdoğu Çalışmaları- Uluslararası Göç-Bölgesel Çalışmalar/
Far Eastern Studies-International Migration-Regional Studies
Dr. Gökberk DURMAZ / Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Erol TURAN
Prof. Dr. Ertan BEŞE
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu ÇENGEL
Prof. Dr. Musa YILDIZ
Prof. Dr. Mustafa ORÇAN
Prof. Dr. Recep KAYMAKÇAN
Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Doç. Dr. Zaher ALBAIK / Suriye

YÖNETİM YERİ/CONTACT

Aşağı Öveçler Mah. 1330 Cad. No:12 Çankaya-Ankara
Telefon/Phone: (0312) 473 80 45
E-posta/E-mail: makale@sdeakademidergisi.org
Genel Ağ/Web: www.sdeakademidergisi.org

YAYIN TÜRÜ/PUBLICATION TYPE

Yerel Süreli

BASKI/PRINT

Baskı Tarihi/Print Date: Ocak 2025
Baskı Hazırlık/Print Application: Karınca Ajans
Baskı Yeri/Print Address: Karınca Ajans

© Bu yayınlar izin alınmaksızın, ticari amaçlarla kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz ve yayımlanamaz.

Ancak ticari amaçlar dışında, kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

SDE Akademi Dergisi'nde yayınlanan makalelerde görüş ve fikirler yazarına aittir. Kurumsal görüşü yansıtmaz.

SDE Akademi Dergisi 4 (dört) ayda bir yayımlanır.

Hakemli bir dergidir.

İÇİNDEKİLER

Editörden vii

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Kuşaklararası Sosyal Hareketlilik: Temel Kavramlar, Ölçme Yöntemleri ve Karşılaştırmalı Sosyal Hareketlilik Araştırmaları
Intergenerational Social Mobility: Basic Concepts, Measurement Methods, and Comparative Social Mobility Studies

**Kemal Aydın - Hasan Aykut Karaboğa - Nadire Gülçin Yıldız
Hüseyin Özalp** 1-50

Küreselleşmenin Sosyal Tezahürleri
Social Demonstrations of Globalization

Ramazan Biçer - Zeynep Zekiye Öz 51-76

Türkiye’de Millî İktisattan Devletçiliğe Kalkınma Düşüncesi

Development Thought From National Economy to Statism in Türkiye

Çiğdem Erdem - Demirhan Fahri Erdem 77-103

The Need For a Motivated Workforce to Improve Productivity

Verimliliğin Artırılmasında Motivasyona Sahip Bir İşgücüne İhtiyaç

Augusto Umba Manuel Maria 105-135

AİHM Pilot Karar Usulü, İkincillik Prensibi ve Yapısal Adalet

ECtHR Pilot Judgment Procedure, the Principle of Subsidiarity, and Structural Justice

Nurullah Yusuf Ergür 137-168

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Ali Asker	Doç. Dr. Kainar Kaldybay Kaldybayulu / Kazakistan
Prof. Dr. Bahar Güneş	Doç. Dr. Khalid El-Awaisi / Filistin
Prof. Dr. Hacı Musa Taşdelen	Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyakmaz
Prof. Dr. Hasan Tahsin Fendoğlu	Doç. Dr. Merve Karacaer Ulusoy
Prof. Dr. Kürşat Öncül	Doç. Dr. Murat Bürkan Serbest
Prof. Dr. Muharrem Çetin	Doç. Dr. Mustafa Onur Tetik
Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan	Doç. Dr. Savaş Erdoğan
Prof. Dr. Nihat Yılmaz	Doç. Dr. Tekin Avaner
Prof. Dr. Osman Köse	Dr. Abdülhamid Zurnacı / Suriye
Prof. Dr. Safiye Kırlar Aksu	Dr. Ahmet Ateş
Prof. Dr. Yüksel Bayraktar	Dr. Firuz Fevzi / Afganistan
Doç. Dr. Abdullah Erol	Dr. Froilan Mobo/ Filipinler
Doç. Dr. Abdülkadir Öztürk	Dr. Haad Akmal / Pakistan
Doç. Dr. Adem Bölükbaşı	Dr. Keisuke Wakizaka/ Japonya
Doç. Dr. Akmaral Maldybek / Kazakistan	Dr. Mondjombo Saidi Sindani / Demokratik Kongo Cumh.
Doç. Dr. Atila Kartal	Dr. Sayan Shylmambetov / Kazakistan
Doç. Dr. Aydın Aktay	Dr. Süleyman Sıdal
Doç. Dr. Demet Kardeş	Dr. Zhandos Kudaibergenov / Kazakistan
Doç. Dr. Gökhan Bozbaş	

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucu,

Dünya ve Türkiye gündemini yakından ilgilendiren konuları ele alan hakemli dergimizi 5. yılında sizlere takdim etmenin mutluluğunu yaşıyoruz. Yeni sayımızda uluslararası ilişkiler alanının yanı sıra sosyoloji, kalkınma, hukuk ve strateji konularında hazırlanan makaleleri ilginize sunuyoruz. Her bir makale ele aldığı konuyu analitik bir bakış açısıyla ve derinlemesine ele alarak bilgi ve kültür dünyamıza katkı sunmayı hedeflemektedir. Bilimsel analizler ve eleştirel bakış açılarıyla dolu dergimizin, akademik çevreler ve genel okur kitlesi arasında köprü olmasını temenni ediyoruz.

Dergimizin bu sayısında yer alan ilk makale, Prof. Dr. Kemal Aydın ve Dr. Hasan Aykut Karaboğa tarafından hazırlandı. “Kuşaklararası Sosyal Hareketlilik: Temel Kavramlar, Ölçme Yöntemleri ve Uluslararası Karşılaştırmalı Sosyal Hareketlilik Araştırmaları” başlıklı makalede; kuşaklar arası sosyal hareketlilik araştırmalarında kullanılan temel kavramlar ve terimler ele alınmış ve hareketlilik tablolarının ölçüm yöntemleri üzerinde durulmuştur.

Dergimizde yer alan ikinci makale, Prof. Dr. Ramazan Biçer ve Dr. Zeynep Zekiye Öz tarafından kaleme alındı. “Küreselleşmenin Sosyal Tezahürleri” başlıklı makale, küreselleşmenin, insanlığın tarihsel sürecindeki rolüne dikkat çekmektedir. Küreselleşmenin insan emeğine ve insanlığa yönelik bir olgu olduğunu ve din, düşünce, kültür, teknoloji, sanat, dil ve yaşam felsefesi gibi insan hayatının hemen hemen tüm noktalarında sahip

olduğu etki ve katkıyla küreselleşmenin insanlığı şekillendirmekte olduğu tezini sunmaktadır.

Sizlere sunduğumuz üçüncü makale; “Türkiye’de Mili İktisattan Devletçiliğe Kalkınma Düşüncesi” başlığını taşımaktadır. Doç. Dr. Demirhan Fahri Erdem ile Prof. Dr. Çiğdem Erdem’in hazırlamış oldukları çalışmada, Türkiye’de kalkınma ülküsünün, millî iktisat-devletçilik çizgisindeki gelişiminden bahsetmektedir. Dolayısıyla makalenin kapsamı, milli iktisat politikasının hayata geçirildiği yıllardır. Yani Cumhuriyetin ilanıyla birlikte millî iktisadın bir kalkınma projesi olarak kabul edildiği 1923 yılından, millî iktisadın bir dönüşüm geçirip devletçiliğe doğru evrildiği 1930’lu yılların sonuna kadar geçen süre bağlamında bir analiz yapılmaktadır.

Dördüncü makale, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi Augusto Umba Manuel Maria tarafından yazıldı. “Verimliliği Artırmak İçin Motivasyona Sahip Bir İşgücüne İhtiyaç” başlıklı makalede yazar, özellikle işletme kapsamındaki işgücünün motivasyonuna değinmektedir. Araştırma, insan yönetimi araştırmalarına geniş ölçüde katkı yapacak sistematik ve kapsamlı bilgi sağlama iddiasındadır. Bir şirketin daha yüksek bir işgücü verimliliği için işgücünü nasıl motive edebileceği konusunda faydalı bilimsel bilgiler sağladığı için insan yönetimi açısından şirketler için özel bir anlam taşımaktadır.

Diğer bir makale, “AİHM Pilot Karar Usulü, İkincillik Prensibi ve Yapısal Adalet”.

Makale Ankara Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Kamu Hukuku Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olan Nurullah Yusuf Ergür tarafından kaleme alındı. Bu makalede yazar; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin iş yükü problemi, Avrupa Konseyi tarafından 1990’lı yıllardan itibaren gündeme alınmış ve Sözleşmeye ek protokoller eklenmesi ile gelişen reform sürecinin temel meselelerini incelemiştir.

Dergimizin altıncı ve son makalesi ise bir “Düzeltilme Makalesi” olarak

yayınlanmaktadır. Dergimizin Cilt 4-Sayı 1 üçüncü makalesi yayınlandıktan sonra yazarın talebi üzerine düzeltme dosyası olarak bu sayımızda yer verdik. Dr. Asım Öztürk tarafından hazırlanmış olan, “Milli Güç Kavramının Dönüşümü: Askeri Güç Kavramını Yeniden Tanımlamak” başlıklı makale, Jeopolitik alanında ele alınmakta olan milli güç kavramı ve alt bir unsuru olarak askeri güç kavramı, teknolojik gelişmeler ile 20. yüzyıl sonları ve 21. yüzyıl başlarında iki önemli dönüşüm konusunu ele almaktadır.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle.

Prof. Dr. Tefvik ERDEM

SDE
AKADEMİ
DERGİSİ
THE JOURNAL OF SDE ACADEMY

KUŞAKLARARASI SOSYAL HAREKETLİLİK: TEMEL KAVRAMLAR, ÖLÇME YÖNTEMLERİ VE KARŞILAŞTIRMALI SOSYAL HAREKETLİLİK ARAŞTIRMALARI

Kemal Aydın* - Hasan Aykut Karaboğa**
Nadire Gülçin Yıldız*** - Hüseyin Özalp****

Öz

Bu makalede, kuşaklar arası sosyal hareketlilik araştırmalarında kullanılan temel kavramlar ve terimler ele alınmış ve hareketlilik tablolarının ölçüm yöntemleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, yapısal ve dolaşım hareketliliği ile giriş-çıkış tabloları tanımlanmış ve üçüncü bölümde, İngiltere'de yapılan bir sosyal hareketlilik araştırması örneğinde hesaplamaların nasıl yapıldığı açıklanmıştır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, İngiltere, ABD ve Türkiye'de sosyal kelimesi hareketlilik araştırmalarının temel sonuçları kısaca özetlenmiş ve geleceğe yönelik projeksiyonlar üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde, iki büyük ölçekli uluslararası karşılaştırmalı hareketlilik araştırmasının temel bulguları ana hatlarıyla irdelenmiş ve çeşitli sosyal hareketlilik teorilerinin öngörülleri tartışılmıştır. İngiltere, ABD ve Türkiye'de kuşaklar arası sosyal hareketlilik kavramları benzerlik arz etmektedir. Her üç ülkede de kuşaklar arası sosyal hareketliliğin baskın karakteri yukarı doğru kısa mesafeli hareketliliktir. Türkiye'de yapısal hareketlilik bir miktar daha yüksekken İngiltere ve ABD'de dolaşım hareketliliği daha yüksektir. Ancak İngiltere ve ABD'de 1980'lerden başlayarak orta düzey işlerin daralması, gelir eşitsizliğinin artması ve düşük ücretli işlerde büyüme gibi nedenlerle sosyal hareketliliğin hızının yavaşlamaya başladığını ve aşağı doğru hareketliliğin yaygınlaştığı tartışması gündemdedir. Türkiye'de gelir eşitsizliği ve eğitim düzeyinin yaygınlaşması ile eğitim yatırımı getirisinin düşmesinin sosyal hareketliliği zorlaştırdığı ileri sürülmektedir. Uluslararası karşılaştırmalı sosyal hareketlilik araştırma sonuçları, dönemin koşullarına göre değişiklik göstermiştir. Bulgular, çeşitli sosyal hareketlilik teorilerinin varsaydığı düzenlilikleri desteklememektedir. Uzun vadeli eğilim, sanayileşmiş ülkelerde yapısal hareketlilikte eğilimsiz dalgalanmalar ve bazı dönemlerde yakınsama, dolaşım hareketliliğinde göreceli istikrar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kuşaklar arası sosyal hareketlilik, Yapısal ve Dolaşım, Giriş ve Çıkış tabloları, Uluslararası karşılaştırmalı sosyal hareketlilik, Sosyal tabakalaşma.

* Kemal Aydın, Prof. Dr., Amasya Üniversitesi, E-posta: kemal.aydin111@gmail.com, Orcid:0000-0002-2013-7085

** Hasan Aykut Karaboğa, Dr. Öğretim Üyesi Amasya Üniversitesi E-posta: h.aykut.karaboga@amasya.edu.tr, Orcid:0000-0001-8877-3267

*** Nadire Gülçin Yıldız, Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, E-posta: nadiregulcin.yildiz@bogazici.edu.tr, Orcid:0000-0002-5852-9658

**** Hüseyin Özalp, Dr. Öğretim Üyesi, Amasya Üniversitesi, E-posta: huseyin.ozalp@amasya.edu.tr Orcid:0000-0003-1215-195X

Bu makaleye atıf için: Aydın, Kemal, Karaboğa, Hasan Aykut, Yıldız, Nadire Gülçin ve Özalp Hüseyin. (2025). Kuşaklararası Sosyal Hareketlilik: Temel Kavramlar, Ölçme Yöntemleri ve Karşılaştırmalı Sosyal Hareketlilik Araştırmaları, SDE Akademi Dergisi 5(1), 1-50

INTERGENERATIONAL SOCIAL MOBILITY: BASIC CONCEPTS, MEASUREMENT METHODS, AND COMPARATIVE SOCIAL MOBILITY STUDIES

**Kemal Aydın - Hasan Aykut Karaboğa
Nadire Gülçin Yıldız - Hüseyin Özalp**

Abstract

In this study, the basic concepts and terms used in intergenerational social mobility research were discussed and the measurement methods of mobility tables were explained. In the second part, structural and circulation mobility and inflow-outflow tables were defined and in the third part, how the calculations were made in the example of a social mobility study carried out in the UK was explained. In the third and fourth sections, the main results of the mobility studies conducted in the UK, the USA and Türkiye were briefly summarized and future prospects were discussed. In the fifth section, the main findings of two large-scale international comparative mobility studies were outlined and the predictions of various social mobility theories were discussed. Patterns of intergenerational social mobility in the UK, the US and Turkey were similar. In all three countries, the dominant character of intergenerational social mobility was upward short-distance mobility. However, it is argued that starting in the 1980s in the UK and the US, the pace of social mobility began to slow down and downward mobility increased due to reasons such as the shrinkage of middle-level jobs, increasing income inequality and the growth of low-wage jobs. In Turkey, it is argued that the widespread expansion of educational level and the decrease in the return on investment in education make social mobility difficult. Finally, the results of international comparative social mobility research have varied according to the conditions of the period. The findings do not support the regularities assumed by various social mobility theories. The long-term trend has been a trendless fluctuation in structural mobility in industrialized countries and a convergence in some periods, and relative stability in circulation mobility.

Keywords: *Intergenerational social mobility, Structural and Circulation mobility, Inflow and outflow tables, International comparative social mobility, Social stratification.*

Giriş

Toplumsal tabakalaşma araştırmalarının temel konularından biri, sosyal hareketliliktir. Bir toplumun sosyal ve ekonomik istikrarı, sosyal hareketlilik kalıplarının ve yönelimlerinin incelenmesiyle değerlendirilebilir. Sosyal hareketliliğin yönü ve dinamikleri, bir toplumun sosyo-ekonomik gelişimini anlamada kritik ipuçları sunar. Modern toplumlarda artan rekabet dinamikleri, hangi bireylerin toplumsal merdivenin üst basamaklarına çıkabildiği konusunda sürekli bir merak uyandırmıştır. Özellikle başarı öykülerine odaklanan biyografi türü kitapların en çok satanlar listesinde yer alması, bu ilginin popüler kültürdeki yansımalarından biridir.

Sosyoloji literatüründe sosyal hareketlilik ve statü kazanımı araştırmaları, bireylerin toplumsal katmanlar arasında nasıl hareket ettiğini ve bu hareketliliğin altında yatan nedenleri analiz eder. Sosyal hareketlilik araştırmaları, mesleki yapının yukarı veya aşağı yönlü dikey hareketliliğini, ebeveynlerin sosyal statüleri ile karşılaştırıldığında, bireylerin hangi ölçüde yukarı veya aşağı hareket ettiğini ya da mevcut konumlarını koruduğunu incelemeyi amaçlar. Dolayısıyla bu tür araştırmalar, dikey hareketlilik veya hareketlilik eksikliğini etkileyen faktörleri, bireylerin ne sıklıkta yeni sınıflara, mesleklere veya gelir gruplarına geçiş yaptıklarını ve bu geçişlerin ardındaki nedenleri sorgular.

Modern toplumlarda sosyal hareketlilik, bireyin doğuştan gelen ailevi avantajları ile kişisel başarıları arasındaki ilişkiye dayanır. Bununla birlikte, fırsat eşitliği prensipleri dikkate alındığında, bireylerin sosyo-ekonomik konumlarının ne ölçüde ailelerinden gelen avantajlara ve ne ölçüde kişisel çaba ve başarılarına bağlı olduğunun anlaşılması, sosyal hareketlilik çalışmalarının temel meselelerinden biridir. Başarıya yönelik toplumsal değer ve inançlar göz önünde bulundurulduğunda, sosyal hareketlilik araştırmalarına duyulan sosyolojik ilginin anlaşılır olduğu söylenebilir. Ancak, 1960'lara kadar bu sosyolojik ilgi çoğunlukla teorik spekülasyonlarla sınırlı kalmış ve ampirik veriye dayalı araştırmalar nispeten sınırlı olmuştur.

Ancak 1960'lı yıllarda yapılan çalışmalar teorik bakış açısından istatistiksel kanıtlara geçiş yapmıştır. Amerikalı sosyologlar Peter Blau ve Otis

Dudley Duncan'ın (1967) çalışmalarının, sosyal hareketlilik araştırmalarında bir dönüm noktası olduğu kabul edilir. Blau ve Duncan, geniş veri setleri ve gelişmiş istatistiksel analiz yöntemleri kullanarak, sonraki araştırmalara model oluşturan bir çerçeve sunmuşlardır. Bu çerçevede, sosyal tabakalaşma araştırmalarının büyük bir kısmı, sosyal hareketlilik ve statü kazanımı konularına odaklanmıştır. Özellikle fırsat eşitliği ve yoksulluk konusundaki çalışmalar, çeşitli ülkelerde önemli bir ilgi görmüş ve bu araştırmaların büyük bölümü son 50-60 yıl içinde gelişmiştir. Bununla birlikte, 1960, 1970 ve 1980'lerde gerçekleştirilen büyük ölçekli sosyal hareketlilik projelerinin devamı niteliğinde, daha güncel ve geniş veri setlerine dayalı çalışmaların sayısı sınırlı kalmıştır (Kerbo, 2006: 369). Bunun yerine, daha küçük ölçekli ve güncel veriler sunan araştırmalar süregelmektedir.

Bu çalışmada, sosyal hareketlilik araştırmalarında kullanılan temel kavramlar, terimler ve metodolojik yaklaşımlar ele alınmakta; örnek bir hareketlilik tablosu üzerinden hesaplamaların nasıl yapıldığı detaylandırılmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde *yapısal hareketlilik, dolaşım hareketliliği ve giriş-çıkış tabloları* analiz edilirken, üçüncü bölümde Goldthorpe'un Oxford Üniversitesi Sosyal Hareketlilik Araştırması tabloları örneklendirilerek kavramlar somutlaştırılmıştır (Goldthorpe, 2013). Bu çerçevede, İngiltere'deki sosyal hareketlilik kalıpları tarihsel bir perspektifle ele alınmıştır. Dördüncü ve beşinci bölümlerde ise Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'de yürütülen sosyal hareketlilik çalışmalarının bulguları, yapısal ve dolaşım hareketliliği boyutları çerçevesinde tartışılmış ve geleceğe yönelik öngörüler değerlendirilmiştir.

Son olarak, savaş sonrası dönemdeki son 50 yılı kapsayan iki büyük ölçekli uluslararası sosyal hareketlilik araştırmasının bulguları analiz edilerek, sosyal hareketlilik teorilerinin öngörülleri irdelenmiştir. Tartışma ve sonuç bölümünde ise tüm bulgular özetlenmiş ve geleceğe ilişkin öneriler sunulmuştur.

1. Sosyal Hareketlilik: Temel Kavram ve Terimler

Sosyal hareketlilik araştırmaları, toplumsal tabakalaşma sistemlerini anlamada kritik bir rol oynamaktadır. Araştırmacılar açısından sosyal hareketlilik, farklı bakış açıları ile ele alınmaktadır. Bu bakış açılarından biri zaman bakımından sosyal hareketliliktir. Zaman bakımından sosyal hareketlilik *kuşak içi* ve *kuşaklar arası* şeklinde iki başlıkta sınıflandırılmaktadır. *Kuşaklar arası hareketlilik* bireylerin tabakalaşma sisteminde bir seviyeden diğerine, yukarı veya aşağı hareketidir. Kuşaklar arası hareketlilik ebeveynlerin mesleki konumları ile oğulların/kızların mesleki konumları mukayese edilerek incelenir. Örneğin bir oğulun dedesi veya babasına kıyasla daha yüksek, daha düşük veya eşit bir mesleki mevkiye ulaşıp ulaşmadığı kuşaklar arası hareketlilik ile ölçülebilir. *Kuşak içi hareketlilik* ise bireylerin mesleki konumunun uzun bir zaman dilimi boyunca incelenmesi ile elde edilir. Kuşak içi hareketlilik bir bireylerin ilk işi ile ikinci, üçüncü veya dördüncü içinden daha yüksek, daha düşük veya eşit konumda olup olmadığının ölçülmesidir. Kuşak içi hareketlilik bir kişinin mesleki statüsünün 10-20 yıl sonra değişip değişmediğini ölçmekle elde edilir.

Kuşaklar arası ve kuşak içi hareketlilik tabakalaşma sistemi içindeki açıklığın derecesi hakkında bilgi sağlamakla birlikte araştırmaların odak noktası kuşaklar arası harekettir. Kuşaklar arası sosyal hareketlilik ebeveynlerin sosyo-ekonomik konumu ile çocuklarının yetişkin olarak elde edeceği konum arasındaki ilişkiyi ifade eder. Kuşaklar arası hareketlilik kişilerin ebeveynlerine kıyasla sosyal merdivende ne kadar yukarı veya aşağı hareket ettiğini yansıtır. Böylece toplumsal fırsat eşitliği ve sınıf sisteminin açıklığı üzerine fikir verir.

Sosyal hareketlilikte ilk önemli ayırım, yatay ve dikey hareketlilik arasındadır. *Yatay sosyal hareketlilik*, bireylerin eşdeğer mesleki statüler arasında hareket etmesini ifade eder. Bu tür hareketlilik, bireyin toplumsal konumunu değiştirmeden farklı bir işi pozisyonuna geçmesi durumunda gözlemlenir. Buna karşın, tabakalaşma çalışmalarında asıl ilgi odağı bir bireyin mesleki statüsünün yükselmesi ya da düşmesiyle gerçekleşen *dikey sosyal hareketlilik*dir. Örneğin, mesleki prestij çalışmalarında bir polis

memurunun puanı 50, bir öğretmenin 64 ve bir berberin puanı 36 olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda, bir polis memurunun öğretmenlik mesleğine geçişi **yukarı yönlü dikey hareketlilik**, berberliğe geçişi ise **aşığı yönlü dikey hareketlilik** olarak tanımlanabilir (Kerbo, 2006: 370).

Dikey hareketliliğin genel kapsamı, sınıf sisteminin açıklığı hakkında bir şeyler söyleyebilir. Ancak, yukarı ve aşağı dikey hareketliliğin basit bir analizi yanıltıcı olabilir. Sosyologlar ayrıca **yapısal hareketlilik** ve **dolaşım hareketliliği** arasında da sınıflandırma yapmaktadır (Kerbo, 2006: 370). İngilizce literatürde yapısal hareketlilik **mutlak hareketlilik** ve dolaşım hareketliliği de **değişim, görelî-izafî veya nispi hareketlilik** olarak da kullanılmaktadır. Sosyal hareketlilik tablolarında gördüğümüz hareketlilik temelde yapısal/mutlak ve değişim/dolaşım hareketliliği olmak üzere iki temel sürecin sonucudur.

Yapısal Hareketlilik (mutlak hareketlilik) mesleki yapıdaki değişikliklerden kaynaklanan hareketliliğin miktarı olarak tanımlanabilir. Yapısal veya mutlak hareketlilik, basitçe sınıf kökenleri (birinin içinde yetiştiği toplumsal sınıf) ile sınıf varış yerleri (anketin yapıldığı tarihte sahip olunan sınıf) arasındaki hareket olarak anlaşılır. Yapısal veya mutlak sosyal hareketlilik, bir sosyal sınıftan diğerine geçen toplam insan sayısına bakar. Ayrıca toplumdaki yapısal değişikliklerle ilgilendiği için yapısal hareketlilik olarak da bilinir. Yapısal hareketlilik, toplumdaki hareketlilik kalıpları ve oranlarıyla ilgilenir.

Belirli bir toplumda gözlemlediğimiz kuşaklar arası hareketliliğin miktarı büyük ölçüde o toplumun mesleki yapısındaki değişimin derecesine bağlıdır. Bireysel hareketlilik fırsatları ve toplumlarda meydana gelen toplam hareketlilik miktarı, ekonomik üretim ve dağıtım sistemindeki yapısal değişikliklerden güçlü bir şekilde etkilenir. Yapısal hareketlilik, mesleki yapının genişlemesi veya daralması sonucu ortaya çıkan hareketlilik miktarını ifade eder ve ekonomik büyüme ile iş alanlarının genişlemesi gibi toplumsal değişimlerden kaynaklanır. Örneğin, ekonominin büyümesiyle üst düzey mesleklerde yeni pozisyonların ortaya çıkması, alt düzey mesleklerden üst düzey mesleklere doğru bir hareketliliğe yol açacaktır. Dolayısıyla-

la yapısal hareketlilik, mesleki pozisyonlardaki değişikliklerin toplumdaki genel hareketlilik miktarına etkisini ölçer (Sernau, 2011: 215).

Dolaşım hareketliliği ise toplumdaki bireylerin sınıf kökenleri ile mevcut mesleki konumları arasındaki ilişkiyi değerlendirir. Dolaşım Hareketliliği, literatürde bazen *değişim-görelî-izafî*, *nispi* hareketlilik ve *toplumsal akışkanlık* olarak da isimlendirilmektedir. Farklı sınıf kökenlerine sahip kişiler arasında bir hedef sınıfta bulunma şanslarının diğerine göre karşılaştırılması, dolaşım hareketliliğinin temelini oluşturur. Mevcut mesleki yapıda mümkün olan dolaşımdır ve mesleki yapıdaki değişim hareketleri ile açıklanan hareketliliğin miktarıdır (Erikson & Goldthorpe, 1992).

Gözlenen hareketlilik ile yapısal hareketlilik arasındaki fark olan dolaşım hareketliliği, yeni pozisyonların oluşumundan ziyade bireyler ve pozisyonlar arasındaki devir veya değişimi yansıtır. Dolaşım hareketliliği, sistemde bazıları yukarı hareket ederken diğerleri düştüğünde meydana gelir. Bu tür hareketlilik, bireyler arasında pozisyon değişimiyle ilgilenir ve toplumsal sistemde fırsat eşitliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilir. Örneğin, bir toplumda babaları yüksek statüde olan oğulların daha düşük statüdeki mesleklere geçmesi, alt statüdeki bireylerin yukarıya tırmanması için fırsatlar yaratır. Her iki sosyal hareketlilik türü faydalı olsa da fırsat eşitliği ve toplumda kapalılık derecesini daha net gösteren dolaşım hareketliliğidir. Dolaşım hareketliliği, sistemde bazıları yukarı hareket ederken diğerleri düştüğünde meydana gelir. Kapalı ve büyümeyen bir ekonomi yalnızca bu tür bir hareketlilik sunabilir. Birinin yukarı çıkması için, bir başkasının aşağı inmesi ve tepede yer açması gerekir (Sernau, 2011: 214). Bir toplumda farklı sınıflardaki bireyler en üst mevkiye yükselmek için farklı kaynaklara sahiptir. Eğer kaynaklar herkes için eşit olmuş olsaydı hareketlilik şansı da her sınıf için aynı olurdu.

Hareketliliğin ne kadarının yapısal değişimden ve ne kadarının da toplumdaki eşitlik ve açıklıktan kaynaklandığını hesaplamak da oldukça önemlidir. Toplumsal hareketlilik araştırmalarında, **odds oranları** sıklıkla kullanılarak farklı sınıf kökenlerinden gelen bireylerin sınıf hedeflerine erişimdeki eşitsizlikler analiz edilir. Odds oranları, toplumdaki açıklık de-

recesini ölçmede önemli bir araç olarak görülür ve farklı mesleki kökenlerden gelen bireylerin toplumsal konumlarını karşılaştırmada fayda sağlar. Sosyoloji literatüründe başından beri hareketlilik araştırmaları mesleki prestij üzerinden en fazla beş-altı meslek kullanılarak yapılmaktadır. Meslekler üzerinden ölçümler ileri istatistik metotları ile çok gelişmiştir. Öyle ki 70'li yıllardan sonra büyük ölçekli veriler ile araştırmalar yapılmamıştır ve bunun bir nedeni de batılı ülkelerde konunun açıklığa kavuşturulduğu için büyük ölçekli araştırmalara ihtiyaç duyulmadığı ifade edilmektedir (Hout & Hauser, 1992).

Sosyal hareketlilik ve statü kazanımı çalışmalarının çoğu işlevselci tabakalaşma varsayımından hareketle mesleki prestij ölçümlerine dayanmaktadır. Bu yaklaşımda meslekler itibar skalasına göre en yüksekte düşüğe sıralanmaktadır. Statü kazanımı çalışmaları doğrudan statü sıralamalarını kullanırken sosyal hareketlilik çalışmalarında geleneksel hale gelmiş üst düzey profesyonel, alt düzey profesyonel, üst düzey mavi yakalı (vasıflı), alt düzey mavi yakalı (yarı vasıflı) işçi meslekleri, çiftçilik ve vasıfsız meslekler şeklinde daha genel bir sıralama kullanılmaktadır. Bunu yapmanın en kabul edilir yolu meslekleri ISCO'ya (Intergenerational Standard Classification of Occupations) göre kodlamak ve ISCO'daki ana grupları kullanarak istenilen meslek gruplarını oluşturmaktır. Yukarıda tanımlanan kavram ve terimler daha önce İngiltere'de yapılmış klasik bir sosyal hareketlilik tablosu üzerinden açıklandığında daha da somutlaşmaktadır. Çapraz tablolar üzerinden metot, kavram ve terimleri izah etmeden önce bir sınıflandırma daha yapılmaktadır. Sosyal hareketlilik araştırmalarının sonuçları çapraz tablolar üzerinde yorumlanırken **giriş** (inflow) ve **çıkış** (outflow) tabloları dikkate alınarak açıklanmaktadır. Sosyal hareketlilik giriş (inflow) ve çıkış (outflow) tabloları ile ölçülür. Bunlar baba mesleği ile oğul mesleğinin çarpaz tablosundan satır ve sütun istikametinde yüzdelerin hesaplanması ve yorumlanması ile yapılır.

Giriş Tablosu babanın geçmişteki mesleği ile oğul veya kızın mevcut mesleğinin çarpaz tablo şeklinde sunumudur. Giriş tablosu, oğulları veya kızları mesleki kategorilere ayırır ve her meslek kategorisine karşılık gelen

yüzdeler dağılımları inceler. Giriş tablosu, çeşitli mesleki pozisyonlarda işe alınan kişilerin mesleki aile geçmişlerini tanımlar. Örneğin, bir giriş tablosu, şu anda üst orta sınıf mesleki pozisyonlarda bulunan kişilerin aile kökenlerini gösterir ve bu pozisyonlardaki kişilerin yüzdesinin ne kadarının üst, orta ve alt düzey mesleklerden geldiğini belirler.

Çıkış Tablosu ise kavramsal olarak babaları mesleki kategorilere ayırır ve meslek dağılımlarını erkek veya kız çocuklarının yüzdesine göre inceler. Böyle bir tablo beyaz yakalı babaların oğullarının mesleklerini gösteren bir sıra içerir. Örneğin, bir çıkış tablosu ile üst orta sınıf babaların oran olarak kaç oğlunun üst orta sınıf olduğunu ve kaç kişinin daha düşük mesleki pozisyonlarda olduğunu görülebilir. Çıkış tablolarının birincil odak noktası mesleki kalıtım derecesidir, giriş tablolarının birincil odak noktası ise diğer mesleki kökenlerden mesleki işe alım derecesidir. Çıkış tablosu, bir kişinin belirli bir başlangıç sınıfında başladığı göz önüne alındığında, belirli bir hedef sınıfa girme şansını söyler. Bir çıkış tablosu, kariyerlerin sınıf geçmişinden ne ölçüde etkilendiğini gösterir. Bir diğer ifade ile bir çıkış tablosu “nereye gittiler?” diye sorarken giriş tablosu “nereden geldiler?” i sormaktadır. Çıkış tablosu ile satırlar arasındaki yüzdeler, giriş tablosu ile de sütunlar arasındaki yüzdeler hesaplanmaktadır (Hout, 1983).

2. Kuşaklar Arası Sosyal Hareketliliğin Ölçümü

Sosyal hareketliliğin en yaygın biçimi kuşaklar arası hareketliliktir. Tablo 1’de Goldthorpe’un İngiltere ve Galler’de *Oxford Üniversitesi Sosyal Hareketlilik Çalışmasının* çıkış (outflow) tablosu sonuçları yer almaktadır. Bu tabloda babanın mesleki konumu ile oğulun mesleki konumu iki boyutlu çapraz bir tablo ile gösterilmektedir. İngiltere ve Amerika’da yapılan araştırmalarda kızlar ve siyahlar dâhil edilmemiş ve tamamen beyaz erkekleri kapsamıştır. Tablo 1’deki araştırmada Goldthorpe, üst, orta ve alt düzey olmak üzere üç farklı sınıflandırma yapmıştır. Üst düzey meslekler beyaz yakalı profesyonel mesleklerden oluşmakta ve üst düzey profesyoneller, yöneticiler, idareciler, üst düzey beyaz yakalılar (doktor, mühendis, profesör vb.) ile işverenler ve sermaye sahipleri bu kategoriye girmektedir. Orta dü-

zey meslekler ise daha alt düzey beyaz yakalıların toplamından meydana gelmektedir. Büro elemanları, esnaflar, hizmet sektöründe çalışanlar, orta düzey beyaz yakalıları, satış elemanları, serbest meslek sahipleri, kendi işinde çalışanlar, küçük mülk sahipleri ve çiftçiler bu kategoriye dâhil edilmiştir. Alt düzey meslekler ise vasıflı, yarı vasıflı ve vasıfsız kol gücüne dayalı mavi yakalı meslekleri ihtiva etmektedir (Breen & Rootman, 2009).

Tablo 1. Çıkış Tablosu: Satırlara Göre Yüzdellik Oranları

	Babanın mesleği	Oğulun mesleği			
		Üst düzey	Orta düzey	Alt düzey	Toplam
Köken	Üst düzey	731	322	189	1242
	Orta düzey	857	1140	1109	3106
	Alt düzey	787	1386	2915	5088
	Toplam	2375	2848	4213	9436
Köken	Üst düzey	%59	%26	%15	100
	Orta düzey	%28	%37	%36	100
	Alt düzey	%15	%27	%57	100

Kaynak: Social Mobility, Breen and Rottmaan in Inequality and Society edited by Manza and Sauder, p. 315, 2009

Hareketlilik tabloları genellikle yüzdellik dilimler halinde sunulmaktadır ve bu çalışmada daha da somutlaştırmak bakımından sayılar ile yüzdellik dilimler birlikte verilmiştir. Tablo1’de çıkış tablosuna bakıldığında bu araştırmanın toplam 9436 kişi ile yapıldığı görülmektedir. Goldhorpe’un elde ettiği sonuçlara göre koyu kalın rakamlarla işaretli olan sonuçlara bakıldığında babası üst düzey meslek sahibi olan 731 oğul, babası orta düzey meslek sahibi olan 1140 ve babası alt düzey meslek sahibi olan 2915 oğul mesleki konumlarını korumuş yani hareketsiz kalmıştır. Tablodaki verilere göre, genel mutlak hareketlilik ve mutlak hareketsizlik hesaplandığında $((731+1140+2915)=4786 \rightarrow (4786 / 9436)=0.51$ ya da $(\%59+\%37+\%57)/3=\%51$) sonuç %51’dir. Bu sonuca göre toplam 9436 kişi ile yapılan sosyal hareketlilik araştırmasında toplumun yarısı mesleki konum olarak aşağı ve yukarı mesleklere doğru hareket halindeyken diğer yarısının mesleki konumu sabit kalmıştır. Bir diğer ifade ile genel mut-

lak hareketlilik olasılığı %49, genel mutlak hareketsizlik olasılığı %51'dir. Tabloda yüzdeler satırlara bakıldığında örneğin üst düzey mesleklerde genel mutlak hareketsizlik oranı %59, orta düzey mesleklerde %37 ve alt düzey mesleklerde %57'dir.

Oğulların babadan devraldığı mesleki mirasa bakıldığında üst düzey beyaz yakalı bir ailede doğmuş 731 (%59) oğul çalışma hayatına başladığında yine en üst düzey bir meslek sahibidir. Babası üst düzey bir meslek sahibi olup da orta düzey beyaz yakalıların olduğu orta düzey mesleklerin 322 (%26) kişi ve babası en üst düzey meslek sahibi olup da en alt düzey mesleklerde çalışan 189 (%15) kişi vardır.

Satırlar yüzdeler olarak özetlendiğinde mesleki hiyerarşi bakımından İngiltere ve Galler toplumunun %13'nün (1242/9436) üst, %33'ünün orta ve %54'nün de alt sınıfta bulunduğu görülmektedir.

Babası üst düzey meslek sahibi oğulların çalışma hayatına başladığında yine aynı şekilde üst düzey bir meslekte çalışma ihtimali yaklaşık %59'dur (731/1242=%59). Satırları yüzdeler olarak okumaya devam edersek babası üst düzey meslek sahibi olan bir ailede doğmuş oğulların %59'u sınıf konumunu korurken %26'sının orta sınıfa ve %15'i de en alt sınıfa indiği görülmektedir. Diğer yandan en alt sınıftan en üst sınıfa %15 düzeyinde bir tırmanmanın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Söz konusu bu çıkış tablosunda satırların yüzdelerinin nasıl okunduğuna dair yukarıdaki sonuçlar özetlendiğinde en alt düzey mesleklerden gelenlerin %15'nin en üst düzey mesleklerle, %27'sinin orta düzey mesleklerle ve %57'sinin de en alt düzey mesleklerde hareketsiz kaldığını söylemektedir. Bir diğer ifade ile işçi sınıfında doğmuş bir erkeğin işçi sınıfında kalma olasılığı 0,57, orta sınıfa ulaşma olasılığı 0,27 ve en üst sınıfa çıkma olasılığı da 0,15 olarak tahmin edilebilir.

Aynı tablo sütunlar üzerinden okunduğunda giriş tablosu ortaya çıkmakta ve sütunların yüzdeleri belirli bir hedef sınıftaki çeşitli başlangıç sınıflarından gelen erkeklerin yüzdesini vermektedir. Tablo 2'de sütunlar üstten alta doğru okunduğunda üst düzey mesleklerde bulunan kişile-

rin %31'nin yine üst düzey mesleki kökenden, %36'sının orta düzey ve %33'nün de alt düzey mesleki kökenden geldiği görülmektedir. Orta düzey mesleki konumdakilerin ise %11'i üst düzey kökenden orta düzeye inmiş, %40'ı aynı şekilde yine orta düzey mesleki kökenden ve %49'u da alt düzey mesleki bir kökenden orta düzeye ulaşmıştır. En alt düzey mesleklerin kökenine bakıldığında %5'nin en üst düzey, %26'sının orta düzey ve %69'unun da alt düzey mesleki kökenden gelmektedir.

Tablo 2. Giriş Tablosu: Sütunlara göre yüzdeler oranları

Köken (N)	Babanın mesleği	Oğulun mesleği		
		Üst düzey	Orta düzey	Alt düzey
	Üst düzey	731	322	189
	Orta düzey	857	1140	1109
	Alt düzey	787	1386	2915
Köken (%)	Toplam	2375	2848	4213
	Üst düzey	31	11	5
	Orta düzey	36	40	26
	Alt düzey	33	49	69
	Toplam	100	100	100

Kaynak: Social Mobility, Breen and Rottmaan in Inequality and Society edited by Manza and Sauder, p. 315, 2009

Sosyal hareketlilik tablolarını satır ve sütunları istikametinde hesaplanan yüzdelerle göre yorumlamak sosyal hareketliliğe farklı bakış açıları sağlamaktadır. Giriş tablosu, sınıf üyelerinin nereden geldiğine göre sınıfların mevcut kompozisyonunu anlatır ve her bir sınıfın bileşiminin ne kadar heterojen veya homojen olduğunu söyler. Bu araştırma sonucu üst sınıf bileşiminin oldukça heterojen olduğuna işaret etmektedir; çünkü her üç sınıftan da en üst sınıfa neredeyse eşit oranda erkeklerden giriş olmuştur. Diğer yandan en alt meslek grubu olan işçi sınıfı daha homojen bir yapıdadır ve işçi sınıfının %69'u da yine işçi sınıfı içinde doğmuş ve mavi yakalı mesleklerde çalışmaktadır. Sınıfların bileşimindeki bu tür farklılıklar *'sınıf bilinci'* oluşmasında etkilidir. Üyelerinin sınıf kökenlerine göre nispeten daha homojen olan bir sınıfın üyelerinin nesilden nesile devam etmesi ka-

panmaya neden olacağı için sınıf bilincinin de daha yüksek olması muhtemeldir (Giddens, 2000: 107). Diğer yandan, en üst sınıfa eşit oranda orta ve alt sınıftan girişlerin olması daha önceki kültür ve alışkanlıkların da gelmesi demektir. Bu durumda alttan üst sınıf konumuna yükselen kişiler yaşam tarzı ile ilgili olarak *statü tutarsızlığı* ile yüzleşmek zorunda kalacaktır. Bu mekanizma alttan gelenlerin oranları daha fazla olduğunda kendi kültürleri ile üst sınıf kültürünü sentezleyip yan yana bulundurmaları şeklinde işlemektedir. Alt sınıflardan en üste çıkan kişilerin her iki hayat tarzını sentezleyip bir orta yol bulması muhtemel olduğundan asimilasyona uğraması zordur ve gündelik hayatta da çoğunlukla böyle olmaktadır (Breen & Rootman, 2009: 317).

Çıkış tablosu, bir kişinin belirli bir başlangıç sınıfından hedef sınıfa girme şansına işaret etmektedir. Çıkış tablosundan hareketle farklı kökenler arasındaki şansların bir karşılaştırmasını yapabiliriz. Örneğin, en alt sınıfta doğan bir işçinin en üst sınıfta mühendis olma şansı %15, en üst sınıf mühendis bir babanın oğlunun da mühendis olma şansı %59'dur. Dolayısı ile üst sınıfta bulunan erkeklerin üst sınıfta kalma olasılığı, en alt sınıfta doğan erkeklerden çok daha fazladır. Bu nedenle çıkış tablosu hareketlilik şanslarındaki sınıf farklılıklarını incelememiz için bir araç sağlar. Bir diğer ifade ile başladığınız yer ile (sınıf kökeniniz) ile nereye gittiğiniz (varış noktanız, hedef veya menzil) arasındaki ilişkinin gücünü görmemizi sağlar. Bu hesaplamalar ile farklı başlangıç sınıfları arasında hareketlilik şansı karşılaştırmaları yapıldığında, bunu belirli bir başlangıç sınıfından belirli bir varış sınıfına akan yüzdeler açısından yapılmamaktadır. Bunun yerine oranların oranlarına (odds ratio) göre hesaplanmaktadır (Breen & Rootman, 2009: 318; Sönmez, 2020).

Yapısal/mutlak (absolute) hareketlilik bireyin şu anda bulunduğu toplumsal konumun, bir önceki kuşakta ailesinin bulunduğu sosyal konuma göre değerlendirilmesini içermektedir. Dolaşım (görelî/nispi) hareketlilik ise aynı toplumsal konumdaki bireylerin farklı toplumsal sınıf kökeninden gelme olasılıklarını anlatmaktadır. Erikson ve Goldthorpe (1992) görelî hareketliliğin “olasılık oranı (odds ratio)” ile hesaplanabileceğini göster-

mişlerdir. Buna göre olasılık oranları; $OR = \frac{F11/F12}{F21/F22}$ olarak gösterilir. F11 sınıf şemasındaki 1 nolu sınıfta kuşaklararası devamlılık oranını yani 1 nolu sınıftaki sosyal hareketsizliği; F12, 1 nolu sınıftan 2 nolu sınıfa geçiş sayısını ifade eder (Sönmez, 2020).

Oranların oranı (odds ratio): Oranların oranı, bir olayın gerçekleşme olasılığı ile gerçekleşmeme olasılığı arasındaki ilişkinin nicel bir ölçütüdür. Oranların oranı basit bir hesaplama ile merak edilen durumun olma ihtimali, olmama ihtimaline bölündüğünde elde edilir. Örneğin bir zar atıldığında 1 gelme ihtimali 1/6 (0.167) iken gelmeme ihtimali 5/6 (0.833)'dür. Odds değeri ise 0.200 (0.167/0.833) olarak hesaplanır. Bu mantık, hareketlilik tablolarına uygulandığında "farklı sınıf kökenlerinden hareket edenlerden bir tarafın diğerinin konumuna erişme başarısı ile konumuna erişilen tarafın rakibinin konumuna düşmekten sakınma başarısı bakımından aralarında oluşan izafi farklılığın ifadesi için kullanılmaktadır (Goldthorpe vd., 1987).

Tablo üzerinden nasıl hesaplandığı bir örnek ile gösterildiğinde üst sınıf menziline üst sınıf hedefine ulaşan yani hareketsiz kalmış olanların oranı (731 kişi) %59'dur. Üst sınıftan orta sınıfa inen kişilerin oranı (322 kişi) %26'dır. Oranların oranı $59/26=2.27$ 'dir. Orta sınıf kökenli erkekler için ise oran $857/1140=0.75$ 'tir ve oranların oranı $2.27/0.75=3.03$ 'tür. Ortaya çıkan bu sonuca göre orta sınıftan hareket eden her bir erkeğin üst sınıfa ulaştığı bir durumda, üst sınıftan hareket edip yine üst sınıfa ulaşan üç kişi bulunmaktadır. Bir diğer ifade ile orta sınıftan üst sınıfa bir kişi ulaşırken üst sınıftan üst sınıfa üç kişi ulaşmaktadır. Aynı örneği en alt sınıf ile en üst sınıfa uyguladığımızda sonuç 14 olarak çıkmaktadır. Bu sonuca göre en alt sınıftan hareket eden her bir erkeğin üst sınıfa ulaştığı bir durumda, üst sınıftan hareket edip yine üst sınıfa ulaşan 14 kişi bulunmaktadır. Bir diğer ifade ile en alt işçi sınıfından en üst sınıfa 1 kişi ulaşırken, üst sınıftan üst sınıfa 14 kişi ulaşmaktadır ve şans bire 14 kişidir (Breen & Rootman, 2009: 318).

Özetle Odds oranı, farklı sınıf kökenlerinden belirli sınıf hedeflerine erişimdeki eşitsizlik ölçüsüdür. Odds oranları daha düşük bir sınıfa gir-

meye kıyasla daha yüksek ve arzu edilen bir hedef sınıfa girme olasılığını ölçmektedir. Tablo 3'te İngiltere ve Galler'de üç sınıflı bir tablodaki tüm odds oranları yer almaktadır.

Tablo 3. İngiltere ve Galler sosyal hareketlilik tablosunda tüm olası oranların oranı değerleri

Hedef	Köken	Oranların oranı (Odds ratio)
1 v 2	1 v 2	3.03
1 v 2	1 v 3	3.98
1 v 2	2 v 3	1.32
1 v 3	1 v 2	5.03
1 v 3	1 v 3	14.33
1 v 3	2 v 3	2.85
2 v 3	1 ve 2	1.65
2 v 3	1 v 3	3.54
2 v 3	2 v 3	2.15

Kaynak: Social Mobility, Breen and Rottmaan in Inequality and Society edited by Manza and Sauder, p. 319, 2009

Aynı hareketlilik verilerine yapısal/mutlak ve nispi/görelî açılardan bakmak farklı sonuçlar üretmektedir. Bu bulgulardan çıkan sonuç hareketlilik sürecinde liyakat kesinlikle önemli olsa da İngiltere ve Galler'de dezavantajlı sınıf kökenden gelen erkeklerin, üst konumlara ulaşmak için daha avantajlı kökenlerden gelenlere göre çok daha fazla liyakat sergilemeleri gerektiğidir. 1970'li yıllardan bu yana Büyük Britanya'da çok şey değişmiştir, fakat alt sınıflar için yukarı doğru sosyal hareketliliğin çok daha zorlaştığına ve aşağı doğru hareketliliğin geçmişe nazaran daha yaygın olduğuna dair araştırmalar gündemdedir. İngiltere'nin önde gelen sosyal politika uzmanları dramatik değişiklikler yapılmazsa İngiltere'de aşağı doğru hareketliliğin bir gerçeklik haline geleceğini ileri sürmektedir (Major & Machin, 2018). Beşinci bölümde de tartışılacağı üzere savaş sonrası dönemde İngiltere ve diğer batı toplumlarında sosyal hareketliliğin altın çağını yaşadığı ve son 30-40 yılı kapsayan araştırmalarda ise eşitsizliğin yükselerek hareketlilik imkânlarının azaldığı yönünde bir kanı oluşmaya başlamıştır (Goldthorpe, 2013).

3. Amerika Birleşik Devletleri'nde Sosyal Hareketlilik Araştırmaları

ABD'deki sosyal hareketliliğin en ayrıntılı çalışmaları Blau ve Duncan (1967) ve Featherman ve Hauser (1978) tarafından yapılmıştır. 1978 verilerinden beri işlevselci bir bakış açısı ile büyük veri setleri kullanan kapsamlı araştırmalar yapılmamıştır; ancak güncellenmiş bilgiler sağlayan daha küçük çalışmalar devam etmiştir. Aşağıda, siyah nüfusun ve kadınların dâhil edilmediği bu araştırmaların sonuçları kısaca özetlendiğinde üst düzey profesyonel mesleklerde çalışan oğulların babalarının %58'i aynı mesleki kalıtım derecesine sahiptir. Diğer yandan çiftçilere bakıldığında ise üst düzey profesyonel mesleklerde çalışan oğulların sadece %10'nun babası çiftçidir.

Alt düzey profesyonel mesleklerde babadan oğula geçen mesleki miras oranı yaklaşık %45 civarındadır. Diğer yandan mavi yakalı mesleklerde çalışan (elektrikçi, tesisatçı, otobüs şoförü, berber vs.) ve bu meslekleri babasından devralan oğulların oranı %28'dir. Alt düzey mavi yakalı mesleklerde, kol gücüne dayanan işlerde çalışan mavi yakalı babaların oğullarının %17'si aynı işlerde çalışmaktadır. En düşük mesleki kalıtım oranı %18 ile tarım işçileri arasında bulunmuştur. Çiftçilik işlerinde çalışan insanların tarımın mekanizasyonu ile yaklaşık %80'ni bu işleri terk ederek mesleki yapıda ya yukarı doğru hareket etmiştir ya da işsiz kalmıştır (Featherman & Hauser, 1978).

Üst düzey profesyonel ve alt düzey mavi yakalı mesleklerde kalıtım oranı daha katıdır. Hem üst düzey profesyonel meslek hem de alt düzey mavi yakalı mesleklere sahip olan babaların oğullarının da benzer mesleklerde çalışma olasılığı diğer kategorilere göre daha yüksektir. En üst ve en alta mesleki kalıtım olasılığı bir hayli fazladır. Bununla birlikte en üst ve en alt arasında kalan mesleklerde babadan miras alınan mesleki kalıtım önemli ölçüde daha azdır (Featherman & Hauser, 1978, ss. 179-180).

Giriş tablolarına bakıldığında ise en yüksek mesleki kalıtım oranı çiftçiler arasında tespit edilmiştir. Çiftçilik yapan oğulların %84'ü yine çiftçi bir aileden gelmektedir. Bir diğer ifade ile çiftçi bir aileden gelen oğulların sadece %16'sı daha üst mesleklere giriş yapabilmıştır. Amerika'da kuşaklar

arası hareketlilik rakamları kısaca özetlendiğinde araştırma yapılan nüfusun %32'si hareketsiz, %19'u yapısal süreçler sonucu ve %49'u göreceli ya da değişim dolaşım hareketliliği sonucu büyük çoğunluğu kısa mesafeli olarak hareketlilik yaşamıştır.

Son 50 yılda Amerika'da mesleki yapı çok büyük ölçüde değişmiştir. 1980 ve 1990'lı yıllarda üst orta sınıf meslekler artarken orta düzey ücretli mesleklerde daralma ve yoksulluk maaşlarında büyük artışlar meydana gelmiştir. Mesleki yapıdaki bu değişiklikler ve buna bağlı olarak eşitsizlikteki artış yapısal hareketliliği aşağı doğru çekmiştir. Amerikalı araştırmacılar 1990'lı yıllarda sosyal hareketliliğin genel hızının ilk defa yavaşlamaya başladığı sonucuna varmışlardır. Mesleki sosyal hareketlilik çalışmaları yıllardır tekrarlanmasa da gelir hareketliliği çalışmaları son yıllarda büyük bir ivme kazanmıştır. 2000'li yıllarda yapılan gelir hareketliliği araştırmalarında gelir hareketliliği oranının düştüğü görülmüştür. Bu süre zarfında oğulların yaklaşık %70'i babaları ile aynı %20'lik gelir diliminde kalmıştır. En yüksek %20'lik dilimde doğan oğullar babalarından daha fazla gelir elde etmiştir (Hertz, 2007). Son 20 yılda kuşaklar arası gelir hareketliliği araştırmaları sosyal hareketliliğe yeni bir boyut katarak önemli ivme kaydetmiştir.

Kuşaklar arası gelir hareketliliği, gelir dağılımındaki konumun bir nesilden diğerine değişme veya devam etme derecesidir. Örneğin, bireylerin yetişkin gelirinin ebeveynlerinin gelirinden tamamen bağımsız olduğu bir toplum oldukça hareketli bir toplumdur. Gelir dağılımındaki yüzdelik dilimlerin kesinlikle ebeveynlerin yüzdelik dilimleriyle aynı olduğu bir toplum tamamen hareketsizdir. Kuşaklar arası hareketliliği anlamak, gelir eşitsizliğinin doğasını anlamak için önemli olduğundan, kuşaklar arası gelir hareketliliği hem teorik hem de ampirik olarak araştırmacılar tarafından büyük ilgi görmüştür (Solon, 1992). Son yıllarda yapılan araştırmalar artan gelir eşitsizliğinin alt tabakalarda bulunan yetenekli ve çalışkan gençlerin hak ettikleri ödülleri almakta çok zorlandıklarına işaret etmektedir. İktisatçılar gelir dağılımı ile kuşaklar arası gelir hareketliliği arasında *Muhteşem Gatsby Eğrisi* olarak isimlendirilen bir ilişki tespit etmiştir. Bu eğri gelir eşitsizliği

ile kuşaklar arası gelir hareketliliği arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Ailelerin geliri ile çocukların geliri arasında anlamlı bir korelasyon bulunmaktadır ve bu nedenle gelir eşitsizliği fırsat eşitliğini zorlaştırmaktadır.

Amerika'da Marksist teoriyi yenileyen Wright (1997) sosyal hareketlilik araştırmalarının odak noktasının mesleki statü olduğunu ve bu durumun konuyu etraflıca anlamamızı sınırlandırdığını ifade ettikten sonra yeni bir kavramsallaştırma geliştirmiştir. Wright, Amerika, Kanada, Norveç ve İsveç'ten büyük bir veri seti kullanarak kapitalist mülkiyet sınıfının en az geçirgen olduğunu, otorite sınıfının ise bu dört ülkede en geçirgen olduğunu bulmuştur. Mülkiyet sahipliğine dayalı kapitalist sınıfa giriş çok katı iken otorite sınıfına dâhil olmak daha az katıdır ve kuşaklar arası hareketlilik vardır. Wright'ın da ifade ettiği üzere geleneksel sosyal hareketlilik araştırmaları tabakalaşma sisteminin en tepesinde yer alan üretim araçlarına sahip seçkin sınıfla ilgili yeterince bir fikir vermemektedir. Bazı araştırmalar bu sınıfa giriş ve çıkışın çok düşük ve kapalı olduğunu, evliliklerin içerden yapıldığını belirtmektedir (Domhoff, 2006).

Ayrıca, özellikle en üst otorite mevkiindeki yönetici elitlerin yukarı doğru sosyal hareketliliği düz bir yukarı doğru tırmanma şeklinde değildir. Çünkü her toplumun kendini devam ettirebilmesi için inanç, değer ve normlara ihtiyacı vardır. En alt sınıftan gelip en üst elit sınıfına ulaşan kişilerden bu değerleri içselleştirip benimsemesi ve savunucusu olması beklenir. Elitlerin sosyal hareketliliğinin katılık derecesi toplumdan topluma değişmektedir. Örneğin aristokrasinin çok köklü olduğu Fransa ve İngiltere gibi ülkeler en üst yönetici elitlerin sosyal hareketliliğini baştan denetlemeye meyillidir. Bu ülkelerde en üst yönetici elit mevkiye seçilecek alt sınıf mensupları yönetici elitler tarafından daha baştan seçilerek uygun bir eğitim, kültür ve hayat tarzı eğitimine tabii tutulmaktadır. Eğitim aldıkları okullar herkese açık değildir. Fakat aristokrasinin çok köklü olmadığı Amerika ve Türkiye gibi ülkelerde en üst yönetici elit konumuna ulaşmak Avrupa'daki kadar katı değildir ve nispi olarak biraz daha rekabete açıktır. Fakat bu ülkelerde alt sınıflardan gelen elit adayları kariyerleri boyunca sistemin inanç ve değerlerine olan sadakatleri test edilir. Turner (2001) ilk ol-

guyu *sponsorlu sosyal hareketlilik (sponsored)* ve ikincisini de *yarışmacı (contested) sosyal hareketlilik* olarak tanımlamaktadır. Sponsorlu sosyal hareketlilikte alternatifler minimaldir, erkenden seçildikleri için diğerleri dışlanır. Yarışmacı sosyal hareketlilikte seçim mümkün olduğu kadar ertelediği için biraz daha eşitlikçidir.

Amerika'da siyahların hareketlilik örüntülerinin genel nüfusun hareketliliğine ne kadar benzeyip benzemediğini ve ırk ayrımcılığının etkisini anlamak için çalışmalar yapılmıştır. Araştırmacılar ırksal sınıf eşitsizliğini anlamak için siyahların mesleki yapıda bir miktar başarı elde ettiklerinde, mesleki avantajlarını çocuklarına ne ölçüde aktarabildiklerini araştırmışlardır. 1960 ve 70'li yıllarda yapılan araştırma sonuçları sınıf sisteminin siyahlar için çok daha katı olduğunu göstermiştir. Örneğin üst düzey profesyonel bir mesleği olan babaların sadece %13,3'ü mesleklerini oğullarına aktarabilmiştir. Bu oran beyazlar için %56,8'dir. Alt düzey profesyonel mesleklerde kalıtım oranı siyahlar arasında %14 iken bu oran beyazlar arasında %23,7'dir. Genel nüfusta daha önemli olan alt düzey profesyonel mesleklerde çalışan babaların oğullarının %43,1'i üst düzey profesyonel mesleklere yükselirken bu oran siyahlar arasında %8,3'dir (Featherman & Hauser, 1978). Üst düzey profesyonel mesleği olan siyah babaların oğullarının %63'ü mesleki hiyerarşinin en altında yer alan alt düzey mavi yakalı mesleklere inmiştir. Genel nüfus için aynı oran %13,8'dir. Yüksek düzey beyaz yakalı bir mesleği olan siyah babalar (doktor, mühendis vs.) bu başarılarını nadiren çocuklarına aktarabilmişlerdir. Bu bulgular, ABD'de kölelikten beri siyahların içinde bulunduğu trajik durumu göstermekte ve siyahların neden fakir ve en kötü işlerde kaldığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. ABD'ye sıkça yoksulluk içinden gelen beyaz etnik grupların aksine, siyahlar yoksulluktan önemli ölçüde uzaklaşan ikinci ve üçüncü nesillere sahip değildir (Kerbo, 2006: 380-381). Bu ve benzeri durumu tanımlamak için sosyologlar '*sapkın akışkanlık (perverse fluidity)*' kavramını kullanmaktadır. Siyahların durumunda olduğu gibi akışkanlık fırsattan çok kısıtlamanın sonucu sapkın bir karaktere sahip olabilir. Yukarıda da bahsedildiği gibi siyahlara karşı ırkçılık ve ayrımcılık nedeni ile babalar konumlarını çocuklarına aktaramadıkları için ters yönlü bir akışkanlık

meydana gelmektedir. Benzer bir şekilde yarı zamanlı çalışan kadınların ebeveynlerine göre yüksek derecede akışkanlık sergiledikleri ileri sürülmüştür. Bu nedenle orantısız derecede yüksek aşağı doğru hareketlilik oranları nedeniyle ters akışkanlık meydana gelebilmektedir (Heath & Zhao, 2019).

Sosyal hareketlilik hakkında yapılan araştırmaların çoğunun erkekleri kapsadığı daha önce belirtilmiştir. Amerika'da kadınların, erkeklere göre daha düşük gelir elde ettiği görülmektedir. Yine Amerika'da beyaz kadınların hareketlilik kalıplarına ilişkin yeterli araştırma yapılmış olmakla birlikte kadınların hareketlilik kalıplarının erkeklere kıyasla görece daha karmaşık bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Kadınların hareketlilik örüntülerini çalışmayı zorlaştıran karmaşık unsurlar arasında hem aile ve çocuk bakımı nedeniyle kariyerlerine ara vermeleri hem de hareketlilik örüntülerinde babalarını mı yoksa eşlerini mi takip ettiklerine dair belirsizlikler yer almaktadır. Bu nedenle, bazı araştırmalar kadınların hareketlilik kalıplarının erkeklerin hareketlilik kalıplarına oldukça benzer olduğunu öne sürerken, ötekiler bu kalıpların farklılık gösterdiğini savunmaktadır. Örneğin, profesyonel mesleklere sahip babaların kızlarının, oğullarına kıyasla beyaz yakalı işlerde çalışma olasılığının daha yüksek olduğuna dair araştırmalar bulunmaktadır. Ek olarak, çiftçi kızları arasında da beyaz yakalı işlerde çalışma olasılığının daha yüksek olduğu dikkat çekicidir. Başka bir araştırma, çalışan kadınların, erkeklere göre babalarının mesleki statüsüne yakın bir konumda olma olasılığının daha düşük olduğunu göstermiştir. (Kerbo, 2006: 383). Kadınların çoğunlukla büro işleri gibi daha düşük düzeylerde beyaz yakalı pozisyonlara yöneldiği görülmektedir. Bu nedenle, babalarının mesleki statüsü yüksek veya düşük olsun, kadınlar genellikle alt düzey beyaz yakalı pozisyonlara doğru yönelim göstermektedir. Tabakalaşma sisteminde kadınların mesleki statüsünün geleneksel olarak eşlerinin mesleki statülerine bağlı ilerlediği kabul edilmektedir. Evli kadınların yarısı çalışmakta iken diğer yarısı çalışmamakta olup, evlilik kurumu içinde çiftlerin birbirlerine benzer eğitim seviyelerine sahip olmalarının daha yüksek bir olasılık olduğu görülmektedir. Bazı görüşler, kadınların evlilik yoluyla, zengin bir adamla evlenen fakir kız hikâyelerinde olduğu gibi, erkeklere göre daha fazla sosyal hareketlilik yaşadığını savunmaktadır.

Ancak bunun tersinin de mümkün olduğu, yani kadınların evlilik yoluyla aşağı yönde hareketlilik göstermelerinin de olasılık dâhilinde olduğu ifade edilmektedir (Kerbo, 2006: 384).

Özetle, Amerika'da yapılan sosyal hareketlilik araştırmalarına göre, mesleki hiyerarşinin en üstündeki üst düzey profesyonel sınıf ile en altındaki çiftçilik sınıfında genel olarak sınırlı bir hareketlilik gözlemlenmiştir. Mesleki hiyerarşinin uç noktalarında hareketlilik ve esneklik düşüken, orta katmanlarda bu sınırlılık daha azdır. Amerika'da yukarı doğru sosyal hareketlilik görülmekle birlikte, bu hareketlilik genellikle kısa mesafelidir. Çoğu sanayileşmiş ülkede olduğu gibi, ABD'de de hareketlilik mesleki hiyerarşinin ortasında daha yoğundur ve uç noktalarda sınırlı kalma eğilimindedir. Mesleki yapının üst ve alt kısımları oldukça kapalı bir yapıya sahipken, orta sınıflarda yukarı doğru hareketlilik daha yaygındır (Featherman & Hauser, 1978; Grusky & Hauser, 2001). ABD'de yukarı yönlü hareketlilik, aşağı yönlü hareketlilikten daha yaygındır, ancak uzun mesafeli değil, daha çok kısa mesafeli bir yukarı yönlü hareketlilik söz konusudur. Etnik köken, ırk, çiftçilik gibi baba mesleği, mesleki statüde sosyal hareketliliği belirleyen önemli faktörler olmaya devam etmekle birlikte, son yıllarda yaşanan değişimler bu faktörlerin etkisini hafifletmiştir. Öte yandan, siyahların eğitim düzeyi yükselmiş ve siyah babalar statülerini oğullarına daha kolay aktarabilir hale gelmiştir. Ancak ayrımcılığın 1960'lardaki kadar önemli bir etken olmaya devam ettiği ve beşerî sermaye yatırımlarının getirilerindeki ırksal farklılıkların sürdüğü gözlemlenmektedir. Genel olarak, doğuştan gelen statü ayrıcalıklarının azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. (Wilson, 1996).

ABD'de yeni yüzyılın başından itibaren yapılan araştırmalar yukarı doğru hareketliliğin geçmişe göre azalacağını düşündürmektedir. Son 30 yıldır gelir eşitsizliğinin kapsamı artmakta ve gelir hareketliliği azalmaktadır. Bu nedenle bireyler gelir düzeylerini iyileştirmek için daha önceki yıllara göre daha az eşitlik ile karşı karşıyadır. İleriye dönük yapılan projeksiyonlarda özellikle yüksek statülü mesleklerde beklenen yavaş büyümenin yukarı doğru daha düşük hareketlilik oranlarına yol açacağını göstermek-

tedir. İlerleyen yıllarda daha fazla hareketsizlik ve aşağı doğru hareketlilik öngörülmektedir (Hout, 1983). Artan sayıda yoksul insan olduğuna dair kanıtlar, artan gelir eşitsizliği ve azalan bir orta sınıf hakkındaki spekülasyonlar, son yıllarda ABD’de aşağı yönlü hareketliliğin artıp artmadığına dair soruları gündeme getirmiştir. ABD’de gelir hareketliliği araştırmaları zenginlerin daha zengin ve fakirlerin daha da fakirleştiği tezini desteklemektedir (Hertz, 2007; Solon, 1992). Ekonomik merdivenin en altındaki hareketlilik, alt sınıflar ve yoksulluğun kuşaklar arası olası aktarımıyla ilgili sorular ortaya çıktıkça, büyüyen bir endişe haline gelmiştir. Yoksul yetiştirilen çocukların, yetişkin olduklarında yoksul olma olasılığı, yoksul olmayan ailelerde yetişen çocuklara göre önemli ölçüde fazladır. Özetle, araştırma sonuçlarına göre ekonomik hareketliliğin 1950’den 1980’li yıllara kadar arttığı, ancak 1980’li yıllardan beri keskin bir şekilde azaldığını göstermiştir (Aaronson & Mazumder, 2008).

Sosyal hareketliliğin sonuçları, bir diğer ifade ile bireyler üzerindeki bıraktığı izler de kuşaklar arası sosyal hareketlilik araştırmalarının bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Sosyal hareketlilik bireyler üzerinde pek çok olumlu sonuçlara yol açarken bazı bireylerde ise zihinsel ve ruhsal gerginliği tetikleyebilmektedir. Özellikle, aşağı doğru sosyal hareketlilik yukarı doğru olandan daha az görülüyorsa da hala yaygındır (Giddens, 2000). Aşağı doğru hareketlilik kişilerin alıştıkları hayat tarzlarını sürdüremez hale gelmelerine yol açmakta ve kaygıları tetiklemektedir. Çoğu durumda tetikleyici olay, hastalığın başlangıcı, aile durumundaki değişiklikler ve gönülsüz işsizliktir. Bir eşin ölümü, iş kaybı, fiziki veya ruhsal hastalık, iflaslar, işten çıkarılma, boşanma veya terk aşağı doğru hareketliliği başlatabilecek faktörlerdir. Tüm bu ve benzeri nedenlerle aşağı doğru hareketlilik pek çok insanda strese yol açmakta sosyal ilişkiler ve benlik imajı hasar almaktadır. Yeni duruma uyum sağlamak çoğu insan için zordur ve aileyi tahrip etmektedir (Rothman, 2015, ss. 232-233). Diğer yandan en alt mevkiden en üst mevkiye uzun mesafeli sosyal hareketlilik yaşayan gençlerin merdivenleri tırmanırken sağlıklarının bozulduğuna dair araştırmalar bulunmaktadır. Bu gençlerin büyük çoğunluğu ailelerinde ilk uzun mesafeli yukarı doğru hareket yaşayanlardır. Bu gençler ebeveyn ve çevrelerine karşı kendilerini

sorumlu hissetmekte, üst düzeyde motive olmakta ve başarılı olmak için büyük bir iç baskı altında kalmaktadır. Birçoğu sosyal olarak izole edilmiş ve farklı geçmişlere sahip akrabalarından kopmuş hissetmektedir. Aşırı motivasyon insanları bitkin ve iradeden yoksun hissettirebilir. Özellikle uyku ve egzersizi ihmal ederek hazır yiyeceklerle beslenen aşırı motive olmuş gençlerde daha sonra diyabet ve hipertansiyon belirtileri başlama ihtimali artmaktadır (Gregory vd., 2014).

İngiltere ve Amerika'da aynı dönemlerde yapılan çalışmalara benzer şekilde, Türkiye'de de sınırlı sayıda olsa da sosyal hareketlilik konusunda yeterli fikir sunabilecek araştırmalar yapılmıştır. Sosyal hareketlilik analizlerinde kullanmak için özel olarak tasarlanmış veri setlerinin sınırlılığı ve bu tür analizlerin yüksek bütçe gerektirmesi, bu alandaki çalışmaları sınırlandırmıştır. Türkiye'de 1970 ve 1980'li yıllar arasında yapılan sosyal hareketlilik çalışmalarında Hacettepe Üniversitesi'nin Nüfus ve Sağlık Araştırması veri setlerinden yararlanılmıştır. 1988'den sonra veri setlerinin değişmesiyle birlikte bu analizler daha çok yerel düzeye yönelmiştir. Beşinci bölümünde, 1970 ve 2020 yılları arasında yapılan bu çalışmalar değerlendirilmekte ve Türkiye özelinde sosyal hareketlilik dinamikleri kısaca ele alınmaktadır.

4. Türkiye'de Kuşaklar Arası Sosyal Hareketlilik Araştırmaları

Türkiye'de 1970 ve 80'li yıllarda batılı ülkelerde yapılanlara paralel olarak sınırlı sayıda sosyal hareketlilik araştırması yapılmıştır fakat daha sonra veri kısıtlılığı dolayısı ile bu çalışmaların sonu gelmemiştir. Bu kapsamda 2000'li yıllarda yerel düzeyde yapılmış saha araştırmaları bulunmaktadır. Türkiye'nin özellikle 1950 yılından sonra geçirdiği sosyo-ekonomik gelişime paralel olarak eğitim düzeyi ve mesleki yapıda meydana gelen dönüşüm yukarı doğru sosyal hareketlilik kalıpları ile ilişkili önemli bilgiler sağlamaktadır.

Türkiye'de 1927'de yaklaşık 13,6 milyon olan nüfus, 2023'te 85 milyona yükselmiştir. Türkiye, dünyanın en büyük 17'inci, Avrupa'nın ise altın-

cı en büyük ekonomisine sahip, üst-orta gelir kategorisinde ve sıklıkla yeni sanayileşmiş bir ülke olarak tanımlanmaktadır (Boddin, 2016). Bu süreçte, hızlı kentleşme ve tarımdan sanayi ekonomisine kayışla birlikte köylerde yaşayan nüfus oranı %75'ten 2023'te %6,6'lara doğru dramatik bir şekilde azalmıştır. Toplam istihdam içinde tarımın ise 1950'de %85'ten 2023'te %14,7 oranına kadar düşüş göstermiştir. Son 70 yılda eğitim düzeyi ve mesleki açıdan büyük gelişmeler yaşanmıştır.

1950'li yıllardan başlayarak Türkiye ekonomisinin sektörlere göre dağılımındaki değişimi izlemek, sosyal hareketliliğin dönüşümünü anlamak için önemlidir. 1950 nüfus sayımı sonuçları, 5 yaş ve üzeri nüfusun %28,7'sinin bir mesleğinin olmadığını ve bu grubun %57'sinin ise 15 yaş altı çocuklar olduğunu ortaya koydu. Meslek sahibi nüfusun %84'ü çiftçilik ve köylü tarım işlerinde, %8'i esnaf ve sanatkârlıkta, kalan %8'i ise patron, yönetici, hizmet sektörü, profesyonel ve teknik alanlarda çalışan orta ve üst sınıf işlerde yer alıyordu. 1970 nüfus sayımı sonuçları ise, çalışan nüfusun %74,9'unun tarımda, %10'unun tarım dışı imalat sektöründe ve diğer %10'unun ise hizmet sektöründe, yani orta ve üst meslek gruplarında istihdam edildiğini göstermektedir. 2000 yılına gelindiğinde, tarımın toplam istihdamdaki payı %48,4'e gerilerken, tarım dışı üretimde çalışanların oranı %45'e yükselmiştir. En son 2023 verilerine göre çalışan nüfusun %14,7'si tarım sektöründe, %20,7'si sanayi sektöründe, %5,2'si inşaat sektöründe ve %59'u ise hizmet sektöründe yer almaktadır.

1960'lardan 2000'lere kadar köylerden şehirlere göç eden kesim, kısmen maddi refah artışı elde etse de bu sosyoekonomik hareketlilikten herkes eşit derecede yararlanamamıştır. Eğitim düzeyi, ekonomik olanaklar, teknik ve sosyal beceriler ve sosyal bağlantılar, iş bulma ve şehirde kalıcı bir yaşam kurma konusunda kritik rol oynayan etmenlerdir. Okuma yazma yetisi ve ortaöğretim diploması hem kamu hem de özel sektörde iş bulma ve şehirde yerleşik hale gelme şansını artırmıştır. Öte yandan, şehirlerde ikamet eden orta ve üst sosyoekonomik katmandan gelen ailelerin genç kuşakları eğitim ve iş fırsatlarına ulaşmada avantajlı bir konuma sahip olmuştur. Büyük şehirler ve merkezi kasabalardaki okullar, köylere görece

daha iyi olanaklar sunmuş ve bu kurumlar buralardan faydalanan imkân sahibi ailelerin çocukları için ayrıcalıklı bir eğitim sağlamıştır. Bu okullar, hükümetten daha fazla kaynak alarak nitelikli eğitim verebilmişlerdir. İlçe ve şehirlerde yaşamayanlar için bu tür okullara erişim sınırlı kalırken, kırsal bölgelerde yaşayan ailelerin çocuklarının merkeze gelip ortaokul veya lise eğitimi alması ciddi fedakârlık gerektirmiştir. Ayrıca, Osmanlı döneminden kalma bir uygulama olan, sınavla yatılı okullarda eğitim gören başarılı köy çocukları için de bu imkânlar kısıtlıdır. Bu ailelerin çocuklarını kasabalara gönderip eğitim almaları, kısıtlı maddi kaynaklarla çoğu zaman bu imkânlar dâhilinde değildir (Sönmez, 2007: 184-185). Eğitimdeki eşitsizlikler, kırsal ve kentsel alanlar arasındaki uçurumu daha da açmıştır. Şehirlerdeki okullar genellikle daha iyi kaynaklara sahipken, kırsal bölgelerde eğitim fırsatları oldukça kısıtlı kalmaktadır. Bu durum, elit özel eğitim kurumlarının etkisiyle bu farklılık daha da derinleşmiştir. Son 35-40 yıldır eğitim sektörünün her kademesinde hızla yayılan özelleştirme bu eşitsizliği derinleştirmiştir. Böylece devlet ve özel okullarda yaygınlaşan seçkincilik eğilimi, sosyal sınıflar arasında geçişi zorlaştırmış; orta ve üst sınıf çocuklarının gelecekteki konumlarını teminat altına almaları için yeni fırsatlar yaratmıştır. Öte yandan, dezavantajlı geçmişe sahip bireyler için kısa vadeli hareketlilik stratejileri giderek mecburi olmuştur. Ayrıca, genellikle dar gelirlili ailelerin çocuklarının gittiği meslek liselerinin üniversiteye girişlerinin katsayı ile sınırlandırılması, eğitimin sosyal hareketlilik için güvenilir bir yol olmadığı gerçeğini ortaya koymuştur (Sönmez, 2007: 192).

Türkiye'nin 1950 sonrası yaşadığı sosyo-ekonomik dönüşümle birlikte, eğitim seviyesi ve meslek yapısında meydana gelen değişimler, yukarı yönlü sosyal hareketlilik örüntüleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Türkiye'de Bulutay, Timur ve Ersel (1971) ve Kasnakoğlu'nun (1975) araştırmaları sosyal hareketliliği ele alan ilk nicel çalışmalardır. Bu çalışmalarda yazarlar sosyal hareketliliği etkileyen faktörleri incelemişlerdir. Özbudun (1980), Aral (1980), Varlier (1982) ve Boratav (1995) ise çeşitli sosyal hareketlilik bileşenlerini ilk kez ölçmüşlerdir. Yazarların çoğu iktisatçı olduğundan bu çalışmalarda sosyal hareketliliği gelir farkları ve bu tür farklılıkların belirleyicileri bağlamında ele almışlardır.

Sosyolojik ve mesleki temelli uluslararası karşılaştırılabilir ilk nicel araştırmayı Özcan (1983a) yapmıştır. Özcan, Hacettepe Nüfus ve Sağlık Araştırması mikro verilerini analiz ederek ve doktora tezi olarak hazırladığı ilk klasik sosyal hareketlilik (1983a, 1983b) araştırmasında Türkiye’de meslek grupları arasında ortaya çıkan hareketlilikleri ve buradan hareketle mesleki yapının ne ölçüde kapalı veya açık olduğunu bulmayı amaçlamıştır. Çalışma sonucunda, Türkiye’de gelişmiş ülkelerde görülen yükseklikte sosyal hareketliliğin olduğu fakat bunun yarısından biraz fazlasının yapısal değişikliklerden (köyden şehre göç, şehirleşme, endüstrileşme ve ekonomik kalkınma gibi) kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Ayrıca baba mesleği ile oğulun mesleği mukayese edildiğinde tarım sektöründeki mesleklerden tarım dışı sektörler doğru hareketlilik söz konusudur. Her meslek grubunda yer alan üyelerin en az üçte biri tarım işlerinin oğullarından oluşmuştur. Araştırma sonuçları alt statüdeki bireylerin oğullarının yukarı doğru hareketli olabildiklerini ve Türkiye’deki mesleki yapının yukarı hareketlilik için açık ve akışkan olduğu yönündedir (Özcan, 1988b, s. 169). Kuşak içi toplumsal hareketlilik açısından ise oğulun ilk mesleğinden son mesleğine hareketlilik nispeten daha azdır. Oğulların büyük çoğunluğu başladıkları ilk pozisyonda kalmış ve az bir kısmı yukarı doğru hareketlilik yaşamıştır (Özcan, 1988a). Özcan mesafeye ilişkin yaptığı ölçümlerde Türkiye’de yukarı ya da aşağı doğru hareketliliğin uzun mesafeden ziyade kısa mesafeli olduğu sonucuna varmıştır. Sadece tarım ve el işleri sektörü çalışanları diğerlerinden farklı olarak, kısa mesafeliden daha çok uzun mesafeli hareketlilik yaşamışlardır. Yukarı doğru toplam hareketlilik oranı aşağı doğru olandan daha fazladır. Yukarı doğru hareketliliğin belirgin olduğu gruplar, işçiler ve tarım sektöründe çalışanlar arasındadır. Özcan yarısı kısa mesafe ve yarısı uzun mesafe olmak üzere yukarı doğru toplam hareketlilik oranını %54, aşağı doğru hareketlilik oranını %14 ve toplam hareketsizlik oranını ise %32 olarak hesaplamıştır.

Özcan, aynı araştırmasında Türkiye’de sosyal hareketlilik kalıplarını diğer 11 ülke (Amerika, Kanada, Avustralya, Fransa, İtalya, Belçika, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Yugoslavya ve Polonya olmak üzere beş sosyalist ülke) ile karşılaştırmıştır. Yapısal hareketlilik açısından Türkiye bu

ülkelerin ortalamalarını aşmaktadır. Ancak, hareketlilik yapısal ve dolaşım bileşenlerine ayrıldığında toplam hareketliliğin yarıdan biraz fazlasının dolaşım hareketliliğinden ziyade yapısal olduğu görülmüştür. Yapısal hareketlilik açısından Türkiye hem sosyalist hem de sosyalist olmayan ülkelerin ortalamalarını aşmıştır. Dolaşım hareketliliğine gelince, Türkiye sosyalist ülkelere göre daha yüksek, sosyalist olmayan ülkelere göre daha düşük bir yüzdeye sahip çıkmıştır (Özcan, 1983a). Manuel (kol gücüne dayalı bedensel meslekler) tabakadan manuel olmayan (zihin gücüne dayalı) tabakaya hareketlilik açısından Türkiye, ortalama olarak iki ülke grubu arasında, yani sosyalist ülkelere göre daha yüksek ve sosyalist olmayan ülkelere göre daha düşük bir konumda olduğu görülmüştür. Türkiye hem sosyalist hem de sosyalist olmayan ülkelere göre daha açık ve eşitlikçi görünmektedir (Özcan, 1983a). Açık ve eşitlikçi meslek yapılarına sahip oldukları bilinen Çekoslovakya, Avustralya, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada gibi ülkelere göre Türkiye'nin üst sıralarda yer alması hiç de beklenmedik bir durum değildir. Bunun nedeni, Türkiye'nin 1950'den bu yana oldukça dramatik yapısal değişiklikler yaşamakta olmasıdır (Özcan, 1983a, 1988b:171-172).

Yukarıda bahsedilen ulusal düzeydeki çalışmalardan sonra bu araştırmaları Kemerlioğlu (1996) yerel düzeyde *Erzurum'da Meslekler ve Sosyal Tabakalaşma* isimli araştırması ile devam ettirmiştir. Kemerlioğlu araştırmasında ulaştığı sonuçlara göre babaları ile aynı mesleki konumda bulunanların oranı yüzde 38 iken dedeleri ile karşılaştırıldığında bu oranı yüzde 18 civarındadır. Kemerlioğlu ayrıca Erzurum'da ulaştığı sonuçları Miller'in 11 gelişmiş ülke ile yaptığı araştırma sonuçları ile karşılaştırmıştır. Sosyal hareketlilik yapısının açıklık ve esnekliğinin göstergesi olarak kol gücüne dayalı bedensel-manuel mesleklerden zihin gücüne dayalı manuel olmayan profesyonel mesleklere geçenlerin oranını karşılaştırmıştır. Manuel mesleklerden manuel olmayan profesyonel mesleklere geçenlerin oranı ABD'de %29, İsviçre'de %42, Fransa'da %30, Japonya %24, Almanya'da %19 ve Erzurum örneğinde Türkiye'de %28'dir. Zihin gücüne dayalı profesyonel mesleklerden kol gücüne dayalı bedensel mesleklere iniş ise sırası ile bu ülkelerde yüzde 20, 10, 18, 32, 29 ve Erzurum örneğinde Türkiye'de %22 olarak tespit edilmiştir (Kemerlioğlu, 1996).

Yukarıda değindiğimiz bu çalışmaların haricinde 2000’li yıllara kadar literatürde mesleki hareketlilik bağlamında hareketlilik çalışması yapılmamıştır. 2000’li yıllarda ise yerel düzeyde mesleki hareketlilikte önemli ipuçları sağlayan altı araştırma bulunmaktadır. İzmir’de Şengönül (2007), Malatya’da Korkmaz (2011) ve Çiçek (2011), Denizli’de Karaca (2012) ve Ankara’da Kalaycıoğlu ve Hızır (2008) ile Özdemir (2020) tarafından Türkiye genelinde çalışmalar yapılmıştır. Şengönül (2007), İzmir’de üst düzey profesyonel meslek sahibi doktor, mühendis, avukat ve öğretmenler ile yaptığı araştırmada %23’8 gibi bir oranla yaklaşık dörtte birinin babalarının üst düzey profesyonel mesleklerde çalıştığı sonucuna varmıştır. Üst düzey profesyonel meslek sahibi kişilerin %21,3’ünün babası memur (alt düzey profesyonel), %13,8’i esnaf ve sanatkâr, %12,9’unun babası işçi ve %18,3’ünün babasının da çiftçi olduğu görülmüştür. Şengönül’ ün beş kategorili meslek sınıflaması üst, orta ve alt olarak üç kategoriye indirildiğinde üst düzey profesyonel meslek sahibi kişilerin %45’i üst sınıf kökenli bir aileden gelirken %35’i esnaf, sanatkâr ve işçi gibi orta ve alt orta sınıf bir aileden ve %18,3’ü de çiftçilik kökenli ailelerden gelmektedir.

Yerel düzeyde bir diğer araştırma Korkmaz (2011) ve Çiçek’in (2011) yılında Malatya’da yaptıkları saha araştırmalarıdır. Korkmaz’ın vardığı sonuçlara göre Malatya merkezde baba mesleğini sürdürenlerin oranı hiçbir meslek grubunda %14’ü geçmemektedir ve sosyal hareketlilik açısından meslek etkili bir faktördür. Korkmaz serbest meslek grubu olarak adlandırdığı profesyonel mesleklerde çalışanların baba mesleği dikkate alındığında yaklaşık %55’nin işçi ve memur çocuğu olduğu sonucuna varmıştır. Fakat aynı araştırmada işsizlerin oranı %14,4 olarak tespit edilmiş ve işsizler her meslek grubundan kişileri kapsamıştır. Malatya’da yapılan diğer araştırmada ise Çiçek (2011) işçilerde mesleki kalıtım oranını %27, profesyonel beyaz yakalı işlerde %30, ticaret sınıfında %24 ve çiftçilikte %50 olarak tespit etmiştir. Üst düzey beyaz yakalı işlerde çalışan oğulların %25’i işçi, %10’u ticaret, %23’ü çiftçilik yapan ebeveynlerden gelmektedir. Çiçek, Malatya örneğinde herhangi bir sınıf katılışmasının olmadığını ve meslekler arasında geçişin canlı olduğunu belirtmiştir.

Karaca (2012) Denizli’de çocukların eğitim ve mesleki statü düzeyleri babalarinkine göre yukarı doğru büyük farklılık gösterirken, gelir düzeyleri arasındaki farkın ise daha düşük olduğunu tespit etmiştir. Bu farklılıklar anne ve çocuklar arasında ise daha da büyümektedir. Ortaya çıkan bu farklılıklar orta ve üst düzey meslek grubuna sahip bireylerin yüksek derecede bir kuşaklar arası yukarı sosyal hareketlilik yaşadıklarını göstermiştir. Tüm bu yerel düzeyde yapılan araştırma sonuçları Özcan’ın 30 yıl önce yaptığı klasik araştırma ile mukayese edildiğinde yukarı doğru mesleki hareketliliğin 2000’li yıllarda da devam ettiği görülebilir. Özdemir (2020) Türkiye genelinde yaptığı bir analizde ebeveynlerin mesleki statüsünün çocukların mesleki statüsü üzerinde etkisinin azaldığını tespit etmiştir. Özdemir, analizlerinde Türkiye’de yukarı doğru hareketlilik imkânlarının artma eğiliminde olduğu sonucuna varmış fakat daha kesin yargılara varabilmek için doğrudan ölçümlere ihtiyaç bulunduğunu belirtmiştir.

Hazır ve arkadaşları (2016) ile Kalaycıoğlu ve arkadaşları (2008) tarafından Ankara’da yürütülen araştırmalar, önceki çalışmalardan farklı çıkarımlar sunmaktadır. Bu araştırmacılara göre, Türkiye’deki makro değişimler, sosyal hareketliliğin en önemli belirleyicisi olmuştur. Gözlemlenen sosyal hareketlilik, ‘yapısal’ veya ‘mutlak hareketlilik’ özellikleri taşımaktadır. 1950-1980 yılları arasında Türkiye’de sosyal hareketliliğin yaşanmasında eğitim ve göç önemli bir etken olmuştur. Böylece, kent yaşamının sunduğu eğitim ve iş olanakları birçok göçmenin yukarı yönlü hareketliliğini desteklemiş ve bu fırsatlardan en çok erkek çocuklar yararlanmıştır. 1950-80’li yıllar arasında eğitim ve göçün yukarı yönlü hareketliliği destekleyen iki temel etken olduğu düşünülebilir. Böylece bu iki grubun daha erken dönemde göç eden veya kent kökenli, dolayısıyla kentin eğitim ve iş olanaklarından daha fazla yararlanan gruplar olduğu söylenebilir. Orta, alt-orta ve alt statü gruplarında yer alan kişilerin ise aşağı yönlü sosyal hareketliliği bu çerçevede değerlendirilebilir. Çünkü bu grupların göç sürecine daha geç katıldığı, bu nedenle de kentteki iş imkânlarından yararlanmanın daha zor hale geldiği bir döneme denk gelmiştir. Konuya genç kuşaklar

açısından bakıldığında ise işsizliğin arttığı, kayıt dışı sektörün genişlediği ve reel ücretlerde düşüş yaşandığı kayda alınmalıdır.

Mesleki statü ve eğitime ilişkin hareketlilikte üst, üst-orta ve orta statü gruplarında kuşaklar arası statü puanının yükseldiğini alt-orta ve alt statü gruplarında ise kuşaklar arası statü puanının düştüğünü tespit etmiştir. Avantajlı kesimler, sahip oldukları avantajları bir sonraki nesle başarı ile aktarabilmekte ve statü pozisyonlarını yeniden üretebilmektedir. Ancak alt-orta ve alt statü grupları, mesleki yapıdaki dönüşümün ve eğitim kurumlarının yaygınlaşmasının yarattığı fırsatlardan yeteri kadar istifade edemeyerek, mevcut statülerini bile koruyamayacak noktaya gelmişlerdir. Toplumsal hareketliliğin bir diğer önemli dinamiği olan mesleki statü ekseninde kadın erkek deneyiminin de farklılaşmıştır. Üç kuşak arasında statü puanı erkeklerde keskin bir şekilde artarken kadınlarda gerilemektedir. Bunun nedeninin kadınların düşük statülü işlerde ve ücretsiz aile işçiliği kategorisinde daha fazla bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Eğitim kitleleşmiş, buna bağlı olarak getirisi düşmüştür. Bireyler dede ve babalarına göre eğitim düzeylerini artırmışlardır ancak eğitimin piyasa dolayımı ile mesleki statüye dönüşme şansı azalmıştır. Gelecek kuşaklar için eğitimin getirisi düşmeye devam edecek ve eskiye göre yeni nesiller yukarı doğru hareketlilik açısından daha dezavantajlı olacaklardır (Hazır K. vd., 2016: 97-198).

Bourdieu'nün de Fransız toplumu için ifade ettiği üzere eğitim sistemi eşitsizlikleri meşrulaştırma işlevi görmektedir (Bourdieu & Passeron, 1990). Türkiye'de 1980'li yılların sonuna kadar üniversite eğitimi almak üst-orta ve üst gelir grubuna girmeyi sağlamıştır. Üniversite eğitiminin kitleleşmesi ile günümüzde üniversite diploması gelecekteki sosyal konum açısından lise diplomasının yerini almıştır. Diğer yandan orta öğretim sınav başarıları değerlendirildiğinde her yıl ilkokula başlayan yaklaşık bir milyon çocuğun %10'u iyi bir eğitimden geçerek üst düzey liyakat kazanmaktadır. Kalitesi yüksek eğitimden geçen ve üst düzey liyakate sahip en tepedeki yüz bin çocuk aynı zamanda sosyo-ekonomik ve kültürel sermayesi en üst

%10-15'lik grupta yer almaktadır. Orta ve yüksek öğretim sınav sonuçları eğitim ve kültürel sermayesi yüksek üst düzey grubun yurt içi ve dışında kalitesi yüksek üniversitelere gittikleri ve yüksek liyakat sergileyerek toplumun en tepesinde yer alan mevkilerde kendilerini yeniden ürettikleri tezini desteklemektedir. Eğitimde fırsat eşitliği çerçevesinde okullara eşit kaynak ayırmak da bir çözüm üretmemektedir. Çözüm alt gelir grubunun kaliteli bir meslek eğitiminden geçerek üretime ve girişimciliğe yöneltilmesi ve vasıflı bireylere dönüştürülmesi ile mümkün olabilir.

Yukarıda değinildiği üzere İngiltere, Amerika ve Türkiye arasında geçmişten geleceğe yönelik şu projeksiyonlarda bulunulabilir: Bu üç ülkede de sosyal hareketlilik kalıplarının birbirine yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Üç ülkede de sosyal hareketliliğin baskın biçimi, yukarı yönlü kısa mesafeli hareketlilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de yapısal hareketlilik daha baskın iken, Amerika ve İngiltere'de dolaşım hareketliliği daha öne çıkmaktadır. Bu durum, Türkiye'deki ekonomik krizlerin dezavantajlı grupların yukarı yönlü sosyal hareketliliğini engellediği, avantajlı kesimlerin ise bu durumdan pek etkilenmediğini göstermektedir. Ayrıca, bu araştırmalardan elde edilen bir diğer sonuç ise "eşitlikçi", "açık ve erişilebilir" ve "fırsatlar ülkesi" olarak tanımlanan Batılı gelişmiş endüstriyel ülkelerin, Türkiye'den daha esnek ve açık bir sosyal hareketlilik yapısına sahip olduğunun söylenemeyeceğidir (Kemerlioğlu, 1996). Ancak, gelecek projeksiyonlarında gerek Türkiye gerek İngiltere ve Amerika'da sosyal hareketlilikle ilgili kaygıların bulunduğu da dikkate alınmalıdır.

Özetle, 21. yüzyılın başına kadar pek çok insanın beklenti ve deneyimleri birbirini izleyen nesiller boyunca çiftçi bir dede, işçi veya hizmet sektöründe çalışan bir baba ve ardından profesyonel beyaz yakalı bir işte çalışan oğullar veya kızlardı. Pek çok kişi ebeveynlerinden daha liyakatli olduğu için değil daha yüksek vasıflı pozisyonlara ihtiyaç olduğu için yükselmiştir. Sernau'nun (2011) da ifade ettiği üzere bu eğilim batılı ülkelerde 1980'li yıllardan beri ortadan kalkmasa da zayıfladı. Değişen şey durgun ücretler ve küresel rekabetçi endişelerin olduğu yeniçağda, şu anda vasıflı ve beyaz yakalı istihdama başlayanların birçoğunun önceki nesillere göre daha fazla kazanç sağlayamayabileceğidir. Yukarı doğru mesleki hareketlilik artık her zamankinden daha fazla gelirin güvencesi de değildir.

5. Uluslararası Karşılaştırmalı Toplumsal Hareketlilik

Uluslararası karşılaştırmaların analizine döndüğümüzde 1960'lı yılların başından itibaren ulusal ölçekli büyük veri setleri ile batılı sanayileşmiş ülkelerde karşılaştırmalı araştırmalar yapılmaya başlandığı görülecektir. Bu dönemde sosyal hareketlilik eğilimlerine dair baskın görüş işlevselci modernleşme teorisinden türetilmiştir. Liberal modernleşme teorisi olarak da isimlendirilen işlevselci bakış açısına göre sanayi toplumlarında bilim ve teknolojinin gelişimi iş bölümünün yapısında değişmeye yol açmaktadır. Sanayileşme, kentleşme ve eğitim düzeyinin yükselmesi bireylere coğrafi ve sosyal hareketliliğin yolunu açmakta ve başarının yolu eğitimden geçmektedir. Tüm bu gelişmelerin sonucunda orta sınıf yaygınlaşmakta, mutlak sosyal hareketlilik oranları yükselmekte ve yukarı doğru mutlak hareketlilik aşağı doğru mutlak hareketlilikten daha fazla bir yönde seyretmektedir. Endüstriyel toplumlarda eğitilmiş bireylere olan ihtiyaç genişlemekte ve farklı sosyal kökenlerden gelen bireylerin eğitim kurumlarından faydalanma fırsatları nispi olarak artmaktadır.

Endüstriyel toplumlarda artan bir şekilde bireylerin kim oldukları değil ne yapabildikleridir. Seçilme liyakate dayalı hale gelmekte ve bireylerin sosyal ve toplumsal kökenlerinin gelecek yaşamları üzerindeki etkisi azalmaktadır. Dolayısıyla nispi hareketlilik oranları veya farklı kökenlerden gelen bireylerin belirli hedeflere ulaşmak veya kaçınmak için eşit şartlarda rekabet etmesi mümkün olmaktadır. Tüm bu süreçlerin birbiriyle etkileşime girmesi çok sayıda alt tabaka üyelerinin istihdamına açık hale gelmektedir. Bu süreçlerin sonucunda sanayi toplumları giderek orta sınıf ya da en azından “orta-kitle” toplumları haline gelmektedir. Sonuç olarak, iş hayatında yukarı doğru hareketlilik aşağı doğru hareketlilikten daha olasıdır. Sanayileşme süreci ile “başarı” şansı herkes için istikrarlı bir şekilde artmaktadır. Özetle, liberal modernleşme tezine göre endüstriyel toplumun gelişmesi ile hem mutlak hareketlilik oranlarının seviyesi hem de nispi oranlardaki eşitlik derecesi zamanla artma eğilimine doğru hareket etmektedir (Kerr, 1983; Parsons, 1960).

Sanayileşme ve liberal modernleşmeye dayalı işlevselci teoride ilk dikkate değer olan araştırma Lipset ve Zetterberg'in (1991) **LZ Hipotezi** olarak da isimlendirilen ve dokuz ülkeyi mukayese ettikleri çalışmadır. Lipset ve Zetterberg (1991) mesleki yapıdaki değişimler nedeniyle genel sosyal hareketliliğin sanayileşmiş ülkelerde giderek daha benzer hale geleceğini öne sürmüşlerdir. Bu hipoteze göre sanayileşme ve ekonomik genişleme belirli bir eşiği aştığında sosyal hareketlilik de görece yükselmektedir. Sosyal hareketliliğin genel örüntüsü çeşitli batılı ülkelerinin sanayileşmiş toplumlarında hemen hemen aynı gözükmektedir. Fakat daha sonra yapılan çalışmalarda bu yazarların hareketlilik hızlarındaki benzerliği abarttığı ve farklılıkların olduğu gösterilmiş ve bu tez fazla destek bulmayarak eleştirilmiştir.

Diğer araştırma sonuçlarına göre batılı sanayileşmiş ülkelerde genel olarak gözlenen hareketlilik oranları iddia edildiği kadar benzer değildir. Aynı şey sanayileşmiş ülkelerdeki yukarı doğru sosyal hareketlilik oranları için de söylenebilir. Aslında, sosyal hareketlilik ikinci dünya savaşından bu yana sanayileşmiş ülkelerin çoğunda değişmemiş gözükmektedir (Erikson & Goldthorpe, 1992, s. 346). Dolayısıyla sanayileşme arttıkça sosyal hareketliliğin de artacağı tezi kusurludur; çünkü bu tez ülkelerin kendine has tarihi, kültürel ve kurumsal bağlamının oynadığı merkezi rolü görmezden gelmektedir. Her şeyden önce sanayileşme süreci her ülkede aynı yolu izlememektedir. Tarihi ve siyasi koşullar ülke içindeki mesleki yapıyı ve hareketliliği şekillendirmede rol oynamaktadır (Grusky & Hauser, 2001). *LZ hipotezini* eleştirenlere göre, sosyal hareketliliğe giden yollar ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Sanayileşme ve sosyal hareketlilik arasında bulunan herhangi bir ilişki, büyük ölçüde ülke içindeki eşitsizlik sisteminin şekline bağlı olabilir ve bunlar ülkeler arasında farklılık gösterebilir. Gelir eşitsizliği büyüdükçe alt katmanlarda olanların yukarı doğru hareketliliği de bir o kadar zorlaşmaktadır. Yukarı doğru sosyal hareketlilik eşitlikle bağlantılıdır ve eşitsizliğin devamlı arttığı bir ortamda yukarı doğru hareketliliğin de arttığını söylemek gerçekçi değildir. Bütün bunlar sanayileşmiş ülkelerde sosyal hareketlilikte farklılıklar beklememize neden olmaktadır (Grusky & Hauser, 2001).

Araştırmalar genel olarak, çoğu sanayi ülkesinde dolaşım hareketliliğinin oldukça tutarlı ve sabit olduğu sonucunu desteklemektedir. Örneğin, Kanada ve ABD arasında açıklık ve hareketlilik açısından pek bir fark bulunmamıştır. İngiltere ve ABD üzerine yapılan karşılaştırmalı araştırmalar, bu ülkeler arasında açıklık veya aşağı yönlü hareketlilik bakımından önemli kayda değer bir farklılık ortaya koymamıştır. Bu ülkelerde hareketlilikte belirgin bir eğilim yok gibi görünmektedir. Batılı kapitalist toplumdaki açıklık veya dolaşım miktarındaki karşılaştırmalı istikrar, bu ülkelerin sınıf yapısı ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle genel beklentiler, nispi oranlarda ve açıklıkta istikrarın devam etmesi yönünde olacaktır (Erikson & Goldthorpe, 1992).

İstikrar iddiasında bulunan bir diğer hipotezi Featherman, Jones ve Hauser (*FJH Hipotezi*) formüle etmişlerdir (Erikson & Goldthorpe, 1987). Hauser ve Featherman (1978) 33 bin kişi içeren bir örneklem ile sosyal hareketliliği mutlak ve nispi dolaşım hareketliliği olmak üzere iki eksenle çözümlenmiştir. *FJH Tezi* olarak da bilinen bu yaklaşımın sonuçlarına göre sanayileşmiş ülkelerde dolaşım hareketliliği kalıplarının temelde aynı olduğu, ancak yapısal hareketliliğin ulusal kalıplarının farklı olduğunu öne sürmüşlerdir. Hareketlilikte toplumlar arasındaki en büyük fark mutlak hareketlilik alanındadır. Erken sanayileşen ülkelerde mutlak hareketlilik daha fazladır ancak FJH hipotezine göre toplumdaki açıklık derecesinde de çok büyük benzerlikler vardır. Aralarındaki akışkanlık farkları vardır fakat bu farklar nispeten küçük olma eğilimindedir. FJH hipotezi örüntülerde temel bir benzerliğin bulunduğunu öne sürmüştür. Sosyal akışkanlıktaki farklılıklar en çok uç noktaları içeren karşılaştırmalarda orta çıkmaktadır. Erikson, İsviçre, İngiltere, İrlanda ve Polonya verilerini karşılaştırdığı sosyal akışkanlık karşılaştırmasında bu dört ülkede ebeveyni (babası) en üst sınıfta yer alan oğulların %60'nın da yine aynı sınıfta olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Tarım ve çiftçilik işlerinde çalışanlar için de aynı sınıfta kalma ihtimali diğerlerine göre daha yüksek bulunmuştur.

Erikson ve Goldthorpe'e (2001) göre, her ne kadar ampirik kanıtlarda kusurlu bir teori olarak kabul edilse de işlevselci paradigmaya dayalı

sanayileşme ve liberal teori kendi içinde mantıken tutarlı bir teoridir. Bu teorinin karşısında yer alan ve büyük ölçekli aşağı doğru sosyal hareketlilik tahmininde bulunan ve proleterleşmenin daha da yaygınlaşacağını iddia eden Marksist teori ve revizyonları öngörülerinde sanayileşme ve liberal teori kadar başarılı olamamıştır. Marksist proleterleşme teorisinden başka liberal görüşe karşı çıkan Sorokin'nin yaklaşımı da hala güncelliğini korumaktadır. Liberal görüşe yönelik daha radikal bir meydan okuma Marksist teoriden çok Sorokin'nin (1959) öncü çalışmalarından türetilmiştir. Sorokin LZ ve FJH hipotezi formüle edilmeden önce farklı şekillerde bu hipotezler üzerinde durmuştur.

Sorokin, çağdaş sosyal araştırmalarda olduğu kadar etnografik bir bakış açısı ile modern batı toplumlarında 18. yüzyıldan itibaren sosyal hareketlilik eğilimlerinin yükseldiği sonucuna varmıştır. Fakat sosyal hareketliliğin sanayileşme ile devamlı yükseldiği görüşünü reddetmiştir. Sorokin, bu durumun belirli bir tarihi aşamadan fazlasını temsil etmediğini savunmuştur. Bazı toplumlarda hareketlilik belirli dönemlerde artarken diğer dönemlerde azalmıştır. Sorokin, tarihi ve etnolojik veriler ışığında dikey hareketliliğin belirli bir daimî eğilime sahip olduğunu söylemenin hayli güç olduğunu iddia etmiştir (Karakaya, 2016). Genel olarak, daha fazla veya daha az hareketliliğe yönelik hiçbir 'kesin kalıcı eğilim' görülmemektedir. Uzun dönemde görülen şey sadece 'trendsiz' bir dalgalanmadır. Sorokin'e göre modern çağın farklılığından etkilenenler toplumların tarihi çeşitliliği hakkında çok az şey bilmektedir. Tarihi seyir içinde olan sadece büyük hareketsizlik döngülerinin yerini alan büyük dalgalanmalardır.

Sorokin, döngüsel yaklaşımı benimsemekte ve işlevselci liberal teorisinin emsalsiz olduğu varsayımına karşı çıkmaktadır. Sosyal hareketlilikte döngüsel görüşü tercih etmesinin temelinde hareketliliğin önündeki dini ve hukuki engellerin büyük ölçüde kaldırılmış olsa da eğitim seçilimi ve mesleki değerlendirme sistemleri gibi diğer engellerin daha şiddetli hale geldiğini düşünmektedir. Hareketlilik için bağlam sağlayan tabakalaşma sistemleri farklı güç ve yapıları ifade eden yapılarıdır ve bu nedenle de kendi kendini idame ettiren özelliklere sahiptir. Ayrıcalıklı mevkilere sahip

olanlar, onları hemen terk etmeyecekler ve ellerindeki üstün kaynaklardan faydalanacaklardır.

Sorokin, eğer hareketlilikte kalıcı bir eğilimin varlığı söz konusu olursa azalan bir eğilimde olacağını, üst düzey tabakaların kümülatif olarak zamanla daha kapalı hale geldiğini düşünmüştür. Toplumsal konum itibarı ile tepelere tırmanmada oldukça karmaşık bir seçme ve eleme mekanizması işlemektedir. Dikey hareketliliği sağlayan yukarıdaki kurumların aynı zamanda eleme ve bariyer işlevi gördüklerinin de altını çizen Sorokin'e göre, bulunduğu yerden en üst tabakaya ulaşmak isteyen pek çok insandan "çok az bir kısmı" bunu başarabilmektedir (Karakaya, 2016). Ayrıca, tüm tabakalaşma biçimlerinde bulunan içsel kapanma eğilimi hareketlilik oranları üzerinde tek etki değildir. Tüm tabakalaşma biçimlerinde bulunan içsel kapanma eğilimlerinin yanında dışsal faktörlerde hareketlilik oranlarında etkilidir. Sorokin, savaş, kıtlık, devrim, hızlı endüstriyel ve teknolojik değişimler gibi olağanüstü dönemlerde sosyal hareketliliğin artacağını iddia etmiştir. Sosyal hareketlilikte belirgin artışlar bir bütün olarak sosyal yapı bozulduğunda ortaya çıkar ve burada artan hareketlilik dışsal faktörlerin etkisinden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda gözden geçirdiğimiz hareketlilik eğilimleri ile ilgili teoriler batılı ülkelerde yapılmış iki önemli ve büyük ölçekli çalışmanın sonuçlarına yönelik bağlamı sağlayacaktır. Sırası ile Erikson ve Goldhorpe'un (1992) *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies* isimli kitabı bugüne kadarki en kapsamlı karşılaştırmalı sosyal hareketlilik araştırmasıdır. Bu yazarlar, savaş sonrası dönemden 1970'li yıllara kadar toplam dokuz Avrupa ülkesinden (İngiltere ve Galler, Fransa, Almanya, Macaristan, İrlanda Cumhuriyeti, Kuzey İrlanda, Polonya, İskoçya ve İsveç) oldukça karşılaştırılabilir veriler kullanarak verileri analiz etmişlerdir. Ayrıca Avrupa dışındaki Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Japonya'yı da incelemelerine dâhil etmişlerdir. Üzerinde durulacak bir diğer geniş kapsamlı araştırma ise Richar Breen'nin (2005) *Avrupa'da Sosyal Hareketlilik (Social Mobility in Europe)* kitabıdır. Breen ülkeler arasındaki farkları ve zaman içindeki değişiklikleri analiz etmek için 20. yüzyılın son

30 yılı boyunca (1970-2000) 11 Avrupa ülkesinden (İngiltere, Fransa, İrlanda, Batı Almanya, Hollanda, İtalya, İsveç, Norveç, Polonya, Macaristan ve İsrail) 117 sosyal hareketlilik taramasını incelemiştir. Ayrıca analizlerine kadınları da dâhil ederek 25-64 yaş arasındaki kadın ve erkeklerin hareketlilik kalıplarını incelemiş ve Avrupa ülkelerinin sosyal hareketlilikte ne kadar benzer hale gelip gelmediğini sorgulamıştır.

Söz konusu bu iki büyük ölçekli çalışmada yukarıda bahsettiğimiz sanayileşme ve modernleşme tezi çerçevesinde LZ, FJH hipotezi, Marksist proleterleşme ve Sorokin'nin yönsüz dalgalanma tezi olmak üzere bu dört farklı sosyal hareketlilik teorisini de test etmişlerdir. Erikson ve Goldhorpe bu çalışmalarında mutlak ve nispi hareketlilik oranlarını dikkate alarak tarihi eğilimleri, sınıf yapısındaki değişimlerin hareketliliği nasıl etkilediğini incelemek için, nispi hareketlilik, akışkanlık, hareketli bireylerin genel oranı, yukarı ve aşağı doğru hareketlilik oranları, giriş ve çıkış yüzdeleri gibi oranları analiz etmişlerdir. İkinci dünya savaşından sonra 1970'e kadar Avrupa'nın ekonomik büyüme deneyimine odaklanmışlardır. Erikson ve Goldhorpe ilk önce mutlak hareketlilik eğilimleri ile ilgili olarak vardıkları sonuç kısaca özetlendiğinde üç eğilimi ortaya çıkarmışlardır:

1. Çiftçilik sektöründe kuşaklar arası hareketsizlikte düşüş,
2. Çiftçilik kökeninden sanayide kol gücüne dayalı istihdama doğru hareketlilikte bir artış ve
3. Çiftçilik ve kol gücüne dayalı mesleki kökenlerden hizmet sınıfı pozisyonlarında bir miktar iyileşme (Erikson & Goldthorpe, 2001: 359).

Erikson ve Goldhorpe araştırma sonuçlarında Sorokin ve işlevselci sanayileşme ve liberal teorinin iddiaları ile ilgili bu iki zıt görüşün de biraz yumuşatılmasını ima eden sonuçlara ulaşmışlardır. Fakat ortaya çıkan sonuçlarda ülkeden ülkeye gelişim evreleri farklılaşmış ve incelenen diğer tüm oranlardaki değişim yönsüz olmuştur. Bu nedenle Avrupa ülkelerinde genel olarak endüstriyel modellere doğru istikrarlı bir şekilde giderek artan hareketlilik tezine karşı çok az kanıt ortaya çıkarmışlardır. Giriş ve

çıkış tabloları net bir yakınlaşma göstermemiştir ve toplam hareketlilik oranlarında herhangi bir tutarlı artıştan söz etmenin zor olduğunu ifade etmişlerdir. Mutlak hareketlilik ile ilgili söylenebilecek en fazla şeyin yapısal değişim sonucu tarım sektöründe düşüş olduğunu vurgulamışlardır. Mutlak ve nispi sosyal hareketlilik oranlarındaki yönlü eğilimlere ilişkin liberal ve Marksist proleterleşme tezine dair düzenli bir eğilimden söz etmek oldukça zordur. Ampirik bulgular mutlak hareketlilik oranlarının eğilimsiz dalgalanmalar sergilediğini ve nispi oranların da istikrarı kanıtladığını göstermektedir.

Erikson ve Goldthorpe (2001) mutlak oranlarla ilgili olarak liberal teorisyenlerin varsaydığı bir düzenliliğin olduğunu söylemenin oldukça güç olduğunu belirtmişlerdir. Bu yazarlara göre tarihsel bir düzeyde tanımlanmış bir dizi gelişim aşamasına ülkelerin karşılaştığı pek çok başka realiteler izin vermemektedir. Sanayileşme ilerledikçe farklı ülkelerin emek güçlerinin yapısı da değişecektir. Bu açıdan bazı genel değişim eğilimleri belirlenebilse de değişimin meydana gelme hızı ve değişimin farklı yönlerinin zaman içinde ayrılma ve örtüşme dereceleri vakadan vakaya farklılık arz etmektedir. Avrupa sanayileşme deneyimi emek güçlerinin gelişiminin izleyebileceği yolların çeşitliliğini göstermektedir. Liberal sanayileşme teorisinin hesaba katmadığı ulusal sınıf yapılarının tarihi oluşumu, erken veya geç sanayileşme, uluslararası politik ekonomi, hükümetlerin karşılaştığı iç ve dış baskılar mutlak hareketlilikte önemli rol oynamaktadır. Ülkelerin tarım tarihlerine bakıldığında da tarımsal daralmanın hızı ve zamanlaması uluslararası ticaret ilişkilerinde hangi konumda olduğuna da bağlıdır. Bu nedenle hareketliliğin yapısal bağlamlarının değişkenliği görüldüğünde, mutlak hareketlilik oranlarının zaman içindeki hareketinin eğilimsiz olarak görüldüğü şaşırtıcı olmayacaktır. Bu tür oranlardaki değişiklikler çeşitli dış ve iç koşulların etkileşimine maruz kaldığı için aslında beklenmesi gereken şey Sorokin'nin önerdiği gibi 'eğilimsizlik'tir. Avrupalı ekonomik ve sosyal tarihçiler de sanayileşme sırasında sosyal hareketlilikte sürdürülebilir bir büyüme fikrini reddederken, hareketlilik düzeylerini etkileyen çok sayıda faktörü vurgulamışlardır. Gelişim aşamaları yerine, Avrupa sanayileşmesinin meydana geldiği dönem içinde hem yükselen hem de düşen ha-

reketliliğin bir dizi farklı 'dönem' veya 'aşama'sını ampirik olarak kurmaya çalıştılar (Erikson & Goldthorpe, 2001: 346-347).

Nispi hareketliliğin seyrine döndüklerinde çok farklı bir durumla karşılaşmışlardır. Bu durumda da liberal teorinin öngörülerinin tutmadığını ifade etmişler ve daha fazla eşitlik yönünde beklenen değişim yerine temel bir istikrarın olduğu sonucuna varmışlardır. Nispi oranlardaki kaymaları bazı durumlarda tespit eseler de çok sınırlı büyüklükteydi ve dalgalanmadan çok salınım söz konusudur. Liberal teori rasyonel seçim ile nispi oranların daha çok eşitlik yönünde değişeceğini varsaymaktadır. Tek başına sanayileşme sürecinin rasyonel seçilimi de beraberinde getirip daha fazla akışkanlık ve eşitliğe doğru bir artışın olacağı beklentisi veriler ile desteklenmemektedir. Söz konusu akışkanlık ve eşitlikteki artış ekonomik, kültürel ve sosyal kaynaklarda eşitliği sağlamakla mümkündür. Özetle, genel ve karşılaştırmalı bir anlamda ne sanayi öncesi toplumlardan modern sanayi toplumlarına geçişte birbirine zıt kutupta yer alan Liberal ve Marksist teori doğrulanmamıştır. Sosyal hareketliliğin bir trendi ve bir bakıma geçmişi yoktur. Amerikan toplumu Avrupa toplumlarından belirgin bir biçimde daha akışkan değildir. Ne Avustralya gibi yeni bir toplum, ne de Japonya gibi ekonomik açıdan başarılı bir toplum ya da Macaristan ve Polonya gibi sosyalist geçmişi olan ülkeler istisnai olarak akışkan değildir. Elbette farklılıklar vardı ancak bunlar sistematik değildir (Erikson & Goldthorpe, 2001: 363-364).

Yukarıda bahsettiğimiz Erikson ve Goldthorpe'nin araştırmaları savaş sonrası dönemden 1970'li yıllara doğru verileri kapsarken Breen'nin analizleri 1970-2000 yıllarını kapsamaktaydı. Breen bu araştırmasında sosyal hareketlilik hakkında uzun süredir devam eden teorileri sorguladı. Breen bu çalışmasında ülkeler arasındaki sınıf yapıları ve mutlak hareketlilik oranları bakımından artan bir benzerliğin olduğu sonucuna varmıştır. Bir diğer ifade ile çalışmada Avrupa ülkeleri artık sınıf kökenleri ve varış yerleri arasındaki akışları bakımından otuz yıl öncesine göre daha fazla benzenmektedir. Bununla birlikte, nispi oranlardaki sosyal akışkanlık bakımından ülkeler arasındaki farklılıklarda bir azalma yoktur. Erikson ve Goldthorpe

mutlak hareketlilikte trendsiz dalgalanma ve yönsüzlük, nispi oranlarda ise istikrar bulmuştur. Fakat Breen mutlak hareketlilikte artan bir benzerlik tespit ederken nispi hareketlilikte eşitliğe doğru giden bir eğilim yoktur.

Ekonomik gelişme ve sosyal akışkanlık arasında pozitif bir ilişki olduğunu iddia eden liberal modernleşme teorisini destekleyen bir kanıt yoktur. Diğer makro sosyal hareketlilik teorilerini de destekleyen bir kanıt bulmak zordur. Breen, ayrıca alternatif bir teorik perspektif de sunmamıştır. Ülkeler arasında mutlak hareketlilik oranları ile ilgili olarak, bu ülkelerin sınıf yapılarının ve sınıflar arasındaki kuşaklar arası akışların (giriş ve çıkış hareketlilik tabloları) daha benzer hale gelmesi nedeniyle ülkeler arasındaki eğilimlerde kademeli bir yakınsama vardır. Bu süreçte çiftçiliğin uzun süredir ekonomide ana sektör olarak varlığını sürdürdüğü ülkelerde tarım sektöründe düşüş, sınıf yapısının tepesinde bulunan hizmet sektöründe büyüme ve vasıfsız el emeğindeki düşüş rol oynamıştır. Breen, sosyal hareketlilik araştırmacılarının mutlak hareketlilik pahasına nispi hareketliliğe daha çok odaklandıklarını ifade ederek mutlak ve nispi hareketlilik arasında dengeli bir bakış açısının gerekli olduğunu ifade etmektedir. Breen'in çalışması yukarıda bahsettiğimiz Erikson ve Goldhorpe'nin vardığı sonuçtan oldukça farklıdır. Toplanan verilerdeki zaman farklılığı, incelenen kuşakların yaş ve yaşadıkları dönemin özel şartları olabilir (Breen, 2005).

Sonuç

Bu çalışmada sosyal hareketlilik, yapısal ve dolaşım hareketliliği ile giriş-çıkış tabloları bağlamında ele alınmış ve örnek tablolar üzerinden ölçüm yöntemleri detaylandırılmıştır. İngiltere, Amerika ve Türkiye'de son 50 yıl içinde yapılan sosyal hareketlilik araştırmalarının sonuçları özetlenmiş ve uluslararası karşılaştırmalı hareketlilik analizleriyle geniş bir perspektif sunulmuştur. Bulgular, sosyal hareketlilik çalışmalarının modern toplumların doğasını ve sınıf yapısını anlamada güçlü bir araç olduğunu doğrulamaktadır. Ancak bu alanda kullanılan sınıf kategorilerinin kapsamı ve kadınların araştırmalara dâhil edilmemesi gibi sınırlılıklar sebebiyle eleştirilmektedir. Bununla birlikte, kadınların hareketlilik kalıplarının er-

keklerle benzer olduğunu gösteren sonraki bulgular, bu eleştirileri kısmen yanıtlamaktadır.

Sosyal hareketlilik, topluma o toplumun açıklığı ve liyakat sisteminin işleyişi hakkında önemli bilgiler sunar. Modern toplumlarda başarıya dayalı yukarı yönlü hareketlilik genellikle toplumsal bir değer olarak görülmektedir. Fakat toplumsal eşitsizliğin yüksek olduğu bir toplumda en alttaki gruplar, kendileri için değilse bile çocukları adına umutlarını kaybettiklerinde sistemin meşruiyetine meydan okuyabilirler. Bu gibi durumlarda toplumsal çatışma, yabancılaşma ve istikrarsızlık riski ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla alt sınıfların yukarı yönlü hareketliliğinin sağlanması, toplumsal adaletin yanında yönetici sınıfların ve elitlerin istikrarı sağlamaları bakımından da kritik derecede önemlidir.

Gelişmiş ülkelerdeki hareketlilik kalıpları incelendiğinde mesleki mirasın en üst ve en alt sınıflarda yüksek olduğu görülmektedir. En alt mesleklerden en üste tırmananların oranı %10-15 arasında değişirken, en üst mesleklerde mesleki kalıtım oranı yaklaşık %60'tır. Buna karşın en üst pozisyonların artması ve üst sınıfların alt sınıflara göre daha az çocuk sahibi olma eğilimi, yukarı yönlü hareketliliği kısmen kolaylaştırmaktadır. Genel olarak, sosyal hareketlilik hem yukarı hem de aşağı kısa mesafeli hareketlilikle sınırlıdır. 1970'lerde sanayileşmiş ülkelerdeki hareketlilik kalıpları nispeten istikrarlı olsa da çiftçilik işlerinin keskin bir şekilde azalmasıyla bu meslekte istisna olarak kalmıştır.

Türkiye'deki sosyal hareketlilik düzeyinin ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerle benzerlik gösterdiği, ancak hareketliliğin büyük ölçüde köyden kente göç, kentleşme, endüstrileşme ve ekonomik kalkınma gibi yapısal değişikliklerden kaynaklandığı saptanmıştır. Sonuçlara göre Türkiye'de yapısal hareketlilik bir miktar yüksek seyrederken, ABD ve İngiltere'de dolaşım hareketliliği öne çıkmaktadır. Bunun yanında 1980 ve 1990'lı yıllarda orta düzey işlerin azalması, gelir eşitsizliğinin artması ve düşük ücretli işlerde görülen büyüme, sosyal hareketlilik hızının yavaşlamasına ve aşağı yönlü hareketliliğin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Türkiye'de ise eğitimde fırsat eşitsizliğinin derinleşmesi, yukarı yönlü hareketliliği sınırlandırmış

ve aşağı yönlü eğilimleri artırmıştır. Türkiye’de son yıllarda eğitimde fırsat eşitsizliği mesafesinin yükselmesi ile sosyal hareketliliğin yavaşlamaya başladığını öne süren araştırma sonuçları bulunmaktadır

Son olarak, kapsamlı veri setlerine dayalı ulusal ve uluslararası hareketlilik araştırmaları, dönemin ekonomik ve sosyal koşullarına bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Elde edilen bulgular incelendiğinde bu bulguların Liberal teori ve Marksist teorinin varsaydığı düzenliliğe tam anlamıyla uymadığı gözlenmektedir. Uzun vadede, yapısal hareketlilikte yönsüz dalgalanmalar, sanayileşmiş ülkelerde belirli dönemlerde yakınsama ve dolaşım hareketliliğinde göreceli istikrar gözlemlenmiştir. Kuşaklararası gelir hareketliliği konusuna özellikle son 20 yılda sosyologların ve iktisatçıların ilgisi artmıştır. Sosyal hareketlilik kalıplarının açıklanması, dönemin ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerini dikkate almayı gerektiren karmaşık süreçler içermektedir. Bu nedenle sosyal hareketlilik, yalnızca bir toplumun sınıf yapısını değil, aynı zamanda ekonomik eşitsizliklerin yarattığı sistemsel etkileri de anlamada önemli bir araç olmaya devam edecektir. Bu çalışmada, sosyal hareketlilik dinamikleri üzerine kapsamlı analizler yapılmış olsa da çeşitli kısıtlılıklar mevcuttur. İlk olarak çalışmanın temel verilerinin mevcut literatüre ve geçmiş araştırmalara dayanması çalışmayı güncellik bakımından sınırlandırabilir. Ancak bu çalışmaların uzun yıllar yapılmasına rağmen kalıplarda keskin değişimlerin olmaması bu kısıtın etkisini azaltmaktadır. Sosyal hareketliliğin eğitim politikaları, gelir eşitsizliği ve istihdam stratejileriyle ilişkilendirilmesi, politika yapıcılar için rehber niteliğinde yeni bulgular ortaya koyabilir.

Kaynakça

- Aaronson, D., & Mazumder, B. (2008). Intergenerational Economic Mobility in the United States, 1940 to 2000. *Journal of Human Resources*, 43(1), 139-172.
- Aral, S. (1980). Social Mobility in Turkey. İçinde A. Ulsan & E. Özbudun (Ed.), *The political economy of income distribution in Turkey*. Holmes [and] Meier.
- Blau, P. M., & Duncan, O. D. (1967). *The American occupational structure*. Wiley.
- Boddin, D. (2016). The Role of Newly Industrialized Economies in Global Value Chains. *IMF Working Papers*, Article 2016/207. <https://ideas.repec.org/p/imf/imfwpa/2016-207.html>
- Boratav, K. (1995). İstanbul ve Anadolu'dan sınıf profilleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (2nd ed. / preface to the 1990 edition by Pierre Bourdieu). SAGE and [Amazon].
- Breen, R. (Ed.). (2005). *Social Mobility in Europe*. Oxford University Press.
- Breen, R., & Rootman, D. (2009). *Social Mobility*. İçinde J. Manza & M. Sauder (Ed.), *Inequality and society: Social science perspectives on social stratification* (1st ed). Norton.
- Bulutay, T., Timur, S., & Ersel, H. (1971). *Türkiye'de gelir dağılımı, 1968* (1. Baskı). Sevinç Matbaası.
- Çiçek, A. (2011). *Malatya'da meslek yapısı ve sosyal hareketlilik* [Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi.
- Domhoff, G. W. (2006). *Who rules America? Power and politics, and social change* (5th ed). McGraw-Hill.
- Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (1987). Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. Part I: A Model for Evaluating the "FJH Hypothesis". *European Sociological Review*, 3(1), 54-77.

Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Clarendon Press and Oxford University Press.

Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (2001). *Trends in Class Mobility: The Post-War European Experience*. İçinde *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, Second Edition (2. bs, ss. 344-372). Routledge.

Featherman, D. L., & Hauser, R. M. (1978). *A Refined Model of Occupational Mobility*. İçinde *Social Stratification* (4. bs). Routledge.

Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. Ayraç Yayınları. İstanbul

Goldthorpe, J. H. (2013). *Understanding – and Misunderstanding – Social Mobility in Britain: The Entry of the Economists, the Confusion of Politicians and the Limits of Educational Policy*. *Journal of Social Policy*, 42(3), 431-450. <https://doi.org/10.1017/S004727941300024X>

Goldthorpe, J. H., Llewellyn, C., Payne, C., Goldthorpe, J. H., Llewellyn, C., & Payne, C. (1987). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain* (Second Edition, Second Edition). Oxford University Press.

Gregory, M., Chen, E., & Brody, G. H. (2014, Ocak 4). *Can Upward Mobility Cost You Your Health?* *The New York Times - Opinionator*. <https://archive.nytimes.com/opinionator.blogs.nytimes.com/2014/01/04/can-upward-mobility-cost-you-your-health/>

Grusky, D. B., & Hauser, R. M. (2001). *Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries*. İçinde *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, Second Edition (2. bs). Routledge.

Hazır K., I., Çelik, K., & Kalaycıoğlu, S. (2016). *Kuşak-ıç i ve Kuşaklararası Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesi: Ankara İli Örneği*. *Istanbul University Journal of Sociology*, 36(1), 175-205. <https://doi.org/10.16917/sd.68905>

Heath, A., & Zhao, Y. (2019). Occupational mobility in developing countries: Conceptual issues and empirical findings (Social mobility in the Global South – concepts, measures, and determinants.) [WIDER Working Paper]. UNU-WIDER. <https://doi.org/10.35188/UNU-WIDER/2019/732-3>

Hertz, T. (2007). Trends in the Intergenerational Elasticity of Family Income in the United States. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 46(1), 22-50. <https://doi.org/10.1111/j.1468-232X.2007.00456.x>

Hout, M. (1983). *Quantitative Applications in the Social Sciences: Mobility Tables*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781412985086>

Hout, M., & Hauser, R. M. (1992). Symmetry and hierarchy in social mobility: A methodological analysis of the CASMIN model of class mobility. *European Sociological Review*, 8(3), 239-266. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036640>

Kalaycıoğlu, S., Kardam, F., Rittersberger-Tılıç, H., Çelik, K., & Türk-yılmaz, A. S. (2008). Ankara Kent Merkezinde Toplumsal Tabakalaşma, Hareketlilik ve Sosyo-Ekonomik Statü Araştırması (Araştırma Raporu SOBAG 104 K 039; s. 182). Ortadoğu Teknik Üniversitesi. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/49643>

Karaca, F. (2012). Toplumsal yapıda görülen kuşaklar arası sosyal hareketlilik: Denizli ili örneği. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 162(162), Article 162. <https://doi.org/10.20296/tsad.31803>

Karakaya, M. F. (2016). Son Klasik, İlk Modern: Pitirim Aleksanroviç Sorokin ve Toplumsal Hareketlilik. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 36(1), Article 1.

Kasnakoğlu, Z. T. (1975). *Distribution in Turkey: A Study of the Determinants of Male Earnings Differentials in 1968* [Ph.D. thesis]. University of Wisconsin.

Kemerlioğlu, E. (1996). Toplumsal tabakalaşma ve hareketlilik. Saray Kitabevleri.

Kerbo, H. R. (2006). Social stratification and inequality: Class conflict in historical, comparative, and global perspective (6th ed). McGraw-Hill.

Kerr, C. (1983). The Future of Industrial Societies: Convergence Or Continuing Diversity? Harvard University Press.

Korkmaz, D. D. A. (2011). Sosyal Hareketlilik: Eğitim ve Mesleğin Sosyal Hareketliliğe Etkisi. Istanbul Journal of Sociological Studies, 31, Article 31.

Lipset, S. M., & Bendix, R. (1991). Social Mobility in Industrial Society. Transaction Publishers.

Major, L. E., & Machin, S. (2018). Social mobility and its enemies. Pelican, an imprint of Penguin Books.

Özcan, Y. Z. (1983a). Social Stratification and Social Mobility in Turkey [Ph.D. thesis]. The University of Chicago.

Özcan, Y. Z. (1983b). The educational status attainment process, male urban population 1968. Journal of Human Sciences, 2(1), 59-78.

Özcan, Y. Z. (1988a). Occupational Attainment Process in Turkey. Journal of Human Sciences, 7(2), 103-132.

Özcan, Y. Z. (1988b). Occupational Structure and Social Mobility in Turkey, 1968. METU Studies in Development, 15(1-2), 151-182.

Özdemir, C. (2020). Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketliliğin Meslekler Üzerinden Ölçümü. Journal of Economy Culture and Society, Özel Sayı 1 / Supplement 1, Article Özel Sayı 1 / Supplement 1. <https://doi.org/10.26650/JECS2019-0053>

Parsons, T. (1960). Structure and Process in Modern Societies. Free Press.

Rothman, R. A. (2015). Inequality and Stratification: Race, Class, and Gender. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315662794>

Sernau, S. (2011). *Social Inequality in a Global Age* (3rd Edition). Pine Forge Press.

Solon, G. (1992). Intergenerational Income Mobility in the United States. *The American Economic Review*, 82(3), 393-408.

Sorokin, P. A. (1959). *Social and Cultural Mobility*. Free Press.

Sönmez, A. (2007). The Transformation of Occupational Structure and Chances for Mobility in Turkey in the Context of Studies on Social-Class Mobility. *BILIG*, 41(41).

Sönmez, A. (2020). Yapısallaşmış Toplumsal Eşitsizlikleri Tarif Etme ve Yorumlamada Bir Araç Olarak Toplumsal Hareketlilik Oranlarını Hesaplama Yöntemleri. *İnsan ve Toplum*, 10(4), 41-75.

Şengönül, T. (2007). Toplumumuzda eğitimin dikey sosyal hareketliliğe etkisi. *Sosyoloji Dergisi*, 19(1), 171-208.

Turner, R. H. (2001). *Sponsored and Contest Mobility and the School System. İçinde Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective, Second Edition* (2. bs). Routledge.

Varlıer, O. (1982). Türkiye’de kazanç eşitsizliklerinin nedenleri. *Gazi Üniversitesi*.

Wilson, W. J. (1996). When Work Disappears. *Political Science Quarterly*, 111(4), 567-595. <https://doi.org/10.2307/2152085>

Wright, E. O. (1997). *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge University Press.

Extended Summary

This article discusses the basic concepts, terms and methodological approaches used in social mobility research and explains how calculations are made through an example mobility table. In this study, structural mobility, circulation mobility and entry-exit tables are analyzed; concepts and measurement techniques are explained through a social mobility table conducted in the UK. In this framework, the findings of social mobility studies conducted in the UK, the US and Turkey are discussed within the framework of structural and circulation mobility dimensions and future projections are evaluated. In the last section, the findings of two large-scale international social mobility studies covering the last 60 years of the post-war period are analyzed and the predictions of social mobility theories are examined. In the discussion and conclusion section, all findings are summarized and recommendations for the future are presented.

Social mobility research plays a critical role in understanding social stratification systems. In terms of time, social mobility is categorized into two categories: intra-generational and intergenerational. Intergenerational social mobility refers to the relationship between the socio-economic position of parents and the position their children will attain as adults. Intergenerational mobility reflects the extent to which individuals move up or down the social ladder compared to their parents. The first important distinction in social mobility is between horizontal and vertical mobility. Horizontal social mobility refers to the movement of individuals between equivalent occupational statuses. This type of mobility is observed when an individual moves to a different job position without changing his or her social position. In contrast, the main focus of interest in stratification studies is on vertical social mobility, which occurs when an individual's occupational status rises or falls.

Sociologists also distinguish between structural mobility and circulation mobility. In the English literature, structural mobility is referred to as absolute mobility and circulatory mobility as exchange, relative-relative or relative mobility. The mobility we see in social mobility

tables is basically the result of two basic processes: structural/absolute mobility and change/circulation mobility. Structural mobility (absolute mobility) can be defined as the amount of mobility resulting from changes in the occupational structure. Structural or absolute social mobility looks at the total number of people moving from one social class to another. It is also known as structural mobility as it deals with structural changes in society. Structural mobility is concerned with patterns and rates of mobility in society. Circulation mobility, on the other hand, examines the relationship between the class origins of individuals in society and their current occupational position. Circulation mobility is sometimes referred to in the literature as exchange-relative, relative mobility and social fluidity. Circulation mobility is based on the comparison of the chances of being in one target class compared to another among people from different class backgrounds. Circulation mobility is the mobility possible within the existing occupational structure and is the amount of mobility explained by movements of change in the occupational structure. In social mobility research, odds ratios are often used to analyze inequalities in access to class goals for individuals from different class backgrounds.

Social mobility is measured by inflow and outflow tables. This is done by calculating and interpreting percentages in row and column directions from a cross-tabulation of father's occupation and son's occupation. The inflow table is a cross tabulation of the father's past occupation and the current occupation of the son or daughter. The entry table categorizes sons or daughters into occupational categories and examines the percentage distribution corresponding to each occupational category. The Entry Table describes the occupational family backgrounds of people hired in various occupational positions. The Exit Table

conceptually categorizes fathers into occupational categories and examines occupational distributions by the percentage of sons or daughters. The primary focus of exit tables is the degree of occupational inheritance, while the primary focus of entry tables is the degree of occupational recruitment from other occupational backgrounds. An exit table tells

the chances of a person entering a particular target class, given that they started in a particular starting class. An exit table shows the extent to which careers are influenced by class background. In other words, an exit table asks “where did they go?” while an entry table asks “where did they come from?”. The exit table calculates the percentages between rows and the entry table calculates the percentages between columns.

A brief summary of social mobility studies conducted in the UK, the US and Turkey shows that social mobility patterns are similar. The dominant form of social mobility in the three countries until the beginning of this century has been upward short-distance social mobility. In Turkey, structural-induced mobility such as rural-urban migration, urbanization, industrialization and economic development is more dominant, whereas in the US and the UK mobility rates are higher. However, studies conducted since the beginning of the new century indicate that it will decrease in the UK, the US and Turkey compared to the past. In these countries, the extent of income inequality has been increasing over the last 30 years, low-paid jobs have been growing and income mobility has been declining.

Finally, national and international mobility studies based on comprehensive data sets have varied depending on the economic and social conditions of the period. When the findings are analyzed, it is observed that these findings do not fully comply with the regularity assumed by Liberal theory and Marxist theory. In the long run, non-directional fluctuations in structural mobility, convergence in industrialized countries in certain periods and relative stability in circulation mobility have been observed. Intergenerational income mobility has received increasing attention from sociologists and economists, especially in the last 20 years. Explaining social mobility patterns involves complex processes that require taking into account the economic, social and cultural dynamics of the period. Social mobility will therefore continue to be an important tool for understanding not only the class structure of a society but also the systemic effects of economic inequalities.

KÜRESELLEŞMENİN SOSYAL TEZAHÜRLERİ

Zeynep Zekiye Öz* - Ramazan Biçer**

Öz

Küreselleşme terimi insanlığın tarihsel sürecinde bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira küreselleşme insan ve insan emeğine yönelik bir olgudur. Din, düşünce, kültür, teknoloji, sanat, dil ve yaşam felsefesi gibi hemen hemen insan hayatının tüm noktalarına değinen küreselleşme, sahip olduğu etki ve katkıyla insanlığı şekillendirmektedir. Bu doğrultuda ona karşı çıkanlar olduğu gibi onu benimseyenler de bulunmaktadır. Tepkilerdeki temel veri, geleneksel anlayışın evrilmesi ve muhafazakârlık olarak bilinen toplumsal değerlerin dönüşmesi ve şekillenmesidir. Küreselleşme sonucu bir köy haline gelen dünyada bilgiye erişim çok kolay bir hale geldi. Bu hızlı erişim ise insanların farklı kültürlere dair bilgisi doğrultusunda etkileşimi sonuç verdi. Güçlü olan kültür diğer toplumların üzerinde baskın bir karaktere büründü. Bu doğrultuda da halkların toplumsal hayatına yön veren bir konuma gelen küreselleşme, yerel değerlerin sahip olduğu kitleleri yönlendirici oldu. Bu bazı kaygılar doğursa da karşı konulmaz bir güç olarak vuku buldu. Bu güçlü küreselleşme merkezi olarak kabul edilen Batı'dan gelmesi onun, bir Batı değerleriyle bezenmiş bir olgu olduğuna yönelik tepkilerin temel gerekçesini oluşturdu. Bu haliyle küreselleşme sosyal bir dönüşüm gerçekleştirirken bunu Batı değerleri doğrultusunda şekillendirdi. Burada küreselleşmeye yönelik tepkisel tavırlar sonuç vermediği gibi özellikle bilgi ve iletişim çağının çocukları olan nesillerde daha da benimsenmesine yol açtı. Birden fazla tezahürü olan küreselleşmenin özellikle internet ve bilgisayar gibi teknolojik gelişmeler doğrultusunda toplumları etkilemesi ve yönlendirmesi daha da etkili bir yaygınlık kazandırdı. Günümüzdeki din, dil ve kültür gibi birçok sosyal değer ve olgular, küreselleşme sürecine bağlı olarak şekillendirdi. Bu dönüşümün doğrultusunda yerel kültürler kaybolmamış aksine yeni bir forma büründü.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Yerel Değerler, Sosyal etki, Toplumsal dönüşüm.

* Zeynep Zekiye Öz, Dr. Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. E-posta: zekiye.oz@ogr.sakarya.edu.tr. Orcid: 0000-0001-5124-6690

** Ramazan Biçer, Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-posta: rbicer@sakarya.edu.tr. Orcid: 0000-0003-1501-2103.

Bu makaleye atıf için: Biçer, Ramazan ve Öz, Z. Zekiye. (2025). Küreselleşmenin Sosyal Tezahürleri, SDE Akademi Dergisi 5(1), 51-76

SOCIAL DEMONSTRATIONS OF GLOBALIZATION

Zeynep Zekiye Öz - Ramazan Biçer

Abstract

The term globalization emerges as a turning point in the historical process of humanity. Because globalization is a phenomenon directed at humans and human labor. Globalization, which touches upon almost all aspects of human life such as religion, thought, culture, technology, art, language and philosophy of life, shapes humanity with its impact and contribution. In this direction, there are those who oppose it as well as those who embrace it. The basic data in the reactions is the evolution of traditional understanding and the transformation and shaping of social values known as conservatism. Access to information has become very easy in the world that has become a village as a result of globalization. This rapid access resulted in the interaction of people in line with their knowledge of different cultures. The strong culture has taken on a dominant character over other societies. In this direction, globalization, which has become a direction for the social life of people, has guided the masses that have local values. Although this has caused some concerns, it has occurred as an irresistible force. The fact that this powerful globalization comes from the West, which is considered to be a center, constitutes the basic reason for the reactions that it is a phenomenon adorned with Western values. In this form, globalization has shaped a social transformation in line with Western values. Here, the reactionary attitudes towards globalization have not yielded results and have led to its further adoption, especially among the generations that are children of the information and communication age. Globalization, which has more than one manifestation, has gained even more effective prevalence by influencing and directing societies, especially in line with technological developments such as the internet and computers. Many social values and phenomena such as religion, language and culture today have been shaped in line with the globalization process. In line with this transformation, local cultures did not disappear but took on a new form.

Keywords: *Globalization, Local Values, Social Impact, Social Transformation.*

Giriş

Çağdaş dünyanın en önde gelen olgularından kabul edilen küreselleşme dünya ölçekli bir boyuta sahip olması nedeniyle, tüm insanların konumu, algılama ve algılanmasıyla bağlantılı bir kavramsallaştırmadır.

Küreselleşme, mevcut haliyle süreklilik arz ettiği için, onun hakkında etraflıca kesin bir tespit ve değerlendirme yapmak zor görünmektedir. Üstelik küreselleşmenin uzantıları geliştikçe ve değiştikçe iş daha da zorlaşmaktadır. Ancak küreselleşmenin mevcut hali üzerinde değerlendirmeler yapabileceğimiz bazı ipuçları vermektedir. Bunların bir kısmı yakın zamandaki gelişmeler yanında günümüz dünyasındaki etkileşim sonucu ortaya çıkan değişim ve geleceğe yönelik öngörülerini içermektedir. Bazı araştırmacılara göre küreselleşmenin olgusal boyutu olarak görünen teknolojinin kendisi, değerden bağımsız düşünülemez. Bu durumda küreselleşme, yeni değerler üretebilen ve fiilen de üretmekte olan olgusal bir durum olarak görünür. Bu küreselleşmeye olumlu yaklaşımın bir tezahürüdür. Öte yandan olumsuz bir bakış açısıyla da küreselleşme; bizâtihi değer koyan, değerlendirme yapan, yani kendine özgü değerleri olan bir süreç durumundadır. Mesele dinî bağlamda küreselleşme insanlığa, değerlerini, inanç ve ritüellerini kendisinin belirlediği adeta yeni bir din sunmaktadır. Bunu, ya mevcut dinlerin bir takım temel ilkelerini değiştirerek veya onları yeniden yorumlayarak yahut tamamen yeni ilkeler koyarak yapmaktadır. Küreselleşme, takdim ettiği bu dinin esaslarını tebliğ eden peygamber olarak da medyayı kullanmaktadır (Kılıç 2003, 22).

1. Küreselleşme ve Toplum

Küreselleşme, çok yönlü bir kavram olması nedeniyle insanla doğrudan ilişkili birçok kurum, kesim ve kulvarda kendisini göstermektedir. İnsanlık serüveniyle atbaşı giden din ve dinî olan, üzerinde durmak istediğimiz, öncül kurum, kesim ve şerittir. Daha kapsamlı bir tanımla ekonomi, teknoloji, bilim, sosyal ve bireysel hayat, açık ya da örtülü bir şekilde din

ile sürekli bağlantı halindedir. Bu kesintisiz olarak sürüp gitme durumu içerisinde küreselleşme, din ve dinî olana yeni boyut ve buut kazandırması itibarıyla yenidir.

Küreselleşmenin dinî olana etkisi, inanç ve uygulama alanında kendisini göstermektedir. İnanılanın pratiğe yansıtılması, kelim edebiyatında amelin imanla bağlantısı şeklinde işlenmiştir. Kişilerin inanma boyutu ve algılama şekli, bireysel ve toplumsal uygulamalarda kendisini göstermektedir. Bu düşüncede “amelin imandan bir cüz olduğu” kabulü sergilenmektedir. Ancak inanç ve algılama durumuna göre dış dünyaya yansımaları şeklinde anlaşılmalıdır. Amel/pratik, doğrudan imanla bağlantısı olmamakla birlikte, bireyin imanî olana tavrı, onun vicdanî bağlamda dinle olan bağlantısının göstergesidir. Vicdanî dememizin nedeni, kişinin söylem ve davranış biçimini oluşturan ve şekillendiren birçok haricî gerekçenin varlığıdır. Bu nedenle küreselleşme ile ortaya çıkan, dinin veya onun ilk kaynakların sorgulanması, insanların dinî algılayış ve ona yaklaşımını yönlendirmektedir.

Aydınlanma, sekülerleşme ve teknolojik gelişmeler, dinî olanın eleştirisine yol açmıştır. Bunlar aynı zamanda küreselleşme ile doğrudan bağlantılıdır. Bu veriler doğrultusunda din ve dinî olan, elit tabakadan halk kesimine inmiş ve insanların direkt yaratıcı ile ilgisi sağlanmış ve sonuçta bireyler, kurumsal ve örgütsel otoritelere bağlı olmaksızın, dinî olanı yargılamaya başlamışlardır. Nasıl ki küreselleşme önlenemez bir süreç ise, bu doğrultuda din ve dinî olanın sorgulanması da kaçınılmaz bir vakıa görünümlüdür.

Küreselleşme insan yaşamının tüm yönlerinde etkili bir faktör olmaktadır. Aynı zamanda din de hayatın bütün yönleriyle alakadar, bir yaşam felsefesi ve tarzı olup, insanı ilgilendiren her konuyla doğrudan veya dolaylı bağlantılıdır. Bu nedenle din, küreselleşme kümesine giren ekonomi, siyaset ve teknoloji gibi her alt küme ile kesişmektedir.

Çağımızdaki birçok sosyal, siyasî ve kültürel gelişme, din ve dinî olanla, doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılıdır. Bu tür bir alaka, çağlar boyunca

var olmuştur. Buna göre çağdaş dinî problemler, nam-ı diğerle küreselleşmenin ortaya çıkardığı dinî sorunlar, elbette köklü bir geçmişe sahiptir. Ancak insanlık serüveniyle bağlantılı olan bazı dinî konular, günümüzde daha belirgin hale gelmiştir. Bu belirginlik oranı yüksek olan konular, küreselleşmenin getirdiği dinî problemler olarak adlandırılmıştır. Bu ise, küresel dinî kurtuluşçu akımlar şeklinde ifade edilmiştir.

Bu kategoriye girenlerin sınırlandırılması, kişi, yer ve zamana göre değişebilir. Araştırmacının ilgi alanı ve önemseme sırasına göre şekillenebilir. Bu nedenle çalışmamızda ele almış olduğumuz ana ve alt başlık içerikleri, kelimeler çerçevesinde ve yazarın önemseme sırasına göre oluşturulmuştur.

Küreselleşmenin geniş kapsamlı bir anlama sahip olması nedeniyle belli alanlarla sınırlandırılması zordur. Zira küreselleşme, insanlık ile ilgili bir kavramdır.

Öncelikle ekonomik bağlantılı olarak 1980’li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanılan küreselleşmenin diğer yönelişleri, özellikle sosyolojik alanla irtibatlandırılması, daha sonraki dönemlere rastlamaktadır (Robertson 1992: 15–16).

Küreselleşme daha çok, küresel-yerel, evrensel-bireysel, makro-mikro terimleri etrafında ele alınmaktadır. Bu nedenle konunun sosyolojik boyutu kaçınılmaz bir realitedir. Nitekim küreselleşmenin bir tür “Batı kapitalizminin zaman zaman yeniden yapılanma gereksinmesini duyması ve bu sırada pazarını mümkün olduğunca genişletme çabasına girişmesi” (Oran 2000: 19) olduğu varsayılırsa, terimin ekonomi yanında birçok değer yarısıyla atbaşı gittiği de söylenebilir. Zira ekonomi, bireysel ve sosyal açıdan insan hayatını birçok alanda şekillendirmektedir.

Bu hızlı ulaşım ve bilgilendirme, küreselleşmenin en belirgin özelliği olan, uluslararası kuruluş ve halkların şekillendirdiği oluşumların, devletlerden daha güçlü olmasını doğurmuştur. Devletlerin otoritesindeki gerileme, kitlesel örgütlerin, bütün dünyada yaygınlaşan sivil kurumların

ve küresel piyasaların güçlenmesine yol açmıştır. Küreselleşmeye iyimser yaklaşanların yorumları doğrultusunda, söz konusu gelişimin, ilk gerçek küresel uygarlığın başlangıcı olduğu söylenebilir. Küresel düzeyde kültürel karışım (hypredization), küresel yayılma ve küresel yönetim kurumlarının (Global Governance Institutions) doğuşu, köklü biçimde yenedünya düzeninin delilleridir (Bozkurt 2000: 20).

Küreselleşmeye iyimser bakmayanların ana gerekçelerinden birisi, Yenedünya düzeni oluşumunun isabetli bulunmamasıdır. Buna göre kapitalizmin sıcak savaştan uzaklaşmış hali olarak kabul ettikleri bu gelişme, kapitalizmin bugünkü aşaması olarak jeo-ekonomik emperyalizm temelli yeni bir işleyiş tarzıdır.

Küreselleşmeyi benimseme veya karşı olma oluşumu içerisinde yer alanların ortak noktası sermayede odaklanmaktadır. Buna göre ekonominin ön planda olduğu küreselleşme, insanların bütün hayatını etkilemektedir. Zira küreselleşmenin en belirgin yönü, zaman ve mekânın her alanındaki yoğunlaşmadır. Bu da insanın duygu, düşünce ve eyleminde hız, mesafe ve melezleşmeyi sonuç vermektedir. Burada ise en büyük pay, iletişim devrimine aittir. Zira ekonomik olduğu kadar sosyal ve kültürel bir güç haline gelen iletişim, önceki yapı, anlayış, alışkanlık ve kabullerin yıkılmasına neden olmakta, insan hayatını yönlendiren kültürlerin yeniden şekillenmesinde başlıca rol oynamaktadır.

Ekonomik alandan siyaset arenasına, sosyal hayattan kültüre birçok sahada görülmeye başlanan değişim ve etkiler daha ziyade küreselleşme kavramı ile ifade edilmektedir. Küreselleşme, birden fazla faktörün etkisiyle ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bunların hangisinin öncül etken olduğunu söylemek zordur. Bütün dünyaya yayılmış ve herkesi kapsayan bir olgu olması itibarıyla, temel dinamiklerini sınırlamak da zor görünmektedir. Ancak ekonominin en önemli faktör olduğu da gözden kaçmaz. Bunun yanında temel ana dinamiklerin birbirlerini tamamlayıcı, tetikleyici hatta gerektirici unsurlar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu ana dinamikler, bilim/teknoloji, siyaset/ideoloji, hukuk, kültür ve ekonomi olarak sınıflandırılabilir. Bunlar arasında din olgusu, hemen hemen bütün dinamiklerin

alt kategorisinde yer almaktadır. Her türlü oluşum ve gelişmede olumlu veya olumsuz ‘dinî kisve’ bulunmaktadır. Zira Durkheim’in ifadesiyle “din, ciddi yaşamdır”.

Küreselleşmenin dinamikleri, araştırmacıların ilgi yoğunluğu alanına göre farklılaşmaktadır. Mesela Appadurai, küreselleşmenin dinamiklerini ve bunların sonuçlarını, etnik, teknolojik, ekonomik, ideolojik ve medya-tik olmak üzere beş alanda tasnif etmektedir (Appadurai 1990:296–300). Bu tür sınıflandırmalarda, üst dinamiklerle alt dinamikler, çoğunlukla eş-değer bir konumda olması nedeniyle, farklı değerlendirmelerin ortaya çıkması, doğal bir gelişmedir.

Her hâlükârda doğrudan insanı ilgilendiren bir süreç olması itibarıyla, küreselleşmenin belli kesimlerden kaynaklanan toplumsal bir hareketin sonucu mudur? sorusuna verilen cevap, belli bir kesim ve grup ya da topluluğun ortaya çıkardığı bir gelişme olarak bakılamayacağı şeklindedir. Batı merkezli olmakla birlikte, bütün dünyadaki insanların sosyal grupların ve kitlelerin ortak bir hareketidir denilebilir. O nedenle ortak kaygı veya gereksinimler, beğeni ya da kabuller küreselleşmenin tetikleyicileri olmuştur. Kabul ve teori açısından küreselleşme, insanlığın doğal süreci içerisinde gelişmiş geniş çaplı bir anlayış tarzıdır. O nedenle belli bir kesime yönelik bir hareket tarzı olmamakla birlikte, bazı güçler onu başkaları aleyhinde kullanabilir (Rudy 2004:44).

Kültürel küreselleşmenin toplumları Batıcı/Amerikancı-ulusalçı, çağdaş-gerici vb. kamplara ayırdığı da bir realitedir. Ayrıca, ticarî reklamcılığın artması ve dünyada tek tip tüketim alışkanlığının yayılmasının Batılı olmayan ülkelerin sosyo-kültürel gelişimine zarar vermesi olasılığı da bir hayli yüksektir. Bu yönüyle de küreselleşme, birey ve toplulukların hayatını başta ekonomik yön olmak üzere ciddi anlamda yönlendirmektedir.

Küreselleşme hem kültürel hem iktisadî ve hem de siyasî bir süreçtir. Ayrıca, ciddi sosyolojik ve antropolojik araştırmaların –ve hatta piyasa araştırmalarının- açıkça ortaya koyduğu gibi, küreselleşmenin, benzerliğin hızla yayılması olarak yorumlanması aynı derecede hatalıdır. Bu noktada eş zamanlı olarak hem benzerliğin hem de farklılığın gelişimine katkıda

bulunan bir süreçten geçildiği kabul edilmektedir. Bu eş zamanlılık, ileri analiz tekniklerine duyulan ihtiyacı kaçınılmaz kılmaktadır. Aslında XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında ulusal gelenek ve cemaat gibi kavramların da küreselleştirildiği söylenebilir (Robertson 2003:354). Bu şekilde küreselleşme üç alanda kendisini göstermektedir. Bunlar, ekonomik yaşam, demokrasi ile sivil toplumun ve kültürel hayatın şekillenmesidir (Berger 1997:49). Yukarıdaki ifadeler doğrultusunda, küreselleşmenin ana dinamiklerinin neler olduğunun tespiti de zor görünmektedir. Bu nedenle aşağıda yer alan başlıklar, deneme niteliklidir.

2. Küreselleşmenin Bağlantıları: Bilgi, Bilim ve İletişim

Bilindiği gibi her tür yenilik ve gelişimin köklü geçmiş ve gerekçesi bulunmaktadır. Gelişen ve zamanla oluşan şartlar, yenileşmeyi ve değişmeyi zorunlu hale getirmiştir. Küreselleşmenin de kendisine özgü bir alt yapısı bulunmaktadır. Bunlar tamamen tarihsel süreç ile oluşmuştur. Bununla birlikte her tür değişimin bir tetikleyicisi ve onu ortaya çıkarıcı bir kırılma noktası vardır. Bazılarına göre sanayi çağı kesinlikle geride kalmış olup, insanlık bilgi çağına giden bir sürecin içinde yol almaktadır (Fukuyama 2000: 13–15).

Günümüzde bütün alanlarda meydana gelen teknolojik gelişmeler, küreselleşmeyi harekete geçiren ana dinamiklerden birisidir. Ancak teknoloji de bilgiye dayanmaktadır. Zira bilgisel gelişim, teknolojiyi doğurmuştur. Bu nedenle küreselleşmeye aynı zamanda Bilgi ekonomisi çağı da denmektedir. Zira bilgi, emeğin hem hammaddesi hem de ürünüdür (Öke 2002:16–17).

Bilgi teknolojisinin en önemli verilerinden olan iletişimdeki gelişmelerin bir devrim niteliğinde olduğu kabul edilmiştir. Bütün bunlar telekomünikasyon ile bilişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde ivme kazanmıştır. Bu hız, aynı zamanda bilgi edinme yollarına da yansımıştır. Böylece insanlar istedikleri bilgilere çok kolay ve hızlı bir şekilde ulaşabilmektedir (Öke 2002:24). Böyle bir bilgi de insanların anlayış, algılayış, kabul ve

yaşayış biçimlerinin şekillenmesinde büyük rol oynamaya başlamıştır.

Gündemimize oturan kuantum fiziği ile gerçekleşen bilgi devriminin bir sonucu olan gelişmeler, bağlantılı bir şekilde birçok alandaki gelişme ve değişmelerin hazırlayıcısı oldu. Bu doğrultuda teknolojiye gerçekleşen gelişmeler ve ilerlemeler aynı zamanda bilgisayar ve internete dayalı iletişim teknolojisi sayesinde bilginin çok kısa zamanda hızlı bir şekilde yayılmasını sonuç verdi (Drucker 2003:13–18, 205).

Bilim ve teknolojik alandaki gelişmeler, birçok toplumsal dönüşümlere de yol açmıştır. Bu dönüşüm ve değişimlerin çok yönlü ve hızlı seyrinde bilgilendirme, ulaşım ve araçların yaygınlaşmasının payı büyüktür. Bu da ülkeler ve insanlar arasındaki mesafeyi kısaltmış, bütün dünyayı yerinde bir tabir olarak “bir köy” haline dönüştürmüştür.

Küreselleşmenin motor gücünün teknoloji tarafından oluşturulduğu kabul edilmektedir. Teknolojideki devasa gelişmeler sayesinde, küreselleşmede önlenemez ve tersine çevrilemez bir yükseliş yaşanmaktadır. İletişim araçlarının gelişmesiyle, farklı toplumlar, kültürler, ırklar, dinler ve mezheplere mensup insanlar nerede olurlarsa olsunlar, birbirleriyle rahatlıkla iletişime geçebilmektedirler. Bu ise, farklı kültürel kökenden gelen insanların birbirleriyle buluşup etkileşebileceği anlamına gelmektedir. Dünya artık hemen hemen herkesi etkileyen tek bir kültürel yapı mozağine doğru dönüşürken, yerel sınırları aşan toplumsal, siyasal ve ekonomik bağlar da, hangi ülkede yaşarsa yaşasın, herkesin kaderini önemli ölçüde etkilemeye başlamıştır. Bu bağlamda küreselleşme, hem dünya toplumlarının birbirlerine benzeme süreçlerini ve buna bağlı olarak tek bir kültürün ortaya çıkışını, hem de büyük ya da küçük sosyal grupların kimlik farklılıklarını ifade etme ve tanımlama süreçlerini belirtmede kullanılmaktadır. Bu anlamda küreselleşme her iki süreci de kapsamaktadır. Yani o, eş zamanlı olarak hem homojenliği hem de heterojenliği hem evrenselliği hem de yerel ve mahalli oluşu ifade etmektedir (Yapıcı-Yıldırım 2003: 120).

Bilgi devriminin uzantılarından olarak dünya çapındaki siyasî gelişimlerden kabul edilen Çin'deki politik değişim yönelimleri, Komünist bloğun çökmesi sonucu büyük çaplı soğuk savaş döneminin kapanması

gibi gelişmeler, küreselleşmeyi tetikleyen ekonomik, siyasî ve kültürel boyutun unsurlarıdır. Nitekim komünizmin çökmesiyle ülkeler arasındaki bu anlamda bir ideolojik kutuplaşmaları sona erdirdi. Siyasal alana ait bu değişimlerin temelinde ekonomi yatmaktadır. Bu da küreselleşmenin ekonomi ağırlıklı bir süreç olduğunun göstergesidir. Bu nedenle ülkeler arasındaki bu denli ileri düzeydeki yaklaşmanın en önemli sağlayıcısı ekonomik ihtiyaçlar olmuştur. Aslında ekonomi, bütün zamanların en önemli unsuru olmakla birlikte, son yüzyılda ciddi anlamda bir gelişim süreci ve kaynaşma boyutu yaşattı.

Ekonomi, insanlar arasında bir yaklaşım ve yakınlaşma sağlarken, demokratik sistemler de farklı ulus ve kültürler hoşgörüsü ile yakınlaşmaya yönelmişlerdir. Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken, özellikle fundamentalist karaktere sahip ulusalcılık veya ulus devlet anlayışı, demokrasiden uzak durarak kendi varlığını korumaya çalışmıştır. Bu nedenle demokrasi ve ulus devlet birbirleriyle uyuşmamaktadır (Hirst-Thompson 2000: 259). Küreselleşmenin ekonomik ağırlıklı olarak işlenmesinin en büyük sebeplerinden birisi, finansal piyasaların, dünya siyaseti üzerindeki etkisidir. Nitekim dünyanın birkaç yüz sanayi şirketi, her türden önemli siyasî kararı durdurma gücüne sahip görünümündedir. Bu nedenle finansal piyasalar bir tür yargıç, jüri ve jandarma konumuna gelmiştir (Went 2001: 18). Bu doğrultuda her ekonomik düzenin, kendisine uygun siyasî çevre oluşturduğu kabul edilmektedir.

Medyanın söz konusu etkisi ciddi boyuttadır. Nitekim küreselleşmenin mevcut haliyle bir Amerika kültürü olduğunu düşünen Cabirî'ye göre, Amerika'nın egemenlik amacını gerçekleştirmek için diğer kültürlerle nüfuz etmenin sofistike bir sürecini başlattı. Bunu gerçekleştirirken de teknoloji ve kitle iletişim araçlarını kullanmıştır. Medya, Amerikan değerlerinin ideal hedef olduğunu ısrarla işlemiştir. Bu ise ciddi anlamda dünya insanların etkilenmesi sonucunu doğurdu (Cabirî 1998: 303).

Yakın çağdan itibaren ülkelerin siyasal yapısında demokratikleşme hızlı bir ivme kazanmıştır. Totaliter ve teokratik rejimler, yerlerini demokrasiye bırakmaktadır. Böylece ideolojik amaçlı devlet sistemleri varlıklarını dünya

arenasında eriterek, halkların egemenliğine boyun eğmişler ve çoğunlukla demokratik-cumhuriyet tarzındaki siyasî yapıya yönelmişlerdir. Küreselleşmenin iyice dillendirildiği XX. Yüzyılın son çeyreğinde, demokrasi, söylemlerden öteye, uygulama safhasına geçmiştir. 1970’li yıllardan itibaren pek çok ülke demokratik rejimlere kapılarını açmış, 1990’lı senelerde ise Sovyet rejiminin dağılmasıyla, yer kürede demokrasi, ezici çoğunlukla hâkim olan siyasî idare şekli olarak tercih edilmiştir.

İletişimin kapsama alanının genişlemesi ve insanların büyük çoğunluğuna ulaşması sonucu, küreselleşme perspektifinde artık politik tartışmaya yalnızca belirli bir ülkenin vatandaşları değil, ilk kez, felsefede Eski Yunanlılardan beri, bütün insan türü söz konusu politik veya felsefi tartışmaya, yerel rejimlerdeki politik meşruiyetin tesis edici şartların ve meskûn yeryüzünün idare usulü konusundaki tartışmaya katıldıkları görülmektedir (Arkoun 2000:184). Böylece Cumhur, etrafında oluşan gelişmelerden haberdar olmakta, bu alanda başta medyanın katkısıyla zihin dünyasının bilişsel yapısını oluşturmaktadır. Dünya genelinde bu yapının temel taşı demokratikleşme oluşturmaktadır. Demokratik idare şekli, küreselleşmenin felsefesine uygundur. Zira daha çok bireysellik üzerine endekslenen küreselleşme, yerel ve bölgesel devlet gücü ve etkisinin zayıflamasını, yerine bireylerin istekleri doğrultusunda şekillenen yönetim düzeyine dönüşmesini tercih etmektedir. Bu nedenle, iktidar kaynağının halk kabul edildiği, politik kararların alınmasında yurttaşların talep ve isteklerinin ön plana alındığı demokrasi, bireysel hakları önemseyen küreselleşme ile atbaşı gitmektedir.

Söylem ve tez bu olmakla birlikte, küreselleşmenin merkezini oluşturan başta Amerika Birleşik Devletleri gibi devletler, demokratik değerlerin yer kürede yaygınlaşması yolunda ciddi çaba göstermedikleri şeklinde eleştirilere maruz kalmışlardır (Falk 2002:152–154). Bu tezin bir belgesi olarak da Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nda bulunan zengin ve güçlü ülkelerin veto hakkının bulunması ve başta körfez ülkeleri olarak dünyadaki bazı totaliter rejimlere başta Birleşik Devletler ve Batılı ülkelerin yandaş çıkmasıdır (Anees, 2000). Uygulama böyle olsa bile, bir başka realite olan demokra-

sinin, şöyle veya böyle yaygınlaşmasında küresel gelişmenin büyük payı olduğu göz ardı edilemez. Küreselleşme, bu tür bir idarî sistemi rahatlıkla ve hararetle onaylar ve besler. Zira onun totaliter devlet anlayışını benimsemiş olduğu bilinen bir husustur. Her devlet bağımsızlık üzerine kurulur ve siyasetini de bunun üzerine oluşturur. Hem devletin hem de siyasetin bir ideolojisi vardır. Küreselleşmenin siyasal alandaki en belirgin etkinliği, egemenlik anlayışında gerçekleşmektedir. Egemenliğin temel ilkesi olan ülke içi millî uygulamalar ve hukuk sistemi temel bir kabul olmakla birlikte bunlar, uluslararası kararlara göre şekillenmektedir. Hukuk politikaları da bu doğrultuda yönlendirilmektedir (Erdoğan 2002:32-33).

Küreselleşmenin daha çok gelişmekte olan ülkeler için sorun çıkardığı genel bir kabuldür. Yerel amaçlara endeksli siyaset ve ekonomi verileriyle şekillenmiş olan ülke ve devletler, her iki alanda da büyük ve güçlü devletler karşısında varlığını sürdürme mücadelesi vermektedir. Bu durumda olanlar, küreselleşen dünyada tecrit halinde olmaması için ister istemez gelişen dünya devlet kuralları çerçevesinde hareket etmek zorunda bırakılmaktadır. Böyle bir iradî, gayr-i iradî gelişme, egemenliklerin aşınmasına ve değer kaybına neden olmaktadır. Nitekim devletlerin ülke içi sorunları olmakla birlikte, uluslararası boyut kazanan insan hakları türü evrensel hukuk kuralları çerçevesinde hareket edip etmedikleri, ülke iç işlerine müdahaleye fırsat vermektedir. Bunun karşısında millî egemenlik zedelenmektedir.

Öte yandan Birleşmiş Milletler aracılığı ile uluslararası toplumun insanî amaçlı olarak müdahale hakkının doğması da bağımsızlık ve iç işlerine karışmama gibi, millî devlet olma ilkelerine zarar verebilmektedir. Bu da o ülkenin siyasetinin dışa göre şekillenmesine, millî ideolojisinin de kısırlaşmasına neden olmaktadır (Gürsel 2002: 59-65).

Bir başka önemli çekince ise, devlet siyasetinin oluşturulmasında, uluslararası sermaye, finans ve piyasa odaklarının göz önüne alınmasıdır. Böylece devlet, millî ideolojiye yönelik bir siyaset oluşturmak arzusunun gemlemektedir. Gelişmekte olan ülkelerin para ve maliye politikaları, uluslararası finans piyasalarından etkilenmektedir. Öte yandan ülke içinde

bulunan yabancı sermayenin de çekilme kaygısı, kısa vadeli siyasî ortama ciddi anlamda yön vermektedir (Helleiner 1999:139–155).

Küreselleşmenin siyasî alanda kendisini gösterdiği en belirgin nitelik, onun demokrasiye olan vurgusudur. Ancak bu vurgu, “ulus devlet” içerisinde demokratik kazanımları teşvik etmesi değildir (Hirst-Thompson 2000: 259). Daha ziyade, uluslararası hukuk ve ahlak kurallarının işletilmesi, onun ana hedefleridir. Buna göre devletin ulus veya yerele yönelik çalışmaları, daha çok uluslararası kurallar ve anlaşmalar çerçevesinde oluşturulmaktadır.

Bu şekildeki bir küresel demokrasi, sağlık, askerî ve insan haklarına yönelik girişimlerle yönlendirilir. Bütün bunlar devlet dışı kapitalist organizasyonlardır. Bunlara çevreye olan duyarlılık ve gelişmeleri de eklemek yerinde olur. Bu sayılanlar, bir anlamda kapitülasyon zihniyetinin görünümü niteliğinde olmakla birlikte, küreselleşmenin başarılı görünmesini sağlayan, yerel baskıcı güçlere de boyun eğdirici bir özelliğe sahiptir. Şöyle ki, uluslararası insan hakları gibi ulus ötesi evrensel kabuller, ülkelerin baskıcı siyasetlerine müdahale edebilmektedir. Diğer taraftan siyasî küreselleşme küresel görünümlü bir politika ile doğrudan uluslararası garantiye sahip siyasî grupların genel kontrolü altında ortaya çıkar. Yine uluslararası yönetim, evrensel ilkelerden ziyade özel ilgi alanlarıyla alakadar görünmektedir. Bu da daha çok ekonomik şartların harekete geçirilmesiyle gerçekleşmektedir (Rudy 2004: 53).

Yukarıda özetle belirtilen hususlar, küreselleşmenin siyasî ve devlet ideolojisine getirmiş olduğu çekinceler ve alan daraltmalar gösteriyor ki, küreselleşme mevcut dünya siyasetinde gelişmekte ve kalkınmakta olan ülke ve devletlerde ciddi anlamda kambur oluşturmaktadır. Nitekim küreselleşme, demokratikleşmeyi savunurken, bunun devletin sağladığı demokrasi olmayıp, onun evrensel temelleri olan ve değerler içerisinde sivil toplumlara yönelik, ahlakî ve hukukun üstünlüğüne dayalı küresel sivil toplumların oluşturduğu, çok uluslu bir devlet demokrasisini desteklediğini de unutmamak gerekir. Ancak bu tür bir gelişme, bazı ulus ülkelerinin temel değerlerini uygulamasına imkân vermeyerek sınırlandırırken, bazı baskıcı

ve totaliter rejimlerin de değer ve uygulama süreçlerinin olumlu anlamda değişmesine yol açmaktadır. Bu ise, o ülke ve bölge halkının lehine bir gelişmedir.

Küreselleşme hem kültürel hem iktisadî hem de siyasî bir süreçtir. Ancak bu sürecin kelimenin literal anlamıyla mutlaka küresel bir bütünleşme ile sonuçlanması düşünülmemelidir. Dünya devletleri arasındaki gittikçe artan karşılıklı bağımlılık aynı zamanda halkların uyum sonucunu vermektedir. Küreselleşmenin, dünyanın büyük çapta uyum içerisinde olmasıyla sonuçlanıp sonuçlanmayacağı konusunda şu anda kesin hüküm verilemez. Zira önümüzde geniş parçalanmalar yanında birleşme göstergeleri de mevcuttur (Robertson 2003: 352).

Böyle bir bütünleşme, evrensel insanî değerler bazında gerçekleşiyorsa ki, küreselleşmenin hedefinde bu olduğu taraftarlarının söylemleri arasındadır, insanlık adına olumlu karşılanabilir. Zira bu anlamda bir gelişime ihtiyacı olan birçok toplum ve topluluk bulunmaktadır. Ancak burada temel sorun, yerel, bölgesel kültürün erime noktasına geleceğidir. Bu ise, küreselleşmenin sosyo-kültürel boyutunu anlamayı zorunlu kılmaktadır.

3. Küreselleşmenin Sosyal Tezahürleri

İnsan doğası gereği farklılıkları bir arada barındıran sosyal yapıya sahiptir. Millet, kültür, din, mekân dil, iklim koşulları, coğrafi şartlar ve yaşam felsefesi bu yönlü farklılıkları zorunlu kılmıştır. Ancak son zamanlarda ortaya çıkan küresel ısınma, teknolojinin belirli ellerden çıkması, bilgiye kolay ulaşım gibi faktörler, söz konusu farklılıkları azaltmaya başlamış ve bütünleşmiş bir dünyaya doğru yönelmiştir. Küreselleşmenin genel geçer tanımında yer alan “dünyayı bir köy haline getirme” fonksiyonu farklılıkların düzeyinin düşmesine yol açmıştır. Özellikle internetin neden olduğu geniş, kapsamlı ve hızlı iletişim sayesinde dünya halklarının, küresel ısınma gibi, ortak sorunlara yönelmesi küreselleşmenin öngörülen ve beklenen bir tezahürüdür. Bu doğrultuda küreselleşmeye karşı çıkanların ortak noktası bu bütünleşik bir yapıyı reddedip dini, kültürel ve yerel faktörlere sahip çıkmasıdır.

Burada asıl endişelendiren sorun küreselleşme tek tip insan yetiştireceği kaygısıdır. Zira küreselleşme, insanları tek tip bir dünya toplumu oluşturacak biçimde bütünleştiren ve şekillendiren süreçlerin tetikleyicisi olduğu suçlamasına muhataptır (Albrow 1990:9). Bu suçlamadaki temel kaygı olan tektipleştirme, toplumların sahip olduğu gelenek ve görenek, din ve inanç, dil ve kültür gibi temel değer dinamiklerin ortadan kalkmasına yol açacaktır. Bu durum ise tamamen kendi değerlerinden uzak bir neslin oluşmasına yol açacaktır. Bu nedenle küreselleşmeye daha çok her boyutta “muhafazakâr” olan kitleler karşı çıkmaktadır. Bunun yanında kıtasal ve yerel tepkilerin de payı vardır. Bu da bir tür bölgesel muhafazakârlıktır.

Bunun bir yansıması olarak küreselleşmeyi Batı kökenli bir proje kabul edenlerin temayülleri küreselleşmeyi batı emperyalizminin bir uzantısı olarak görmeleridir. Böylece onlar, modernite ile küreselleşme arasında bağ kurmakta ve bunun da Batı modernitesi olduğunu ileri sürmektedirler (Giddens 1990:70–78, 120, 174–178). Küreselleşmeye karşı çıkışın temel ivmesi bölgeselciliktir. Küreselleşmenin Batı merkezli olduğu bir vakıa olmakla birlikte Batıcılık dürtüsüne sahip olduğu fazla bir iddia olur. İnsanlar tek tip bir yapıya bürünürken bunun Batı tipi olduğu bir vakıadır. Ancak buradaki ana etken, kültür güçlülüğüdür. Kültürün temel saikleri olan bilgi, bilim ve teknoloji Batıya ait olduğuna göre kültür de bu doğrultuda oluşacak ve hızlı iletişim çağında hâkim güç olacaktır. Nitekim dünya dillerinde İngilizcenin yer etmesi bunun bir tezahürüdür. Bir İngiliz yetkilinin dediği gibi, günümüzde “İngiltere’den nefret eden ama İngilizceyi öğrenme zorunluluğu hisseden çok sayıda insan vardır.” Buna göre buradaki sorun Batı kültürü değildir. Eğer bilgi, iletişim ve teknoloji Doğudan çıksaydı, yine aynı sorun ortaya çıkacaktı.

Kulağa hoş gelen bir terim olan ‘kültür mozaiği’ ise, heterojen kültür ve heterojen toplumun bir sonucu olup, homojen kültür ve toplumun karşısında yer alan oluşumun farklı bir ifadesidir. Bu ise kültürel alanda kalmak şartıyla, geleneklerin yaşatılması, aynı kökten gelmekle birlikte farklı yansımalar şeklinde ortaya çıkan kültürel gökkuşağının yansıması şeklinde düşünüldüğünde, kültürel zenginlik ifade etmektedir. Ancak bu azınlıkta kalan, zamanla başka kültürlerin etkisiyle yeniden şekillenmek

suretiyle, kısmen kökten uzaklaşan etnik oluşumlar ise bütünlüğe önem gösteren ülkeler için tehlikeli görünmektedir. Nitekim Türkiye'nin sadece Güneydoğu Anadolu'sunda bağımsız olarak on üç dilin konuşulduğu dikkate alınır ve bunların ağız olmayıp, etnik kökene bağlı farklı diller olduğu düşünülürse, birlik ve beraberliğe yönelik sorunun büyüklüğü daha iyi anlaşılacaktır (Türkdoğan 1993:17).

Küreselleşmeye karşı çıkarak, onun millî değerler ve yerel kültürler için büyük sorunlar oluşturacağını ileri sürenlerin ana kaygısı yukarıda değinilen hususlardır. Nitekim küreselleşme ile birlikte ele alınan bazı kavramların, görünüşte masum bir yapıda olmasına rağmen, tehlikeli sonuçlar doğuracağı ihtimali de yine kaygı duyulan gelişmelerdendir. Bunlardan birisi olan 'evrensellik' ve 'kültür mozaığı', yerel değerlerin kaybolması ve millî birlik ve bütünlüğün ortadan kaldırılmasına yönelik gelişmeler olarak değerlendirilmiştir. Sevecen ifadelerden olan evrensellik ve kültür mozaığı, öncelikle Batı'dan aktarılmış, Batı norm ve inanç sistemlerinin bir ürünüdür. Zira Batı, "dünyayı Avrupalılaştırırken, aynı zamanda Avrupalılığı da evrenselleştirmektedir" (Morin 1995:132).

Buna göre küreselleşme, sanıldığı gibi, enternasyonal nitelikli bir 'dünya köyü' olmayıp, Batılı norm ve değer yargılarının şekillendirdiği ve özellikle iletişim kanallarıyla yönlendirdiği bir ağ konumundadır. Ancak küreselleşmenin "tek tip insan" yetiştirme amacıyla olmadığını ileri sürenler de bulunmaktadır. Nitekim yaşadığımız dünya tümüyle kuşatılmış, yerel kültürlerin silinmeye yüz tuttuğu ve dolayısıyla onların yerini teknolojik etkenlerin sıkıca şekillendirdiği küresel bir köy haline gelmemektedir. Teknolojik ilerlemelere rağmen, tek tip insan yaratılamamıştır. Reklamlar, moda ve medyanın dünyanın her köşesindeki yerel kültüre sahip çıkma bilincini tetiklediği de görülmektedir. Ancak bu tür kültürel, politik ve ekonomik etkiler, kültürel ortamlara tek biçimli olarak girmemektedirler. Onlar genellikle çeşitli yerel ortamlarda yaşama imkânı bulup, kendilerini gösterirler (Lull 2001:201).

Kültürel küreselleşmeye karşı çıkılmasındaki ana nedenin, dinî ve millî duygular olduğu bilinmektedir. Bazılarına göre ise, küresel kültür olarak sunulan değerler, sahip oldukları kendi öz kabullerinde mevcuttur. Bun-

dan ötürü, başka ve kendi kalıplarını zorlaştıracak elbiseler yerine, mevcut vücuda oturmuş ve bedene göre şekillenmiş giysilerin kısmen de olsa tadilat edilerek giyilmesi gerekir. Nitekim İslam'ın evrensel bir din olduğu, bütün insanlığa hitap edebilen bir mesaj taşıdığı ve asırlardan beri Türk milletinin kültürünü ve yaşam tarzını oluşturan bir din olduğu göz önüne alındığında, küresel değerlerle bütünleşirken, bu realitenin göz ardı edilemeyeceği ısrarla vurgulanmaktadır (Türkdoğan 1993:24).

Küreselleşme konusunda ister Giddens, isterse de Robertson gibi düşünenler sağlıklı bir yaklaşımda bulunuyor görünüyorsa da son zamanlarda şekillenen dünya kültürünün önemli bir Batı kültürü ekseninde şekillendiği bir gerçektir. Küreselleşmenin gerçekleştirdiği toplumsal değişim, yerel kültürleri tamamen ortadan kaldırmamakta ancak o kültürün şeklini biçimlendirmektedir (Sharkey 2004:137).

Sonuç olarak küreselleşme, ekonomik, siyasî, kültürel bağlamda süregelen bir olgudur. Olumlu görenler olduğu gibi olumsuz yaklaşanlar da vardır. Ancak bu önü alınamaz gelişmeyi durdurmaya yönelik değildir. Sadece kabul ve ret bağlamında değerlendirmeler söz konusudur. Bu durumda küreselleşme her önüne geleni sürükleyen bir tsunami gibidir. Küreselleşme yutulması, yok edilmesi ve kaçınılması mümkün olmayan bir realitedir. Tsunami başladıktan sonra karşı konulması çok zor ama mücadele edilebilecek bir zemindir. Bu durumda ya kaçılmaya çalışılacak ya da sağlam dayanak ve sığınaklar oluşturulacaktır. Bunlar arasından ikinci tercih daha gerçekçidir. Bu nedenle küreselleşme, Sarıbay'ın deyimiyle, "tek başına ne şeytanidir ne de rahmanidir". Dünya toplumlarının ekonomik alt yapıları ve kültürel kaynakların tetikleyicileri arasında evrensel bir uyum vardır. Bu da insan düzeyinde bir sosyo-ekonomik anlamda bir birlikteliğin kanıtıdır. Dikkatli bir inceleme ile Avrupa'nın etnik ve sosyo-kültürel yapısının aynı olmadığı görülecektir. Ancak gelenen süreçte Avrupa Birliğinin bütün ülkelerinde bir kimlik şekillenmesi görülmektedir. Zira onlar arasında bazı temel değerler dışında yöresel ve 'kendilerine özgü' nitelik ve varlıklarını korumak isteyenler de bulunmaktadır. Bu doğaldır. Zira ne olursa olsun, toplumlar bireylerden oluşmaktadır. Bireyler ise, birçok birliktelik yanında bazı farklılıkların şekillendirdiği bir yapıya sahiptir. Bu farklılıklar doğ-

rultusunda toplum veya devlet oluşmaktadır. Devlet bir üst kimlik olup, bireylerin genel-geçer ortak kabulleri doğrultusunda kurulmuştur. Bu nedenle bireyler özümsemediği toplumda yaşarlar ve kimliklerini korumaya da özen gösterirler.

Kimlik oluşumu ve yerel kültürün temel nitelikleri arasında öncelik konusu tartışılabilir. Kültürün önemli bir ögesinin din olduğu bilinmektedir. Ayrıca din, siyasî ve ekonomik verilerle de ciddi bağlantı içerisindedir. Bu nedenle din, küreselleşmede öncelikli etken/etkilenenler arasındadır. Bazı araştırmacılara göre, demokratik bir küresel sivil toplumun inşa edilmesine yönelik çaba ve çalışmalarda dinî ve manevî saiklerin önemi büyüktür. Gerçek anlamda demokratikleşme hareketi, dinî bir hareketin kimlik ve vasıflarından edinmelidir. Bu edinilmesi gereken hususlara, büyük dünya dinlerinin özgürleştirici veçheleriyle bağlantılar kurmak da dâhildir (Falk 2003, 36). Bu nedenle din, millî kültürle de doğrudan bağlantılıdır.

Dünyadaki gelişmelere ayak uyduramayan ülkeler, ürün, hizmet ve bilgi üretiminde Batı ülkelerinin standartlarına ulaşamazlar. Cevdet Paşa (ö. 1895), Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını, dünyadaki gelişmelerin dışında kalmasına bağlar. Osmanlı yönetimi, bütün gayretlerine rağmen, Avrupa ülkelerini baştan sona değiştiren sanayi devrimine ayak uydurmadığı için, ekonomik gücüyle birlikte siyasî gücünü de büyük ölçüde yitirmiştir (Akça-Hülür 2004). Aynı şekilde Türkiye de küreselleşerek dünyaya açılmayı başaramazsa, küresel güçlerle rekabet edecek politika ve stratejiler geliştiremez. Türkiye ister dünyaya açılsın, isterse Anadolu'ya çekilsin, her iki durumda da küresel kültürle hesaplaşmak zorundadır. En azından üç kıtaya hükmetmiş ve asırlar boyu imparatorluklar kurması nedeniyle evrensel değerlerin sunucusu konumuna gelmiş bir millet, bu hesaplaşmayı göze almak zorundadır. Aksi takdirde dinî ve millî hamasî söylemler, ütopyik kuruntulardan öteye geçmez.

Küreselleşme, bilinen bütün kültürel, dinî, felsefî, politik ve hukukî geleneklere farklı yaklaşımlarda bulunmuş ve ciddi yönlendirmeler yapmıştır. Aydınlanmanın mantığından çıkmış olan modernite bile gelişme sürecinde ondan etkilenmiştir. 1980'li yıllardan beri özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, çeşitli tahlilci, düşünür ve araştırmacıların "post-mo-

dernizm-modernite sonrası” söz ediyor olmalarının nedeni budur. Ancak bu kavramın seçilmesi çok da isabetli olmamıştır. Jeopolitik bir güç olan Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Amerika Birleşik Devletleri, küreselleşmenin bütün güçlerinin hegemonyacı kontrolünü üstlenmiştir. Uydularıyla birlikte Rusya, rekabetçi eğilimleri beslemekten ziyade, ABD ile ittifaklara, anlaşmalar ve iş birliğine girişmiştir. Böylece ABD hegemonyası, kurtuluş ve birleşme süreci içindeki halklar ve uluslar üzerinde varlığını daha çok hissettirmiştir (Arkoun 2000, 180, 201). Bu sosyal ve siyasî gelişmeler nedeniyle küreselleşme, daha çok Birleşik Devletler ivmesiyle yol almaktadır. Bu kültürel egemenlik sonucu oluşan ve bir vakıa olarak kabul edilen küreselleşme, hâkim olduğu veya içerisine girdiği bütün olgusal değerleri kendi ölçüleri doğrultusunda şekillendirmiştir.

Kur’an-ı Kerim, gücün insanlar arasında sürekli el değiştirdiğini vurgulamaktadır. Nitekim “O günler ki, biz onları insanlar arasında döndürür dururuz” (Âli İmrân, III:140). Ayeti bu anlayışın değer yargılarını şekillendirmektedir. İlgili ayeti yorumlayan müfessir Elmalılı Hamdi Yazır’a (ö. 1942) göre ayet “O günler, o zafer ve üstün gelme günleri yok mu? Biz onları insanlar arasında tedavül ettirir, döndürür, dolaştırırız. Kâh filanların lehine çeviririz, kâh da filanların” anlamına gelmektedir. Nitekim “Bir gün aleyhimize, bir gün lehimize” denilmiştir (Elmalılı,t.y.: II, 428–429). “Devlet” ve “devle” kelimeleri ise, müdâvele (döndürüp dolaştırma) anlamına gelmektedir.

Ayet verileri bize, küreselleşme olgusunun belirli bir kaynaktan çıktığını ve bunun da egemen güç olduğunu ifade etmektedir. Egemen güç, kültürel, siyasî ve ekonomik boyutlarıyla kendi hâkimiyetini kurmaktadır. Bu kaçınılmazdır. Ancak bu görüş, gelişen olguların mutlak kabul edilmesinin gerektiği anlamında değildir. Kur’an ekonomik, kültürel ve siyasî alanda insanlar arasında ciddi bir yarış olduğunu/olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu daha çok iyi ve güzele ulaşma yönünde bir müsabakadır. Kültür çeşitliliği, karşı konulamaz bir realitedir. Farklı dillerin ve dinlerin olması, kültürel farklılığı zorunlu kılmaktadır. Nitekim Kur’an bu vakıayı şu ayetiyle vurgulamıştır: “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun delillerindedir. Şüphesiz bunda bilenler için

elbette ibretler vardır (er-Rûm XXX:22). Kur'an'ın bu ifadesinden, çok uluslu kültürler arasında yerel kültürlerin devam edeceğini/etmesi gerektiğini ileri süren araştırmacılara onay çıkmaktadır.

Elbette hâkim güç, bütün boyutlarıyla kendisini “öteki”ne karşı hissettirecektir. Bu ise yerelliğin tamamen ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. Hatta bu bazı yerel geleneklerin canlandırılmasını da sonuçlandırabilir. Ancak etki alanı geniş olan unsurlarda, hâkim gücün etkisi rahatlıkla hissedilebilir.

Sonuç

Acaba küreselleşmenin yarattığı sosyo-kültürel değerler Batının değil de Doğu toplumlarının değerleri olarak sunulsa idi, yine benzer tepkiler alınır mıydı? Kuşkusuz bunun cevabı, bugünkü tartışmaların benzerinin yaşanacağı yönünde olacaktır. Zira bu sonuç, çok yönlü ekonomik, bilimsel, teknolojik, kültürel, siyasî ve askerî gücün etkisinin bir neticesidir.

İnsanın bağlantılı olduğu her alanda etkin bir faktör olan küreselleşme, din, dil, kültür ve yaşam felsefesi yanında bilimin de şekillenmesinde rol alan ve ona biçim veren etkin bir konumdadır. Söz konusu durum akademik çalışmalar için de söz konusudur. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de akademik çalışmalarda yükselen değer ve değerlendirme Q statüsündeki yayınlardır. Bir çalışmanın değer kazanması Q indeksindeki sıralamaya giren yayınlarda neşredilen kitap, makale ve bildiri türü çalışmalardır. Bunun yanında SCI, SSCI, SCOPUS ve ESCI gibi tarama indekslerinde yayınlanmayan bir makale tüm dünyada düşük değerdedir. Bu doğrultuda her akademisyen Q indeks sıralamasında yer alan dergilerde yayın yapmayı temel hedef olarak görmektedir. Bu sağlıklı bir yaklaşım ve değerlendirme midir? sorusunun yanıtı bir tarafa bu durum küreselleşmenin bir tezahürü olup, bilimsel değerlendirmede tek tipliliğin bir yansımasıdır. Bu gelişme bilimsellik kriterlerinin küreselleşmesidir. Akademik çalışmalara böyle bir değer biçme Batı merkezli bir yaklaşımın sonucudur. Ancak durum ne olursa olsun, akademisyenler ne kadar tepki gösterirse gösterebilir, bu indekslerin temel ilkeleri doğrultusunda çalışma yapmaya kendini zorunlu

hissetmektedir. Buradaki ana sorun, Q düzeyinde ve statüsünde bir değerlendirme kriteri yaratılmadığı ve daha sağlıklı ve isabetli bir ölçüt ortaya konulmadığı sürece, Batı kültürü ürünü olarak kabul edilen değerlendirme ölçütü geçerliğini sürdürecektir. Bu sonuç ise küreselleşmenin tezahürlerini akademi gibi, insan hayatının her alanında kendisinin oluşturduğu değerlerin temel ölçütü haline getirmektedir.

Küreselleşmenin ciddi bir sosyal değişim ve dönüşüm yaptığı bir vakıdır. Bu bazı kaygılara yol açsa da böylesi bir güce ancak güçlü bir yerel dinamik değerler sistemi belli oranda karşı koyabilir. Yerel olgularda böyle bir gücün temel kaynakları din ve kültürdür. Ancak din ve kültür de küresel olgular karşısında bir dönüşüm içerisindedir. Söz konusu bu değişim sosyal dinamiklerin temel değerleri çerçevesinde şekillenebilir. Burada usul ve alet ilimleri kendisini gösterecektir. Bu ise asıl olarak kabul edilen değer ve verilerin sosyal hayata yansıtışındaki araçsallığını oluşturan dinamiklerin güçlendirilmesiyle mümkündür.

Kaynakça

Albrow, M. (1999). *Globalization, Knowledge and Society*. ed. M. Albrow-E. King, London: Sage.

Anees, Munawar. (2000). "The Future of Islam: Tie Up Your Camel". *Journal of Futures Studies*. Taipei: Tamkang University. Cilt. 4 No. 2

Appadurai, A. (1990). "Disjunction and Difference in the Global Cultural Economy" *Global Culture*. ed. M. Featherstone. *Global culture: Nationalism, globalization, and modernity*. Sage Publications. 295–310.

Arkoun, Mohammed. (2000). "Present-Day Islam Between its Tradition and Globalization". *Intellectual Traditions in Islam*. ed. F. Daftary, London: I. B. Tauris.

Berger, Peter L. (1997). "Four Faces of Globalization". *National Interest*. Fall 97, Issue 49.

Biçer, Ramazan. (2010). *Küreselleşen Çağda İslam*. İstanbul: Gelenek Yayınları.

Cabiri, M. Abid. (1998). "el-Arab ve'l-Avleme: el-Avleme ve'l-hâviyeti's-sakâfiyye". *el-Arab ve'l-Avleme*. Beyrut: Merkezu Diraseti'l-Vahde el-Arabiyye.

Coşkun, Can Aktan-Şen, Hüseyin. (1999). *Globalleşme, Ekonomik Kriz ve Türkiye*. Ankara: TOSYÖV Yayınları.

Drucker, Peter F. (2003). *Geleceğin Toplumunda Yönetim*. çev. Mehmet Zaman, İstanbul: Hayat Yayınları.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır. (t.y.), *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım

Erdoğan, Mustafa. (2002). "Siyaset ve Hukuk Perspektifinde Küreselleşme". *Küreselleşme*. ed. Cemal Uşak, İstanbul: Ufuk Kitapları.

Falk, Richard. (2002). *Yırtıcı Küreselleşme*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: Küre Yayınları.

Falk, Richard. (2003). Küreselleşme ve Din. çev. H. T. Başoğlu, İstanbul: Küre Yayınları.

Fukuyama, F. (2000). Büyük Çözülme. çev. Zeynep Aslı-Aslı Telli Aydemir. İstanbul: Sabah.

Giddens, A. (1998). Modernliğin Sonuçları. çev. Ersin Kuşdili. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gürsel, Özkan. (2002). “Avrupa Birliği Hukuku ve Milli Egemenliğin Devri”. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, X, 57–89.

Helleiner, Eric. (1999). “Sovereignty Territoriality and the Globalization of Finance”. States and Sovereignty in the Global Economy. ed. D. A. Smith-D.J. Solinger-S.C. Topik, London: Routledge, 138-158.

Hirst, Paul-Thompson, Grahame. (2000). Globalization in Question. Great Britain: Polity Pres.

Kılıç, Recep. (2003). “Küreselleşmenin Değer Boyutu Üzerine”. Dinî Araştırmalar. Ankara, 11–22.

Lull, James. (2001). Medya, İletişim, Kültür. çev. Nazife Güngör. Ankara: Vadi Yayınları.

Morin, Edgar. (1995). Avrupayı Düşünmek. trc. Şirin Tekeli. İstanbul: Afa Yayınları.

Oran, Baskın. (2000). Küreselleşme ve Azınlıklar. Ankara: İmaj Yayınevi.

Öke, M. Kemal. (2002). Küresel Ekonomi Politik. İstanbul: Timaş Yayınları.

Robertson, Roland. (2003). “Küreselleşme ve Geleneksel Dinin Geleceği”. çev. İhsan Çapçioğlu. Dinî Araştırmalar, c.6, sy. 17, 351–360.

Robertson, Ronald. (1992). Globalization: Social Theory and Global Culture. London: Sage.

Rudy, Sayres. (2004). “Subjectivity, Political Evaluation and Islamist Trajectories”. Globalization and the Muslim World. ed. B. Schaebler-L. Stenberg. New York: Syracuse University Pres.

Sharkey, Heather J. (2004). “Globalization, Migration and Identity”. *Globalization and the Muslim World*. ed. B. Schaebler-L. Stenberg. New York: Syracuse University Pres.

Türkdoğan, Orhan. (1993). “Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 83, 15–42.

Went, Robert. (2001). *Küreselleşme Neoliberal İddialar Radikal Yanıtlar*. çev. Emrah Dinç, İstanbul: Yazın Yayınları.

Yapıcı, Asım-Yıldırım, Münir. (2003). “Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi”. *Dinî Araştırmalar*. ed. Mustafa Erdem, VI/17, 117–138.

Extended Summary

It represents one of the two faces of globalization. Modernity is only a stage of the globalization process. Neither globalization is the result of modernity nor is modernity the beginning of globalization. According to them, globalization does not only belong to the postmodern period, but is also related to the modern period. Indeed, in his study examining its material historical development, Robertson states that globalization belongs to both the modern and postmodern periods. Despite such approaches, it is also accepted that the globalization-culture relationship is quite different from the modernism-culture relationship. We know that the practitioners of modernism generally do not look favorably on utilitarian pluralism, try to ensure cultural change through cultural planning, and some even resort to force to ensure cultural homogenization. According to the supporters of globalization, globalization does not follow such a line. It does not consider eliminating cultural pluralism within a program, assimilating immigrant culture, or placing individual creativity in the cultural field at the disposal of rigid ideologies. According to the widespread belief, globalization seen in other areas of life stands not for cultural assimilation but for the will of different cultures to live together. Thanks to globalization, cultures will get to know each other better and find ways to coexist more easily.

While globalization encourages similarities between cultures, it also brings differentiation to the surface. Paradoxically, a tendency towards a homogeneous culture is observed in our modern world. This causes the revival, revival and updating of local cultures. The serious spread and radical defense of nationalism, which was not defended at a very advanced level until recently, is evaluated as homogenizing cultural pressures.

The desire to protect and sustain the local has forced many regions to produce alternatives to Western-indexed globalization. Of course, this mostly manifests itself in the socio-cultural field. For this reason, the recent increase in the intensity of non-Western movements with global extensions is evaluated as a product of this understanding. A significant part of these

manifests itself in the form of New Age developments, especially Religious Movements.

It is the emergence of global mass culture (popular culture). It is predicted that this will lead to a process of cultural similarity worldwide and the consequent extinction of local cultures.

What is really worrying is the concern that globalization will raise a single type of person. Because globalization is considered a multidimensional process that describes all the processes that integrate and shape people in a way that will create a single type of world society and that progresses simultaneously in many areas of life, extending beyond economy, finance, markets, technology, communication and politics to areas of culture and identity.

In this case, those who accept globalization as a Western-originated project and see it as an extension of Western imperialism have serious grounds for themselves. Thus, they establish a connection between modernity and globalization and claim that this is Western modernity. Therefore, even if it has a regional starting point, globalization is opposed because it is shaped in line with the regional values of other regions.

TÜRKİYE'DE MİLLÎ İKTİSATTAN DEVLETÇİLİĞE KALKINMA DÜŞÜNÇESİ

Çiğdem Erdem* - Demirhan Fahri Erdem**

Öz

Bu makalenin amacı, Türkiye'de kalkınma ülküsünün Millî İktisat-devletçilik çizgisindeki gelişimini ortaya koyabilmektir. Dolayısıyla makalenin kapsamı, Millî İktisatlı yıllardır, yani Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Millî İktisat'ın bir kalkınma projesi olarak kabul edildiği 1923 yılından, Millî İktisat'ın bir dönüşüm geçirip devletçiliğe doğru evrildiği 1930'lu yılların sonuna kadar geçen süredir. Ancak Millî İktisat düşüncesinin köklerinin ve Millî İktisat-kalkınma ilişkisinin kurulmasının erken cumhuriyet dönemini öncesinden dolayı, geç Osmanlı olarak adlandırabileceğimiz zaman dilimi de makale kapsamında ele alınmıştır. Bu amaç ve kapsam bağlamında, nitel araştırma tekniğiyle elde edilen verilere dayalı bu makaledeki görüşler, tarihsel analitik yöntemle incelenmiştir. Makalenin bulgularına göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren ilgi konusu olan Millî İktisat düşüncesi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara gelmesiyle hayata geçirilmiştir. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, kalkınma temelinde devletin etkin olduğu bir ekonomi perspektifiyle hareket edilmiş ve Millî İktisat'ın bel kemiğini oluşturan millî burjuvaziyi desteklemeye devam edilmiştir. Ancak 1929 Bunalımının da tetiklemeyle, Millî İktisat politikası bir evrim geçirmiş ve kalkınma ülküsü temelinde Millî İktisat, devletçiliğe doğru evrilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Millî İktisat, Devletçilik.

* Çiğdem Erdem, Profesör Doktor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: cigdem.erdem@hbv.edu.tr, Orcid:0000-0002-4030-8750

** Demirhan Fahri Erdem, Doçent Doktor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: demirhan.erdem@hbv.edu.tr Orcid:0000-0001-6921-980X

Bu makaleye atıf için: Erdem, Çiğdem ve Erdem, Demirhan Fahri. (2025). Türkiye'de Millî İktisattan Devletçiliğe Kalkınma Düşüncesi, SDE Akademi Dergisi 5(1), 77-103

DEVELOPMENT THOUGHT FROM NATIONAL ECONOMY TO STATİSM IN TÜRKİYE

Çiğdem Erdem - Demirhan Fahri Erdem

Abstract

The purpose of this article is to reveal the development of the development ideal in Türkiye in the line of National Economy-statism. Therefore, the scope of the article is the years of National Economy, that is the period from 1923, when the national economy was accepted as a development project with the declaration of the Republic, to the end of the 1930's, when the National Economy underwent a transformation and evolved towards statism. However, since the roots of the National Economy idea and the establishment of the National Economy-development relationship predate the early republican period, the period of time that we can call the late Ottoman period is also included in the scope of the article. In the context of this purpose and scope, the views in this article based on the data obtained through qualitative research techniques were examined with historical analytical method. According to the findings of the study; the idea of National Economy, which has been a subject of interest in the Ottoman Empire since the II. Constitutional Monarchy Era, was put into practice after the Party of Union and Progress came into power. With the establishment of the Republic, an economy in which the state was active on the basis of development was adopted and the national bourgeoisie, which formed the backbone of the National Economy, remained supported. However, triggered by the 1929 Depression, the National Economy policy underwent an evolution and on the basis of the ideal of development, the National Economy evolved towards statism.

Keywords: *Development, National Economy, Statism.*

Giriş

Millî İktisat, İngiltere ve Fransa'ya göre 19. yüzyılın başında ekonomik açıdan daha geri olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde Aleksander Hamilton, Daniel Raymond, Henry Charles Carey gibi iktisatçılar ile Almanya'da Johann Gotlieb Fichte, Friedrich List, Karl Müller ve Friedrich von Gentz gibi isimlerin öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Bu, liberalizmin ekonomi kuramına karşıt, dışa kapalı ekonomik bir çizgide ulusal kalkınmayı savunan bir anlayıştır. Millî İktisat politikası, kapitalistleşme sürecinde yeterli sermaye birikimine sahip olmayan sanayi burjuvazisinin devlet tarafından desteklenmesini savunur. Anti liberal bir kapitalist gelişme modeli olan Millî İktisat düşüncesi; kalkınma odaklı bir yaklaşım olup, ülke ekonomisinin gelişmiş kapitalist ülkeler karşısında korunarak, devlet eliyle yaratılacak sanayi temelli bir milli burjuvazi aracılığıyla geliştirilmesini savunur. Millî İktisat kapsamında sanayi burjuvazisi, kalkınmayı sağlayacak ve bu sebeple de devlet tarafından desteklenmesi gereken temel aktör olarak düşünülür.

Osmanlı aydınlarının yaptıkları gözlemlerle, Almanya'dan ilham alınarak İmparatorluğa ithal edilen Millî İktisat, I. Dünya Savaşı yıllarında uygulanma olanağı bulmuştur. Cumhuriyet'in kurulmasıyla da ekonomik alanda bu milliyetçi kalkınma yolu takip edilmiş, bu amaçla kalkınmayı sağlayacağı beklentisiyle bir milli burjuvazi yaratılmaya çalışılmıştır.

Makalenin savlarından biri; İmparatorluğun son döneminden devralınan Millî İktisat düşüncesinin, tek parti dönemi boyunca da kalkınmanın temel aracı olarak görüldüğüdür. Makaledeki diğer sav ise; Millî İktisat anlayışının tek parti döneminin 1930 öncesi ve sonrasının farklılaşan koşullarına uyacak biçimde, iki farklı aşamada uygulandığıdır. Bu amaçla makalede Cumhuriyet yöneticilerinin kalkınmayı gerçekleştirecek temel araç olarak gördükleri Millî İktisat düşüncesinin gelişimi üzerinde durularak, Millî İktisat-kalkınma ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda makale iki temel bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde Millî İktisat düşüncesinin tarihsel ve kuramsal kökleri ele alınacak, ikinci bölümde kalkınma ülkesi doğrultusunda Millî İktisat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda

şekillenışı ve Cumhuriyet dönemindeki Millî İktisat yaklaşımı dönemler halinde çözümlenecektir. Makalenin kapsamı, Osmanlı mirasını da içermekle birlikte, asıl olarak tek parti dönemi ile sınırlıdır. Nitel araştırma tekniğiyle elde edilen verilere dayalı bu çalışmadaki görüşler, birincil kaynaklardan, analitik çözümlemeyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Millî İktisat ve Kalkınma: Sosyo-Ekonomik Koşullar ve Kuram

19. yüzyıl başlarında ABD’de ve Almanya’da, İngiltere’nin ekonomik ve siyasi üstünlüğüne karşı, İngiltere’yle özdeşleşen liberal kuram ve uygulamalara yönelik ciddi eleştiriler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu eleştirilerin kökeninde serbest ticaretin, buna katılan bütün ülkelerin yararına olmadığı düşüncesi yatmaktadır. Klasik iktisat düşüncesinin bu tezine karşı ilk tepkiler, İngiltere’ye karşı rüştünü ispatlamak isteyen ABD’de ve güçlü bir “devletçi felsefeye” sahip olan Almanya’da (Sur, 1949:267-268) ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla liberal öğretilerdeki serbest dış ticaret teorisine ilk karşı çıkan ve Millî İktisat kuramını geliştirenler Amerikalı ve Alman iktisatçılar olmuştur (Kazgan, 1997:172).

İktisadi milliyetçilerin en başında, iktisatçı Aleksander Hamilton (1757-1804) gelmektedir (Szporluk, 1988:108). Hamilton 1790’larda Temsilciler Meclisi için hazırladığı bir raporda milli gücü, imalatın gelişmesiyle ilişkilendirmiş ve ekonomik alanın düzenlenmesinde devleti temel aktör olarak görmüştür (Gilpin, 2011:224). Hamilton’un görüşlerinin özünde Millî İktisat’ta olan korumacılık düşüncesi vardır. Hamilton korumacı tedbirler alınarak, Amerikan ekonomisinin İngiltere’ye karşı korunmasını savunmuştur. Hamilton dışında Daniel Raymond, Henry Charles Carey gibi diğer iktisadi milliyetçilerin de benzer görüşler dile getirdikleri bilinmektedir (Szporluk, 1988:108-109).

Söz konusu dönemde Alman devleti ise henüz ulusal birliğini ve sanayileşmesini tamamlayamamış; İngiltere ve Fransa gibi sanayileşmiş ülkelere karşı rekabet edemez durumdadır (Kazgan, 1997:167). Bu koşullarda Almanya’da da liberal kuramın savunduğunun aksine, serbest ticaret yerine

korumacı tedbirlerin alınmasına yönelik talepler yükselmeye başlamıştır (Erkök Yılmaz, 1992:103). Johann G. Fichte'nin de etkisiyle gelişen Romantik akım çerçevesinde, liberal kuram karşısında daha korumacı tedbirleri savunan görüşler dile getirilmeye başlanmıştır (Kazgan, 1997:168).

Hamilton'un ardından, Millî İktisat kuramının oluşumunda en önemli figür olarak karşımıza, Alman Friedrich List (1789-1846) çıkmaktadır. List'in görüşlerinin şekillenmesinde, ABD'de tanıştığı ABD'li iktisadi milliyetçilerin görüşlerinin de etkisi olmuştur. List ABD'deki iktisadi milliyetçiler arasında büyük ilgi görmüş ve buradaki iktisadi milliyetçiliği savunanlar arasında öne çıkmıştır (Szporluk, 1988:109).

List'in yaşadığı dönemde, Almanya'nın bir tarım ülkesi olması, henüz iktisadi ve siyasi birliğini de sağlayamaması (Zarakolu, 1982:59), bu koşullarda Almanya'da kapitalizmin yeni doğuyor olması, List'i iktisadi milliyetçiliğe yöneltmiştir (Kazgan, 1997:168). List, görüşleriyle serbest ticaret doktrinini reddetmiştir. Ona göre İngiltere, diğer milletlerin harap olması pahasına küresel bir üstünlük kazanmıştır (Szporluk, 1988:102 ve120).

List'in kuramsallaştırdığı Millî İktisat düşüncesi, sanayileşmeye dayanan kalkınma odaklı bir yaklaşım olup, özellikle de az gelişmiş ülkelerde yerel üretim ve üreticilerin küresel sermaye karşısında korunmasını savunmuştur. List, liberal kuramın savunduğu serbest ticarete karşılık, ülkelerin kendi olanaklarıyla üretim yapmasının, o ülkeyi daha zengin kılacağını ifade etmiştir (2001:185). Üretimle kalkınmanın sağlanacağını düşünen List açısından, bu üretimin niteliği de önem taşımaktadır. Ekonomik kalkınma için esas olan tarımsal gelişmeden ziyade, imalat sanayine yönelik gelişmedir (List, 2001:190-201). List kitabında, imalat malları ihraç eden ve hammadde ithal eden ülkelerin daha zengin ve güçlü olacaklarını ifade etmiştir (2001: 209). Bu doğrultuda List, imalat sektörünün tarım sektörüne üstünlüğünü, alt yapının önemini ve aynı gelişme düzeyindeki ülkeler arasında serbest ticareti vurgulamıştır (Reinert ve Daastol, 2004:32).

Kısacası, Millî İktisat düşüncesini kuramlaştıran List'e göre; bir ülke ancak sanayileşmek suretiyle, az gelişmişlikten kurtulabilir ve sanayi-

leşmek için, devlet tarafından korumacı tedbirlerin alınması şarttır. List’teki sanayileşme fikri, ulusal kalkınma anlayışıyla doğrudan alakalıdır.

Almanya’da, Otto von Bismarck’ın Alman birliğini sağlamasından sonra, List’in görüşleri çerçevesinde politikalar izlenmiştir. Almanya’nın zaman içerisinde Avrupa’nın güçlü devletlerinden biri haline gelmesinde, List’in temellendirdiği “Millî İktisat” düşüncesinin önemli bir payı olmuştur. “Almanya refahının ve askeri gücünün bu hızlı artışı ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında diğer toplumlar için emsal teşkil edecektir” (Gilpin, 2011:226). Bu toplumlar içinde Osmanlı toplumu da vardır.

2. Millî İktisat Düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu’na Girişi

Millî İktisat düşüncesi, Almanya’da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da iktisadi liberalizme karşı bir tepki ve kalkınma hedefine yönelik bir yol olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ekonomisinin ve siyasetinin durumu, Osmanlı düşünürleri arasında, iktisadi liberalizme karşı bir tepkiye yol açmıştır. İmparatorluk ekonomisi, İngiltere’yle 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması sonucunda, serbest ticarete açılmıştır. Bu serbest ticaret antlaşmasını diğer Avrupa ülkeleri ile imzalanan benzer antlaşmalar takip etmiş ve sonuçta kapitalist sistemle eklenen İmparatorluk piyasaları, uluslararası ticarete ve küresel kapitalizmin etkilerine açılmıştır (Ünay, 2010:118).

Bu etkilerin özellikle Türk ve Müslüman gruplar üzerindeki olumsuz yansımaları, beraberinde milliyetçi iktisadi ve siyasi tepkileri de getirmiştir.

Küresel kapitalist sisteme eklenmenin bir aracı olarak alınan dış borçların geri ödenememesi, 1881 yılında Duyun-u Umumiye İdaresi’nin kurulmasına yol açmıştır. Duyun-u Umumiye İdaresi’nin “gelirlere alacaklı olarak el atan bir organ” (Ortaylı, 1995:117) olarak, İmparatorluğun iktisadi kaynakları üzerine “fiili bir emperyalist denetim” (Keyder, 1998:41) kurmuş olması, Millî İktisat düşüncesinin Osmanlı topraklarında taraftar bulmasında etkili olmuştur.

Öte yandan Balkan Savaşı ve İmparatorluktaki ayrılıkçı akımların güç kazanması da tüm unsurlarla İmparatorluğu bir arada tutma anlamında Osmanlılık politikasını geçersiz hale getirmiş ve bunun sonucunda İttihat ve Terakki (İT) yönetimi “Müslümanı gözeten, Anadolu’ya yönelen, Türk’ü ön plana alan” bir ekonomik anlayışa yönelmiştir (Toprak, 1995:4-5; 2000:292-293).

Millî İktisat’ı savunan görüşler esas olarak II. Meşrutiyet döneminde ilgi çekmeye başlamakla birlikte, daha 1880 yılında Ahmet Mithat tarafından yayınlanan “Ekonomi-Politik” adlı kitapla bu düşünce Osmanlı İmparatorluğu’na girmiştir. Bu kitap, “İlk Türk milliyetçilerinde, Jön Türk yöneticilerinde ve daha genel bir anlamda 20. yüzyıl Türkiye’sinde bir ‘millî iktisat’ kurma amacı taşıyan herkeste” etki bırakmıştır (Georgeon, 2006:155). Ahmet Mithat’ı diğer düşünürler takip etmiş, Kazanlı Musa Akyığıtzade, Erkan-ı Harbiye Mektebi’nde verdiği derslerde, Millî İktisat düşüncesini askeri öğrencilere anlatmıştır. Böylece, “Kalkınma amaçlı bir ‘millî iktisat’ anlayışı, önce askeri okullarda öğretilerek, Rusya’dan gelen Türkçülük akımı çerçevesinde” şekillenmiş ve “20. yüzyıl Türk kalkınmacılık düşüncesi, oluşum halindeki Türk milliyetçiliğinin tahayyül dünyası içinde” ortaya çıkmıştır (İnsel, 2002:764).

Liberal kurama karşı geliştirilen Millî İktisat düşüncesinde, kalkınmanın List’in de öngördüğü gibi sanayileşme üzerinden gerçekleşeceği savunulmuştur. Bu dönemde İT’den Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi düşünürlerin de çeşitli yayın organlarında Millî İktisat düşüncesini desteklediği bilinmektedir (Boratav, 1998:17-18). “Bu yazılarda özellikle Alman iktisatçı F. List’i yücelten, ona övgüler yağdıran ve Türklere Almanları kendilerine örnek almalarını salık veren cümlelere sık sık rastlanmaktadır” (Öztaş, 2005:6).

Millî İktisat düşüncesi, I. Dünya Savaşı öncesinde, “teorik olarak belli bir olgunluğa” ulaşmış olsa da ancak İT Fırkası’nın iktidara gelmesiyle teoriden uygulamaya geçebilmiştir (Ünay, 2010:124). I. Dünya Savaşı koşullarından kaynaklanan ithalat kısıtlamaları ve kıtlıklar, İmparatorlukta iktisadi milliyetçiliğin uygulanabilmesi için gereken zemini hazırlamıştır.

Bu bağlamda İT yönetiminin Millî İktisat doğrultusundaki ilk adımları; korumacı bir gümrük politikasını uygulamaya sokmak, 1913 yılında yerli-millî sanayiye desteklemek amacıyla çıkarılan kanunun kapsamını daha da genişletmek ve 1914 yılında kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırarak, Düyun-u Umumiye’nin faaliyetlerini askıya almak şeklinde olmuştur (Pamuk, 2009:149). Ayrıca yine savaş koşullarından yararlanılarak, demiryolu ve tersaneler gibi bazı alanlarda da millileştirmeler yapılmıştır (Varlı ve Koraltürk, 2010:130). Bunlar piyasaları birbirine bağlayarak, millî ekonomiyi oluşturmaya yönelik tedbirlerdir.

Tüm bu girişimler içerisinde, yerli ve milli burjuvazinin oluşturulması yönünde alınan tedbirler, İT yönetiminin Millî İktisat doğrultusundaki girişimlerinin odağını oluşturmuştur. Savaş koşullarında Avrupa’dan yapılan ithalatın kesintiye uğraması, Millî İktisat görüşüyle de uyumlu bir biçimde, iç talebi karşılayacak bir yerli üretim düşüncesini, dolayısıyla da bir milli burjuvazinin yaratılmasını ön plana çıkarmıştır. Savaş sebebiyle ortaya çıkan kıtlık sorunundan da faydalanarak, İT yönetimi çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Boratav, 1998:18). Amaç devlet eliyle desteklenip, korunacak bir milli burjuvaziyle Millî İktisat çerçevesinde kalkınmayı sağlamaktır.

Selanik’te kurulan ama Selanik’in kaybedilmesiyle İstanbul’a yerleşen İT, İstanbul’da dayanabileceği bir taban arayışına girmiş ve ilerde milli burjuvazinin temelini teşkil edecek esnaf üzerinden Millî İktisat’a yönelmiştir. İstanbul tüccarının kozmopolit yapısının Millî İktisat politikasıyla uyumsuzluğu, İT açısından Türk-Müslüman esnafa yönelmeyi zorunluluk haline getirmiştir. Böylece İT amacına ulaşmak için esnaf guruplarını bizzat örgütlemiştir. (Toprak, 1995:4-5; 2000:292-293).

İT, dönem boyunca Türk-Müslüman esnafın önünü devlet müdahalesiyle açıp, onları teşvik ederek ekonomik yaşamı Millî İktisat doğrultusunda dönüştürmeye çalışmıştır. Bu amaçla, Türk-Müslüman esnafın kooperatifleşmesini sağlayarak, ticaret alanında gayrimüslimler karşısında Türk-Müslüman kesimin ağırlığını arttırmaya yönelmiştir. İT, taşrada da kredi ve satış kooperatifleri kurarak, Türk-Müslüman üreticiyi ve tüccarı piyasadaki tek satıcı olarak örgütlemeye girişmiştir (Toprak, 1995:7).

Bu amaçla “milli sermayeli hususi teşebbüsler, şirketler ve fabrikalar kurulmuştur” (Tunaya, 2004:37-38). İT yönetimi, özellikle temel ihtiyaç ürünleri ve gıda maddelerinin imalatını ve ayrıca satışını “tekeline alan” bir Türk-Müslüman burjuvaziye ve bunların “esnaf ve zanaatkâr kuruluşlarını” yaratmıştır (Yerasimos, 2005:17). Sonuçta İT yönetimiyle birlikte iç ticarete, Türk-Müslüman tüccar sınıfının, “milli burjuvazi”nin ağırlığı artmış, “böylece ‘milli iktisadın’ gündeme getirdiği ‘milli tüccar’ doğmuş, ‘milli ticaret’ gerçekleşmiş”, İmparatorluğun koşulları çerçevesinde, aslında “esnaf”tan “burjuva” yaratılmaya çalışılmıştır (Toprak, 2003:200-201).

İT Millî İktisat kapsamında sadece üretim aşamasında değil, bu üretimi desteklemek üzere finans aşamasında da tedbirler almış, yerli bankaların kurulması için adımlar atmıştır. 1913’ten itibaren, milli burjuvazi, “yabancılardan ve gayr-ı Müslimlerden bağımsız olarak” kendi bankalarını kurmuşlardır (Toprak, 2003:79). İstanbul dışında Anadolu’da da kurulan bu bankalar, “‘milli iktisad’ politikasının belkemiğini oluşturacak olan sermaye birikimini” (Toprak, 2003:79) sağlamak suretiyle, Millî İktisat’ın İstanbul’un dışına yayılması amacını da ortaya koymuştur. Yeni kurulan bu bankalar vasıtasıyla Anadolu’da kurulan şirketlere kredi sağlanmıştır.

Ancak İT’nin gözetimindeki bu örgütlenmelerin, ticaret sermayesi olarak kaldığı, “yatırımların özellikle sınai yatırımların finansmanına yönelememiş” olduğu da belirtilmelidir (Ökçün, 1997:274). Yani liberal olmayan bir kalkınma yoluna girilmiş, kalkınma hedefine yönelik olarak bir milli burjuvazi oluşturulmaya çalışılmış; bu amaçla korumacı, teşvik edici tedbirler alınmış, devlet ekonomik sisteme müdahale etmiş; ancak Millî İktisat düşüncesinin sanayileşme yoluyla kalkınma hedefinde beklenen başarı sağlanamamıştır.

3. Erken Cumhuriyet Döneminde Millî İktisat Düşüncesi ve Uygulamaları

Başta Mustafa Kemal olmak üzere Türk siyasi seçkinleri; İmparatorluğun çöküşünü ekonomik nedenlere dayandırdıklarından, Cumhuriyet’in

kuruluşundan itibaren, ekonomik alanı devletin bekasıyla ilişkilendirmişlerdir. Dolayısıyla, Cumhuriyet’in kurucuları açısından “millî” bir ekonominin kurulması devletin varlığı açısından hayati önemdedir (İnsel, 1983:419).

Bu bakımdan erken Cumhuriyet dönemi, ekonomide izlenen yerli ve yabancı sermayenin girişimlerinin serbest olması politikası sebebiyle görece “liberal” olarak tasvir edilse bile, bu dönemi “iktisadi bakımdan tarafsız, saf anlamıyla ‘liberal’” saymak doğru değildir. Çünkü bu dönemde devlet, yatırımları imtiyazlı şirketlere dağıtmak ve ihaleler aracılığıyla özel sermaye birikimini sağlamak yoluyla piyasaya müdahale ederek, bir şekilde ekonomiyi düzenlemiştir (Boratav, 1982:3). Bu doğrultuda tek parti tarafından tekeller verilerek, kamulaştırmalar yapılarak ve sanayinin teşviki için kanunlar çıkarılarak (1925’te Sanayi ve Maadin Bankası’nın kurulmuş ve 1927’de Sanayi Teşvik Kanunu çıkarılmıştır), ekonominin devlet eliyle düzenlenmesini, piyasaların kontrol altında tutulması olarak değerlendirmek gerekir (Kepenek ve Yentürk, 2001:35-36).

Dolayısıyla erken Cumhuriyet dönemi, tüm liberal görüntüsüne rağmen, aslında liberalizmle zıt kutuplarda yer alan Millî İktisat düşüncesiyle birlikte değerlendirilebilir. Buna göre, “Cumhuriyet’in sosyoekonomik politikaları, İttihatçıların 1913’te uygulamaya koymuş oldukları millî iktisat programının bir devamı”dır (Zürcher, 2001:52). Yani Millî İktisat anlayışı, Cumhuriyet’in ilk yıllarında da etkili olmuş ve Cumhuriyet’in siyasal seçkinleri, “iktisadi hedeflerini de bu çerçevede”, Millî İktisat çizgisinde belirlemiştir (Pamuk, 2009:166). Millî İktisat kalkınmanın tek yolu olarak kabul edilmiştir.

Düşünsel açıdan Cumhuriyet dönemi yöneticileri üzerinde derin izler bırakmış olan Ziya Gökalp, “Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde, Millî İktisat anlayışına uygun biçimde, Türklerin ekonomik ülküsünün “ülkeyi büyük endüstriye kavuşturmak” olduğunu ve bu büyük endüstrinin “ancak koruma ve destekleme yönteminin uygulanmasıyla” kurulabileceğini söylemiştir (2004:160).

Ayrıca özellikle İzmir İktisat Kongresi'ni erken Cumhuriyet dönemindeki Millî İktisat anlayışı bağlamında ele almak gerekir. 17 Şubat 1923'te toplanan Kongre'de Millî İktisat yönündeki istekler dile getirilmiştir (Varlı ve Koraltürk, 2010:128). Kongre, sonrasında takip edilecek iktisat politikasının seyri hakkında bir temel oluşturması bakımından önemlidir. Kongrede alınan kararların genel değerlendirmesi yapıldığında, iktisadi kalkınmanın ana aktörü olarak yerli ve milli burjuvazinin görüldüğü ortaya çıkmaktadır (Varlı ve Koraltürk, 2010:128) ki bu da erken Cumhuriyet döneminde Millî İktisat'ın temel belirleyenlerinden biri olan, milli burjuvazi yaratma çabasından vazgeçilmediğini göstermektedir.

Ancak Milli İktisat yaklaşımının “milli burjuvazi” yaratma ve bu sınıfla ekonomik kalkınmayı sağlama görüşü temelde benimsense de Kongre'nin ardından imzalanan Lozan Antlaşması'nın gümrük politikaları üzerindeki kısıtlamaları nedeniyle, erken Cumhuriyet döneminde, Millî İktisat anlayışının korumacı ve sanayileşmeci yönü ortaya çıkamamıştır. Dönem boyunca, “devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi” yoluyla korumacı tedbirler olmaksızın, milli burjuvazi korunup, geliştirilmeye çalışılmıştır (Boratav, 1998:29).

Sermayeyi yabancı olandan milli olana kaydırmak için de dönemin koşullarının izin verdiği ölçüde korumacı, destekleyici tedbirler hayata geçirilmiştir. Çünkü “Milli iktisat ya da yerli özel sermayenin birikimi, her şeyden önce teşvik demektir” (Kuruç,1988:51). Sonuç olarak yeni kurulan Cumhuriyetin kalkınma amacı devam etmiş ve Cumhuriyet yönetimi liberal görüntüsüne rağmen, kalkınmada kendisine bir araç olarak gördüğü Millî İktisat anlayışıyla bu hedefine ulaşmayı planlamıştır.

4. Millî İktisat Düşüncesinde Yeni Bir Aşama: Devletçilik ve Kalkınma

İzmir İktisat Kongresi'yle çerçevesi çizilen ve Cumhuriyet'in ilk yedi yılı boyunca, milli burjuvazi yaratmak suretiyle uygulanan Millî İktisat düşüncesi, 1930 yılına gelindiğinde devletçilik uygulamasıyla bir dönüşüm

geçirmiştir. Bu dönüşüm, Millî İktisat düşüncesinin savunduğu; sanayileşmenin itici gücü olması umulan milli burjuvazinin korunması yerine, devletin milli burjuvaziye yönelik beklentilerini doğrudan kendisinin yerine getirmesi temelinde şekillenmiştir. Böylece 1930’lar koşullarında Millî İktisat anlayışı, devletçiliğin çizdiği yeni çerçevede, yeniden tanımlanmıştır. Millî İktisat’ın bu dönemdeki adı devletçiliktir. Başka bir ifadeyle Millî İktisat, devletçilik ilkesinin temelini oluşturan kavramdır ve “milli iktisadın ‘liberallik’le olan karşıtlığı” (Kuruç, 1988:52) devletçi dönemde her yönüyle ortaya konmuştur.

Atatürk’ün ifadesiyle “Ekonomik kalkınma; Türkiye’nin, hür müstakil, daima daha kuvvetli, daha refahlı Türkiye idealinin belkemiğidir” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri C. 1, 1989: 416). Dolayısıyla Millî İktisat’ın, 1930’lar Türkiye’sinde devletçilik olarak yorumlanıp, yeniden tanımlanmasının altında yatan neden, işte bu kalkınma meselesidir.

4.1. Devletçiliğe Geçiş

Türkiye’de devletçiliğe geçiş nedenlerinin incelenmesi, kalkınma bağlamında Millî İktisat- devletçilik ilişkisinin kurulabilmesi açısından önemlidir. 1930’lu yıllar hem dünya hem de Türkiye açısından siyasi ve ekonomik açıdan özel birtakım koşulları içerisinde barındırır ve aslında bu koşulların da etkisiyle Türkiye’de Millî İktisat çizgisi, devletçilik yönünde evrilmiştir.

Öncelikle “Bu dönemde, konjonktürel neden tektir: 1929 dünya ekonomik bunalımı, Türkiye’deki yöneticileri de birtakım önlemler almaya ya da o güne değin aldıkları önlemleri sistematize etmeye yöneltmiştir” (Kongar, 1995:229). Fiyat düşüşleri, kapasitenin altında üretim ve işsizlik gibi belirtilerle ortaya çıkan (Kepenek ve Yentürk, 2001:62) 1929 Dünya Büyük Ekonomik Bunalımı, gelişmiş kapitalist ülkeler yanında, dış ticaret yoluyla bunalımı ithal eden (Tekeli ve İlkin, 1982:33) Türkiye’yi de derinden etkilemiştir. Bunalım, hammadde ihraç eden ve bunun karşılığında sanayi ürünü, tüketim malı ve sermaye malları ithal eden Türk ekonomisinde sorunlara yol açmıştır (Zarakolu, 1982:90).

Bunalımla birlikte ortaya çıkan gelişmeler, dış piyasalara “aşırı derecede bağımlı” olan milli burjuvazinin, “faaliyetlerinin maddî temeli bir anda yok olabilecek durumda” olması oranında “güçsüzlüğünü” ortaya koymuştur (Keyder, 1999:134). Üstelik durumu bunalımla sarsılan zayıf ticaret burjuvazisinin durumu bir yana, sanayi burjuvazisi de açıkça güçsüzdür (Boratav, 1983a:266). İT ile Millî İktisat çizgisinde cılız bir milli burjuvazi yaratılmış olsa da bu burjuvazinin sanayi temelli şekillenmemiş oluşu, Millî İktisat’la kalkınma hedefine ulaşmada başarısızlığa yol açmıştır. Bunalım öncesi dönemde milli burjuvazi yaratma politikası, kalkınma için “temel mekanizma” olarak işletilmeye çalışılmıştır (Boratav, 1998:28). Ama bunalımla birlikte, milli burjuvazinin artık kalkınmayı sağlayabileceği düşüncesi terk edilmiştir (Kuruç, 2001:299). Çünkü mevcut koşullar altında serbest piyasa düzenini sürdürmek riskli görülmüştür (Kuruç, 1988:35). Böylelikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında benimsenen Millî İktisat politikasının, amaçlanan kalkınmayı ve buna bağlı olarak sanayileşmeyi sağlayamadığı ve ayrıca 1929 Bunalımı’nın da etkisiyle mevcut koşullarda devam etmenin imkânsızlığı ortaya çıkmıştır (Keyder, 1998:46).

Büyük bunalıma, Türkiye’nin kendine özgü yapısal bazı sorunları da eklenince, kalkınma amacına yönelik Millî İktisat’ın, devletçilik biçiminde yeniden düzenlenmesi gerekmiştir. 1930 yılı başı itibariyle mevcut iktisadi yapının, siyasi iktidarın kalkınma yönündeki hedeflerini karşılayamayacak bir konuma gelmesi, bu hedefler için yeni araçların bulunmasını zorunlu hale getirmiştir. 1929 Bunalımı, “Cumhuriyet rejimine karşılaşılabilecek buhranları aşma gücü verecek çapta bir sermaye birikimi” sağlamanın “şart” olduğunu göstermiştir (Kuruç, 2001:301). Yaşananlar, milli burjuvazinin bu sermaye birikimini sağlamada yeterli olmadığını gösterince de kalkınmayı başka türlü ama yine liberal olmayan bir yoldan, iktisadi milliyetçilik çerçevesinde yapmak düşüncesi, tek parti yöneticilerinin zihinlerinde oluşmuştur.

Millî İktisat çerçevesinde yaratılan milli burjuvazinin güçsüzlüğünün yanı sıra, bu burjuvazinin kendisinden beklenenleri yerine getirmede siyasi iktidarca başarısız bulunması da, Millî İktisat’ın devletçilik yönünde

yeniden kurgulanmasında etkisi olmuştur. Çünkü sanayi burjuvazisi, Millî İktisat’ın milli burjuvaziyi koruma politikasından yararlanırken, üretim alanında gelişmekten çok sermayesini büyütmeyi önclemiştir. Sanayideki yetersizliğinin dışında, burjuvazinin milli çıkarlara zararlı bazı tutumları da, kalkınma amacıyla kullanılacak araçların yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. Türkiye, Lozan Antlaşması gereğince, 1929 yılına kadar ithalat ve ihracatta bir düzenleme yapamayarak, 1916 yılının tarifelerini uygulamak zorunda kalmıştır (Boratav, 1998:32). Türkiye’deki burjuvazi, antlaşma şartlarının sona ermesinden önce eski düşük gümrük tarifelerinden yararlanmak amacıyla mal stoklamış ve yapılan aşırı ithalat sonucunda Türk Lirası’nın değeri düşmüştür. Kalkınma hamlesini yapması umut edilen milli burjuvazinin bu davranışı, hükümetçe “bencilce” ve “millet düşmanı” olmak şeklinde değerlendirilmiştir (Ahmad, 1985:226).

Öte yandan milli burjuvazinin sanayileşme sürecindeki başarısızlığının yanında, genel anlamda liberal kuramın bunalımla birlikte uğradığı itibar kaybı da Türkiye’de liberal olmayan, Millî İktisat çizgisinde bir kalkınma anlayışının kabul edilmesinde etkili olmuştur. Bunalım sebebiyle zor durumda kalan Batılı ülkelerin iktisadi sistemlerinin dayandığı kuramların geçerliliğine karşı her yerde ciddi şüpheler gündeme gelmiştir (Eroğlu, 1981:42-43). 1929 Bunalımı tek parti yönetimi tarafından “Batı kapitalizmiyle özdeşleşen serbest girişimin başarısızlığı olarak” (Ahmad, 1996:17) görülürken, liberal ekonomi “başı boş ekonomi” (Aydemir, 1973:376) olarak değerlendirilmiştir. Hatta liberalizmin bir “suç ve vatan ihaneti” sayılması gerektiğine dair “keskin görüşler, bizzat iktidardaki parti yöneticileri tarafından” (Aydemir, 1973:384) ileri sürülmüş, “liberal mesleğin artık dünyanın her tarafında hatırası kitaplarda kalan prensipleri” nin (Peker, 1995:45), “dünyanın intizamını bozacak ... mahiyetten kurtulma(dığı)” (Peker, 1997:259) dile getirilmiş, devletçiliğe karşı çıkıp liberalizmi savunmak, kalkınma hamlesinin önünde bir engel olarak görülerek, ülke için “en büyük muvaffakiyet yollarını kapamak” (C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutalgası, 1935:46; Peker, 1935:250) olarak değerlendirilmiştir.

Kısacası, 1929 Bunalımıyla, kapitalist sistemin derin biçimde sarsılması, Türkiye’de de liberal ekonomi politikalarını ve serbest ticareti gözden düşürmüştür. Türk ekonomisini de olumsuz etkileyen bu bunalım, liberal ekonominin yol açtığı bir felaket olarak değerlendirilmiş (Boratav, 1983b:100) ve kalkınma için devletin sisteme müdahale etmesi gerektiği savunulmaya başlanmıştır. Anlaşılacağı üzere mevcut şartlarda ortaya çıkan sorunlar, “Cumhuriyetin 1923-1929 döneminde sürdürdüğü ekonomik ve siyasal dengelerin yeniden kurulmasını gerektirecek önemdeki sorunlardır” (Tekeli ve İlkin, 1982:74). 1929 Bunalımı sonucunda yeni bir ekonomi politikasının önün açılmış ve bunalımlara gebe Batılı liberal ekonomi politikaları terkedilmiştir. Yeni ekonomi politikasında, devletin ön planda olduğu bir kalkınma yolu seçilmiştir. Devlet artık destekleyici değil, bizzat yürütücü konumundadır (Kuruç, 1963:II).

Kalkınma hamlesini milli burjuvaziyle yapamayacağını gören tek parti yönetimi, Millî İktisat çizgisini Türkiye’nin ve dünyanın koşullarına göre yeniden düzenleme gereği duyarak, bu düzenlemeyi devletçilik yönünde gerçekleştirmeye karar vermiştir. Millî İktisat’ın yeniden gözden geçirilmesi neticesinde, Millî İktisat çerçevesinde oluşturulan milli burjuvazinin yapamadığını, devlet kendisi yapma kararı vermiş, “devlet yardımıyla kurulacak ithal ikame eden sanayi sektörünü gerektiren, kendine yeterli (otarşik) bir kalkınma modeli”nin uygulanmasına geçilmiştir (Keyder ve Birtek, 1983:204). Böylece kalkınma amaçlı, “devletçi sanayileşme” (Kepenek ve Yentürk, 2001:68-70) dönemi başlamış ve II. Dünya Savaşı’nın başlangıcına kadar devam edecek bu hamleyle Millî İktisat uyarınca dışa kapalı, korumacı, devlet eliyle sanayileşmeyi ön gören bir yapılanmaya yönelinmiştir (Boratav, 1998:45). Türkiye’de 1930’lu yıllarda kalkınma ülkesü doğrultusunda Millî İktisat görüşü, devletçi iktisat politikası içinde yeniden formüle edilmiştir.

4.2. Devletçilik- Millî İktisat İlişkisi

Türkiye’de 1930 yılında devletçiliğe geçiş kararı alındıktan sonra, bir devletçilik tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Meclis’te 2 Ekim 1930 tarihinde

yapılan toplantıda, ekonomi bakanı Mustafa Şeref Bey (Özkan) anarşik bir şekilde, bireylerin toplum aleyhine kendi ekonomik çıkarları peşinde koşamayacağını, çıkarların toplumsal uyum doğrultusunda güdümlendirileceğini söylerken, devletçiliği “Millî İktisat” kavramı ile ilişkilendirmiştir. Buna göre; ekonomide her bireyin girişiminde bilinçli hareket ederek, bir bütünün parçası olduğunu kavraması ve devletin de devletçilik kapsamında bu amacı sağlamak için müdahale etmesi esastır (TBMM Zabıt Ceridesi. 2.10.1930:46). Devletçilik, 1931 programında “mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadî sahada- Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır” (Cumhuriyet Halk Fırkası Programı, 1931:5) şeklinde tanımlanmıştır. Anlaşılacağı üzere, devletçilik Millî İktisat ve kalkınma temelinde ele alınmıştır. Devletçilik koşullara göre farklı evrelerden geçerken, değişmeyen şey devletçiliğin Millî İktisat temelinde kalkınma hedefine yönelik oluşudur.

Bu çerçevede liberal olmayan bir kalkınma yolunu temsil eden, “devlet işletmeciliğini zorunlu ve belirleyici bir unsur olarak içeren müdahaleci bir (ekonomi) politikası olarak” (Boratav, 1983b:412; Boratav, 1983:272; Berkes, 1975:117-118), devletçiliğe geçilmiştir. Başvekil İsmet Bey (İnönü) 1930’da Sivas nutkunda ilk kez devletçilikten bahsederek, “mutedil devletçi” olduklarını ilan etmiştir. Bu konuşmadan bir yıl sonrasında bu sefer Mustafa Kemal (Atatürk) yaptığı bir konuşmada devletçilikten, “fırkamızın takip ettiği program” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri C. 2, 1959:262) diye bahsetmiştir. Devletçiliğin, dönemin koşullarının zorlamasıyla 1939’a kadar devam ettiği kabul edilir. Çünkü her ne kadar söylemsel düzeyde var olsa da 1939 sonrası fiili olarak devletçilikten uzaklaşmayı temsil eder (Boratav, 1982:95).

1930-1939 arasında devletçilik farklı evrelerden geçerek kalkınma amacına ulaşmada, Millî İktisat doğrultusunda bir araç olarak kullanılmaya çalışılmıştır. İlk olarak devlet, milli burjuvazinin belirtilen bunalım ortamındaki yetersizliği karşısında, piyasalar üzerinde sadece düzenleyici ve denetleyici bir rol almakla yetinmemiş, “aktif bir duruma geçerek bir

müteşebbis gibi hareket etmeye başlamıştır” (Eroğlu, 1981:125). Bu bağlamda özellikle madencilik, sanayi, ulaşım ve elektirifikasyon alanlarında devlet girişimci olarak piyasaya girmiş (Zarakolu, 1982:97), belli alanlarda özel sektöre ait işletmeleri kamulaştırmıştır (Boratav, 1982:97). Ayrıca yabancı şirketlerin elinde bulunan alt yapıya ait tesisler de millileştirilmiştir.

Bu kapsamda Sümerbank devralmış olduğu dört sanayi işletmesi, bir satış mağazası ve iki banka şubesiyle çalışmaya başlamıştır. 1935 yılında, aslında özel sermaye tarafından kurulan, fakat sermaye yetersizliği sonucu işletilemeyen dört şeker fabrikası, devletleştirilmiş ve bunları yönetmek amacıyla Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. kurulmuştur (Tokgöz, 2007:73, 81).

Sanayi işletmeleri dışında, devlet ulaşım sektörüne de işletmeci olarak girmiştir. Dönem içerisinde demiryolları, denizyolları, liman ve rıhtımların işletmesi tamamen devlet eline geçmiş, demiryolu inşasında ciddi adımlar atılmıştır (Boratav, 1982:199). Bu çerçevede daha öncesinde imtiyazlı şirketlerin elinde olan limanlar devletleştirilirken, yabancı şirketlerin elinde olan demiryolları millileştirilmiş ve devlet tarafından yeni hatlar kurulmuştur. Denizyollarında da işletmeler devletin eline geçmiştir. Ulaşım sektöründe, deniz yolu dışında, özellikle demiryolu yapımına da büyük önem verilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1982:256). Ayrıca havacılık alanında da adımlar atılmış ve 1933’de Türkiye’de hava yolları kurmak ve bu yollar üzerinde nakliyat yapmak için Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi kurulmuştur. Bu kurum 5 uçak ve 24 personelle başlatılan sivil havacılık faaliyetlerine devam etmiştir (Tokgöz, 2007:97).

Ulaşım alanındaki bu devletçi faaliyetlerin, Millî İktisat politikası ve kalkınma amacı ile doğrudan alakalı olduğu vurgulanmalıdır. Çünkü Millî İktisat politikası, kalkınma için ulusal sınırlar içindeki piyasaların birbiri ile bütünleştirilmesini savunmuştur. Ulaşım dışında, iletişim alanındaki devletçi uygulamaları da aynı amaca hizmet eden Millî İktisat çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Nitekim devletçi dönemde, bir önceki dönemde imtiyazlı şirketlerin tekelindeki iktisadi faaliyetler, satın alınarak devlete devredilmişlerdir. Bunlar arasında, özellikle büyük şehirlerdeki telefon,

elektrik, su, tramvay ve tünel işletmeleri sayılabilir. 1931-1932 yıllarında demiryolu, liman ve kente içme suyu sağlayan dört alt yapı şirketinde devletleştirilmeye gidilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1982:259). Madencilik sektöründe de yabancı şirketlerin elindeki maden arama imtiyazları ve tesisleriyle, bu şirketlerin yerli şirketlerdeki hisseleri millileştirilerek devlete geçirilmiştir (Boratav, 1982:210).

Devletin bizzat işletmeci olarak piyasaya girmesinin sonuçlarına bakılacak olursa, şöyle bir tablo ile karşılaşılır: Sanayi kesiminin GSMH içerisindeki payı, 1924 yılı itibariyle %10 civarında iken, bu pay 1938 yılında %16,5’a yükselmiştir. Sanayi kesimi içerisindeki imalat sanayinin payı ise bu yıllar aralığında, beş kat artmıştır. Söz konusu bu artışta, devlet işletmelerinin katkısı büyük rol oynamıştır (Tokgöz, 2007:93).

Berkes’in ifadesiyle devletçilik, “bir ekonomik ve toplumsal kalkınma güdümüdür” (1975:117-118). Sonuç olarak tek parti döneminde 1930-1939 arasında devletçilik uygulamalarının, Millî İktisat ve kalkınma düşüncesi ve pratiğiyle uyum içerisinde geliştiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Kalkınma düşüncesi, Cumhuriyet tarihine içkindir. Kökleri Osmanlı İmparatorluğu’nun reform yıllarına kadar uzanan bu kalkınma düşüncesi, Cumhuriyet tarihiyle bir ele alındığında neredeyse ülküleştirilmiştir. Ekonomik anlamda kalkınma, ulusal kalkınmanın lokomotifleri olarak değerlendirilmiş ve bu yöndeki girişimler Cumhuriyetin kurulduğu andan itibaren takip edilmiştir. Millî İktisat politikasını da bu çerçevede, kalkınma ülküsüyle bir değerlendirmek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu, 1838 yılında İngiltere’yle Balta Limanı Ticaret Antlaşması’nı imzalamasının ardından, kapitalist sisteme eklemlenmiştir. Ülkedeki gayri Müslimler, zamanla İngiltere’nin ardından diğer Avrupa devletleriyle de imzalanan bu serbest ticaret antlaşmalarından karlı çıkarken, Türk ve Müslümanların durumu giderek kötüleşmiştir. Buna ek olarak yine kapitalist sistemle eklemlenme kapsamında alınan dış borçların

ödenememesi sonucu kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki tahakküm içeren konumu, Osmanlı aydınları arasında İngiliz liberalizmine ve serbest ticarete karşı bir tepkiye yol açmıştır. İşte bu aşamada İngiltere'nin temsil ettiği serbest ticaret doktrini karşısında, ona alternatif olarak Millî İktisat düşüncesi, Osmanlı aydınları arasında bir kalkınma yolu olarak ilgi görmeye başlamıştır.

Uluslararası konjonktürde, gelişmiş İngiltere karşısında serbest ticarete kapalı, anti liberal, devlet güdümünde korumacı bir kalkınma yolu seçen Almanya'nın gösterdiği gelişim, Osmanlı aydınları ve sonrasında siyasetçileri için ilham kaynağı olmuştur. Kapitalist olan ama liberal olmayan bu yol, kalkınmanın temel aracı olarak görülmüş ve İT Fırkasının tek başına iktidarda olduğu I. Dünya Savaşı yılları boyunca da Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmıştır. Millî İktisat'ın bel kemiğini oluşturacak milli burjuvazi yaratmak için çeşitli destekler, teşvikler, kanunlar çıkartılmak suretiyle, devlet eliyle bir milli burjuvazi yaratılmıştır.

Yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'yle bu kalkınma ülküsü ve bu ülküyü gerçekleştirmede bir araç olarak kullanılacak Millî İktisat politikası devamlılık göstermiştir. Cumhuriyet bu miras üzerine kurulmuş ve kalkınma ülküsüne ulaşmada Millî İktisat, temel araç olarak daha Cumhuriyet kurulmadan milli mücadele yıllarında toplanan İzmir İktisat Kongresi'yle tüm dünyaya ilan edilmiştir. Cumhuriyet döneminin kalkınma hedefinde bir yol haritası olma özelliği gösteren bu Kongre'yle Millî İktisat'ın bel kemiğini oluşturan milli burjuvazinin desteklenmesi yönünde kararlar alınmıştır.

1929 Bunalımı'na kadar geçen Cumhuriyet'in ilk altı yılı boyunca, dönemin koşulları çerçevesinde Millî İktisat politikası uygulanmıştır. Uluslararası sözleşmelerin getirdiği bazı kısıtlamalar nedeniyle gümrük tarifeleri üzerinden milli burjuvazinin korunması gerçekleştirilemese de Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi çıkarılan kanunlarla milli burjuvazi korunarak Millî İktisat'a uygun bir kalkınma yolu tercih edilmiştir. Amaç milli burjuvazinin sermaye birikimini artırarak, kapitalistleşme yolunda ilerlemek, sanayi sermayesini güçlendirerek kalkınmayı sağlamaktır.

Ancak 1929 Bunalımı Türkiye'yi de olumsuz yönde etkilerken, izlenen Millî İktisat politikası kapsamında yaratılan milli burjuvazinin kendisinden beklenen sonuçları vermediği, kalkınma hedefine ulaşmada sanayi sermayesinin güçlenmediği ortaya çıkmıştır. İşte bu noktada Millî İktisat düşüncesi Türkiye'de evrim geçirmiştir. Millî İktisat kapsamında, yine liberal olmayan, devletin ekonomide temel düzenleyici olduğu, dışa kapalı ve serbest ticarete karşı bir kalkınma yolu olarak, devletçiliğe geçilmiştir. Devlet kendisinden bekleneni yerine getiremeyen milli burjuvazinin yerine geçerek, liberal olmayan kapitalist kalkınmayı kendisi gerçekleştirme kararı almıştır. Sonuç olarak, sadece tek parti dönemine değil, neredeyse bütün bir Cumhuriyet tarihine içkin olan kalkınma ülküsü, tek parti döneminde Millî İktisat-kalkınma ilişkisini kaybetmeden var olmuştur.

Kaynakça

Ahmad, Feroz. (1985), İttihatçılıktan Kemalizme, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmad, Feroz. (1996), Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938) C. 1. (1989), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938) C. 2. (1959), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Aydemir, Şevket Süreyya. (1973), Tek Adam, C. 3. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Berkes, Niyazi. (1975), Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Boratav, Korkut. (1982), Türkiye'de Devletçilik, Ankara: Savaş Yayınevi.

Boratav, Korkut. (1983a), İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları, İstanbul: Belge Yayınları.

Boratav, Korkut. (1983b), "Türkiye'de Devletçilik", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları: 412-418.

Boratav, Korkut. (1998), Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tuzalması. (1935), Ankara: Ulus Basımevi.

Cumhuriyet Halk Fırkası Programı. (1931), Ankara: T.B.M.M. Matbaası.

Erkök Yılmaz, Şiir. (1992), Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi, Ankara: Efil Yayınevi.

Eroğlu, Hamza. (1981), Atatürk ve Devletçilik, Ankara: Olgaç Matbaası.

Georgon, François. (2006), Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), Çev. Ali Berktaş, İstanbul: YKY Yayınları.

Gilpin, Robert. (2011), Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası, Çev. Murat Duran; Selçuk Oktay; M. Kadir Ceyhan; Gürkan Polat, Ankara: Kripto Kitaplar.

Gökalp, Ziya. (2004), Türkçülüğün Esasları, Haz. Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken. İstanbul: İnkılap.

İnsel, Ahmet. (1983), “Devletçiliğin Anatomisi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları: 419-425.

İnsel, Ahmet. (2002), “Milliyetçilik ve Kalkınma”, Bora, T. ve Gültekingil, M. (Der.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik C. 4, İstanbul: İletişim Yayınları: 763-776.

Kazgan, Gülten. (1997), İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kepenek, Yakup. ve Yentürk, Nurhan. (2001), Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keyder, Çağlar. ve Birtek, Faruk. (1983), “Türkiye’de Devlet Tarım İlişkileri 1923-1950”, Keyder, Ç. (Der.), Toplumsal Tarih Çalışmaları, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları: 191-220.

Keyder, Çağlar. (1998), “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, Shick, İ. C. ve Tonak, E. A. (Der.), Geçiş Sürecinde Türkiye, İstanbul: Belge Yayınları: 38-75.

Keyder, Çağlar. (1999), Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kongar, Emre. (1995), “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, Coşar, N. (Der.), Türkiye’de Devletçilik, İstanbul: Bağlam Yayınları: 219-258.

Kuruç, Bilsay. (1963), İktisat Politikasının Resmi Belgeleri (Söylev, Demec ve Yazılar), Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını.

Kuruç, Bilsay. (1988), Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kuruç, Bilsay. (2001), “Kemalist Ekonomiden Kesitler”, Bora, T. ve Gültekingil, M. (Der.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları: 298-312.

List, Friedrich. (2001), *The National System of Political Economy*, Ontario: Batoche Books.

Ortaylı, İlber. (1995), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları.

Ökçün, Ahmet Gündüz. (1997), *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.

Öztan, Güven Gürkan. (2005), 1930'ların Türkiye'sinde Milli İktisat Düşüncesi ve Kadın Algısı, *Eğitim Bilim Toplum*, C. 3, S. 12, ss. 4-18.

Pamuk, Şevket. (2009), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri II*, Çev. Gökhan Aksay, Berktaş, A. (Der.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Peker, Recep. (1935), Partinin Yeni Programı İçin Kurultayda R. Pekerin Söylevi. *Ülkü*, 5(28), 247-259.

Peker, Recep. (1995), "Devletçilik", Coşar, N. (Der.), *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul: Bağlam Yayınları: 45-47.

Peker, Recep. (1997), "Siyasal Partiler", Aslanpala, O. (Haz.), 1933 Yılında İstanbul Üniversitesi'nde Başlayan İlk İnkılâp Tarihi Ders Notları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: 249-264.

Reinert, Erik S. ve Daastol, Arno Mong. (2004), "The Other Canon: The History of Renaissance Economics", Reinert, E. S. (Der.), *Globalization, Economic Development and Inequality, An Alternative Perspective*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited: 21-70.

Sur, Fadıl Hakkı. (1949), Maliye Tarihine Kısa Bir Bakış, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 6(2- 4), 246-278.

Szporluk, Roman. (1988), *Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List*, USA: Oxford University Press.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt. 21, Devre. III, 84. İçtima, 2.10.1930.

Tekeli, İlhan. ve İlkin, Selim. (1982), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Tokgöz, Erdinç. (2007), Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007), Ankara: İmaj Yayınevi.

Toprak, Zafer. (1995), Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Zafer. (2000), “II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Millî İktisat”, Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı), C. II, S. 32, ss. 289-304.

Toprak, Zafer. (2003), İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918, İstanbul: Homer Yayınevi.

Tunaya, Tarık Zafer. (2004), Hürriyetin İlânı, İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ünay, Sadık. (2010), “Uluslararası Sistem ve İç Dönüşüm: Osmanlıdan Cumhuriyet’e Türkiye’nin Kalkınma Sorunsalı”, Akademik Araştırmalar Dergisi, S. 45, ss. 109-131.

Varlı, Arzu. ve Koraltürk, Murat. (2010), “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, Türkiye Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 9, S. 20-21, ss. 127-142.

Yerasimos, Stefanos. (2005), Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye C. III, 1. Dünya Savaşından 1971’e, Çev. Babür Kuzucuoğlu, İstanbul: Belge Yayınları.

Zarakolu, Avni. (1982), “1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara: A.Ü. S.B.F. Yayınları: 89-103.

Zürcher, Eric Jan. (2001), “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, Bora, T. ve Gültekingil, M. (Der.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları: 44-55.

Extendent Summary

In this article, the roots of the ideal development in the establishment of the Republic has been examined. It is possible to say that the idea of development has become idealized throughout the history of the Republic and that this ideology has been shaped through the idea of National Economy within the framework of the founding legacy.

Due to the unequal development of nations caused by capitalism, countries such as the USA and Germany, which could not progress as far as the England in international trade and industrialization, created the idea of National Economy in order to protect their economies. This idea is a form of capitalist development that arose in reaction to the liberalism and free trade represented by the England. Instead of free trade, the idea of National Economy envisages the central status of the state as a regulator in the economy, the support and development of the industrial sector, the creation of a national bourgeoisie for this purpose, and thus the implementation of development.

National Economy is an understanding that emerged in Germany, which had a backward economic structure compared to England and France at the beginning of the 19th century, under the leadership of thinkers such as Fichte, Gentz, Müller and List, and defended national development with a closed national economic structure that contradicts the liberal economic theory. The National Economic Policy advocates that the industrial bourgeoisie, which does not have sufficient capital accumulation in the capitalization process, must be supported by the state through various methods including exemptions, protections and incentives. According to National Economics, industrial-based domestic production in the country should be developed through state intervention in economic life. The National Economic School is essentially a development-oriented approach based on industrialization. This school advocated the protection of local production and producers in underdeveloped countries against global capital and British free trade.

The historical roots of the National Economic Policy in Türkiye trace

back to the last periods of the Ottoman Empire and the period of the Committee of Union and Progress, which was influenced by the development of Germany. Germany, which implemented the National Economic Policy under Bismarck, was able to achieve economic development. Observing this success of Germany, intellectuals such as Ahmet Mithat, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp, whose ideas would later affect the Republican period, wrote articles praising the National Economy policy and Germany's practices in this direction. The National Economic Policy, whose intellectual roots date back to 1908, was put into actual practice in the period 1914-1918, under the conditions of World War I. In fact, in academic literature, the period between 1914-1918, when the Committee of Union and Progress came to power alone, is also called the National Economy Period.

The national economic policy has been effective since the foundation of the Republic. In fact, the Izmir Economic Congress, which convened shortly before the proclamation of the Republic, agreed to ensure economic development with the National Economic Policy. It was decided that the road map of the new Republic to be established on the road to capitalization would pass through the National Economy. However, due to the conditions of the period and the articles of the Treaty of Lausanne regarding customs, the bourgeoisie protectionist aspect of the National Economy policy could not be implemented.

The National Economy policy implemented during the first 7 years of the Republic underwent a transformation in 1930. Under the conditions of the 1930s, the National Economy was transformed into economic statism. Following the Great Depression of 1929, national economy was reinterpreted under the name of "statism" in the light of the socio-economic and socio-political developments that emerged both internally and externally. National Economy emerged as a concept that forms the basis of the principle of statism.

This transformation was shaped on the basis of the state directly fulfilling its expectations for the national bourgeoisie instead of protecting

the domestic bourgeoisie, which was expected to be the driving engine of industrialization, as advocated by the National Economic thought. In fact, the National Economic Policy is based on state intervention, but this intervention is aimed at strengthening the industrial bourgeoisie in order to ensure national development, not on the establishment of enterprises by the state itself. However, the structural weakness and fragility of the bourgeoisie in Türkiye led to the evolution of the National Economy towards statism in the 1930s. The ideal of development, which was also present in the period of the collapse of the Ottoman Empire, evolved into statism along the lines of the National Economy with the single party period in Türkiye.

The views in this study, based on data obtained through qualitative research technique, will be tried to be revealed through analytical analysis from primary sources, including the memories of the political elites of the period.

THE NEED FOR A MOTIVATED WORKFORCE TO IMPROVE PRODUCTIVITY

Augusto Umba Manuel Maria*

Abstract

This research particularly refers to motivation of the workforce in the business context. The research provides systematic and exhaustive knowledge that contributes extensively to the area of people management research. It gains exclusive attention for organizations within the context of people management as it provides useful scientific information about how an organization can keep its workforce motivated for greater labor productivity. By drawing on suitable scientific literature, it is desired to provide useful information about how to motivate workpeople in the workplace and why it is essential. In this way, the research aims to analyze motivation as a crucial factor to improve productivity. In order to theoretically study the topic of the research and develop it, firstly, a general literature review is conducted by searching the relevant scientific literature that describes the topic under study. The research consists of two main points of analysis. The first main point of the research deals particularly with motivation in the workplace, describing all the interesting scientific concepts and theories about motivation in the business context. The second main point of the research copes particularly with productivity, aiming to describe all relevant scientific concepts and theories about productivity in the business context. The other points of the research deal with other interesting subjects related to the topic of the research in general. In order to reach the objective of the research, conceptual research is conducted by theoretically reviewing the scientific literature that generally conceives the topic of the research. In this study, conceptual research is defined as a methodology in which research is conducted through observation and analysis of currently available information about a given topic.

Keywords: *Motivation, Labor Force, Productivity.*

* Augusto Umba Manuel Maria, Doktorant, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: augustoumba@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8462-773X>
Bu makaleye atıf için: Maria, Augusto Umba Manuel. (2025). eMmliliğin Artırılmasında Motivasyona Sahip Bir İşgücüne İhtiyaç, SDE Akademi Dergisi 5(1), 105-135

VERİMLİLİĞİN ARTIRILMASINDA MOTİVASYONA SAHİP BİR İŞGÜCÜNE İHTİYAÇ

Augusto Umba Manuel Maria

Öz

Bu araştırma özellikle işletme kapsamındaki işgücünün motivasyonuna değinmektedir. Araştırma, insan yönetimi araştırmaları alanına geniş ölçüde katkı sağlayan sistematik ve kapsamlı bilgi sağlamaktadır. Bir şirketin daha yüksek bir işgücü verimliliği için işgücünü nasıl motive tutabileceği konusunda faydalı bilimsel bilgiler sağladığı için insan yönetimi kapsamındaki şirketler için özel bir ilgi görmektedir. Uygun bilimsel literatürden yararlanılarak işyerinde çalışanların nasıl motive edilebileceği ve bunun neden hayati önem taşıdığı konusunda faydalı bilgiler sağlanması istenmektedir. Böylelikle, araştırmada genel olarak motivasyonu üretkenliği artırma da önemli bir faktör olarak incelemek amaçlanmaktadır. Araştırma konusunun teorik olarak çalışılması ve geliştirilmesi amacıyla öncelikle, çalışılan konuyu açıklayan ilgili bilimsel literatür taranarak genel bir literatür taraması yapılır. Araştırma iki ana analiz noktasından oluşmaktadır. Araştırmanın ilk ana noktası özellikle işyerindeki motivasyonla ilgilenmekte olup işletme kapsamındaki motivasyonla ilgili tüm ilginç bilimsel kavramları ve teorileri açıklamaktadır. Araştırmanın ikinci ana noktası özellikle üretkenlik ile ilgili olup işletme kapsamındaki üretkenliğe ilişkin tüm ilgili bilimsel kavramları ve teorileri tanımlamayı amaçlamaktadır. Araştırmanın diğer noktaları genel olarak araştırma konusuyla ilgili diğer ilgi çekici konuları ele almaktadır. Araştırmanın amacına ulaşabilmek için genel olarak araştırma konusunu kavramsallaştıran bilimsel literatür teorik olarak incelenerek kavramsal bir araştırma yapılmaktadır. Bu çalışmada kavramsal araştırma, araştırmanın belirli bir konu hakkında mevcut bilgilerin gözlemlenmesi ve analizi yoluyla yürütüldüğü bir metodoloji olarak tanımlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Motivasyon, İşgücü, Verimlilik.

Introduction

An organization is required to adopt strategic policies focused on effective management that prioritizes workpeople to ensure labor productivity in the workplace. A people-first management approach refers to prioritizing the well-being and experience of the workpeople. It involves a series of activities that can influence morale of the workpeople and boost motivation in the workplace. It implies seeing each member of the staff as a unique individual with needs, dreams and concerns that need to be met. A workplace needs to be created that encourages individual willpower, where workpeople feel comfortable performing their duties efficiently and effectively and, if necessary, also being able to share their feelings, concerns and challenges. Improving working conditions, actively encouraging, offering well-being programs, recognition and incentives can help workpeople feel more connected and motivated in the workplace. When an employee feels valued and noticed by his/her organization, he/she is less likely to look for other opportunities and his/her productivity tends to increase. It is precisely from this perspective that it is crucial to invest in effective management practices in organizations.

Effective management is one that goes beyond financial results, aiming for the sustainable growth of the entire organization. It considers the well-being and satisfaction of the workforce and other stakeholders in the organization. An effective management focused on well-being leads to improved operational efficiency and enhanced engagement of the workpeople. An accurately and precisely defined effective management process is crucial for a sustainable organization. It is about how efficiently and effectively an organization uses its authority to steer the workforce or itself to success. The lack of effective management in the organization leads to a poor productivity.

It is critical for an organization to make and keep the workforce motivated to improve its productivity. It is essential to understand what makes an employee content in the workplace in order to keep him/her productive. A workplace that provides well-being to its workforce is used

to be a more productive one, as it improves morale and invests in the psychological health of one's labor force. An unmotivated workforce prevents the organization from accomplishing operational performance, as it leads the organization to face a series of challenges in the achievement of getting work done. Therefore, the organization needs to routinely evaluate its workplace and how it facilitates the well-being of the workforce to ensure that workpeople are operating at their maximum productivity levels.

In addition to the need for an organization to motivate its workpeople so that they can improve their labor productivity, there is another reason why it needs to establish a workplace focused on the well-being of the workforce. The other reason for this is the ethical obligations of the organization directed to its labor force, as well as social compliance with new regulations and standards of the industry. Regardless of the reason why an organization wants to implement effective management practices that may prioritize workpeople, it always benefits from doing so. It is extremely important for an organization to embrace its workpeople and give them a due attention, as they are the cornerstone that sustains the growth of the business.

As an impetus for growth of the business, motivation needs to be continually present at all levels of the organization. It is directly related to labor productivity. The more motivated the employee is, the more productive he/she is. Motivation can be understood as the employee's will, determination and commitment to being within the organization. In this sense, high motivation leads to commitment to work and interest in staying in that job. A motivated professional is a happy one, satisfied and engaged with the organization. As a result, his/her productivity and performance are high and he/she tends to achieve all his/her organizational goals and deliver results above expectations. Workpeople are the drive for growth of a business. So, if an organization aims for increasingly satisfactory results, it needs to increasingly value its most precious asset to increase motivation in the workplace.

This research particularly refers to motivation of the workforce in the business context. Research holds significant value as it provides systematic and exhaustive knowledge that contributes extensively to the area of people management research. It gains an exclusive attention for organizations within the context of human resource management, as it provides useful scientific information about how an organization can keep its workforce motivated for a greater labor productivity. By drawing on suitable scientific literature, it is desired to provide useful information about how to motivate workpeople in the workplace and why it is vital. In this way, as a general objective, the research aims to analyze motivation as a crucial factor to improve productivity. In order to theoretically analyze the topic of the research and develop it, firstly, a general literature review is conducted by searching the relevant scientific literature that describes the topic under study. In order to reach the objective of the research, conceptual research is conducted by theoretically reviewing the scientific literature that generally conceives the topic of the research.

1. Workforce in the Business Context

Nowadays organizations need to be interpreted as living networks that produce effective contexts of meanings for a common body of knowledge and rules of conduct that can generate a specific and unique identity and organizational culture. Organizations, therefore, also need to be effective permanent workplaces for social interactions where their specific patterns of meaning are constructed and reconstructed, which give them their personality and organizational culture. It is with this collection of factors that success in the business is promoted (Machado, 2014:362).

The characteristic that defines workforce management guides an approach to managing people that views workpeople as assets and bears in mind that the performance of the organization is achieved with strategic investments in these assets, by implementing policies focused on the well-being of the workpeople, such as hiring and/or retaining employees, effective talent management and other worker-friendly practices. According to Baron and Armstrong (2007:35), the perspective that positions the workforce as

an engine for organizational development has a broad theoretical basis in the theoretical framework “Resource-Based View”, proposed by Barney in 1991. The basic assumption of this theory is that the performance of an organization can be explained how its resources are managed and used. For Soares (2013:79), the resources of the organization are all the assets, capabilities, organizational processes, attributes, information and controlled knowledge that allow it to design and adopt strategies that improve its efficiency and effectiveness. These resources are applicable to human resources management, skills management and performance management and support the idea that emphasis should be placed on people as decisive resources for organizational development.

The organization is a human and complex system with typical own characteristics to its organizational culture and climate. This set of variables need to be continually observed, analyzed and improved in order to result in motivation and productivity (Chiavenato, 1983:298). There is no production without human labor. Due to that, since the beginning, economic theory has considered labor as an essential factor for production and, therefore, for economic growth (Amaral *et al.*, 2008:79-84). As a human and complex system, an organization consists of individuals who aspire to find what they need to be happy in the workplace. The organization needs to pay close attention to the well-being of its workpeople and continually work to motivate them. Motivation is crucial for effective production in the workplace, as it improves morale and invests in the psychological health of workpeople. A happy workforce is more productive than another one.

2. Effective People Management

The activity of people in organizations presupposes acting in group in which individuals have their own wills, but what unites them and is common to them are the objectives of the organization. Because, as organizations are made up of people, these in turn, in a unique way, need to be managed to achieve the established objectives (Moura, 2013:151).

People management is the set of policies and practices necessary to conduct aspects of the management position related to people or human resources, including recruitment, selection, training, rewards and performance evaluation. It is the field that builds talent through an integrated set of processes and takes care of organization's human capital that is the crucial element of its intellectual capital and the basis of its success (Chiavenato, 2010:9).

Managing people is complex work and involves a set of activities. Part of these activities may be directed to developing and implementing programs or practices for the personal development of the workpeople. It is necessary to enable workpeople to constantly develop to continue performing their role well. If the workplace does not inspire motivation, morale and psychological health of the workpeople decline and, consequently, their required level of performance decreases. Workpeople constantly need to receive incentives that encourage them to do their work efficiently and effectively. Not only that, but it is also important for the organization to care about the personal development of its workpeople.

Personal development must be understood as the set of actions that are conducted to provide each employee of the organization with his/her physical, mental and social well-being towards his/her satisfaction and fulfillment as a human being (Moura, 2013:152-155). By social well-being refers to the result that arises from a set of strategies and actions that an organization adopts to not only create a harmonious work environment for a worker, but also to help him/her progress in society while he/she is employed. According to Machado (2014:366), organizations must be managed in a virtuous manner, to achieve the due conciliation of three major objectives, such as the development/fulfillment of individuals, the success of organizations and the common good.

It is crucial to understand that managing people properly is about how the organization efficiently and effectively manages its workpeople through effective practices that engage them in performing their work well (Heyns, 2018; Tokarz and Malinowska, 2019; Rahaman, 2020). These

effective practices have to lead to improvement of workforce morale and optimization of the production levels. Effective people management is one that promotes motivation, engagement, professional qualification to the point of reflecting all work in results of the organization. Managing people properly involves understanding the workpeople who constitute the organization. It means understanding the workpeople's motivations, personalities as well as their career and personal goals. Active listening as well as empathy and a people-first management approach lead to a deeper mutual understanding of all people in the organization.

3. Motivation in the Workplace

In general, motivation is the willingness of an individual to make an effort to perform a certain activity. It is the entire class of impulses, desires, needs and similar forces. In the workplace, motivation can be understood as the employee's will, determination and commitment to being within the organization to carry out their duties. According to Demirci *et al.* (2019:203), motivation is a drive to be willing to carry out a task, take an action or accomplish a goal, usually for a desired or expected result, which is also associated with high organizational performance. According to Teixeira (1998:120), saying that managers motivate their subordinates means that they develop actions that they hope will satisfy the desires, impulses and needs of their workpeople, inducing them to act in the desired way. There is no doubt, therefore, that motivation dynamizes and channels behaviors towards a purpose. Behaviors are developed – initiated or changed – in a certain direction based on specific stimuli (or incentives). Developing a high level of motivation in workpeople is one of the fundamental concerns of any manager, whatever their level of activity in the organization. But the way managers act in this domain has a lot to do with their basic beliefs about human nature.

Motivation is the desire that directs people to behaviors. If people do not perform the desired behaviour, there is a lack of motivation. Motivation is when people act with their own wishes and desires and

make efforts to achieve a certain goal (Koçel, 2011:620). The success of managers and businesses is measured by the achievement of goals. For this reason, managers can encourage their employees to behave in a way that will achieve the organizational goals. In this respect, motivation has a close relationship with both personal and organizational performance. There are methods that increase the motivation of the workforce. For example, clarity of goals has a significant impact on employee motivation. If the goal to be achieved is well determined and the employee wants to achieve this goal, thinking about the goal will motivate him/her to work. Reward is another motivational tool. A reward given because of the work done or if the goals are achieved will motivate workpeople. The interest of managers in workpeople, receiving their opinions and suggestions, supporting them, and sharing their problems are factors that increase motivation. Every business may have its own motivational tools. The important thing is to benefit from these tools at the right place and at the right time (Saruhan, 2018:179-180).

Motivation is related to high organizational performance. Thus, it is one of the topics most discussed by managers who recognize that workforce satisfaction leads to satisfied customers and, eventually, greater market shares and profits (Demirci *et al.*, 2019:203). A happy workforce implies a more successful organization. Motivation tools must be applied in the organization, such as flexibility, annual leaves, bonuses for high-performance achievers, regular training sessions for workforce and giving workpeople more autonomy to make important decisions (Hitt *et al.*, 2012:398).

3.1. Basic Process of Motivation

Motivation can be influenced by external factors such as incentives, rewards and social pressures, but it is also driven by internal forces such as personal values, beliefs and emotions. The motivation process consists of interconnected stages that are defined as need, stimulation, and satisfaction. The fact that needs cause behaviors and therefore the feeling of

satisfaction is experienced constitutes the motivation process. For Demirci *et al.* (2019:203), the basic process to motivate the workforce begins with needs, continues with actions to meet the needs and results in satisfaction and rewards.

It takes a basic process to motivate a workforce in the workplace. This process begins with changing needs depending on workers and circumstances. As every worker has needs of this or that type, motivation is a basic tool for all managers to create an efficient, effective and happy workplace. The motivation process continues with actions aimed at meeting the needs of the person, others and, mainly, managers. The result of these actions are intrinsic satisfactions and rewards from within the person or extrinsically from outside. According Demirci *et al.* (2019:203), the satisfaction and also the relief when completing a mission or innovating a product is an intrinsic reward. Satisfaction obtained from outside in the form of company shares, promotion, or praise from the team leader is an extrinsic reward. It is highly crucial that a manager maintains a balance between intrinsic and extrinsic rewards. Workpeople who obtain job satisfaction only through internal or external rewards will eventually seek another type of reward. This situation can be explained in the hierarchy of needs theory. The different separate of a basic motivation process, for example the choice and extent of rewards, vary according to the circumstances of each organization. It should also be noted that the results of an action in the workplace are two-sided, such as rewards and penalties. The application of penalties changes according to the style of management. Therefore, an employee is encouraged to fulfill a task and contribute to objectives of the organization, either through rewards or by not being punished.

3.2. Psychological Theories of Motivation

Researching the dissimilar needs of employees has led to the emergence of the concept of motivation theories. A motivation theory can be defined as an idea or assumption proposed and defended by a scholar/researcher

about the variables that affect human motivation, based on the results of a research/study conducted on the subject (Soyer *et al.*, 2022:1-16). A motivational theory aims to identify and analyze the factors that stimulate people's behavior. The theories of motivation are related to factors that can directly or indirectly influence people's attitudes as well as reflect on their behaviors (Dweck, 2024:1-8). Psychological theories of motivation in the workplace can be grouped by content and by process. While content theories analyze the process that directs the individual by addressing the individual's needs and internal factors, process theories examine the individual's thoughts and external factors to act towards a goal.

Content theories focus on people's needs that result in certain behaviors and actions to meet them. A content theory therefore discusses various needs that motivate people to contribute to the goals of the organization. A tip for managers regarding content theories on motivation is that they should try to understand employee needs, how to structure managerial and organizational tools to meet them, and what type of behavior to expect because of meeting employee needs. Process theories focus on people's behaviors that can be affected by environmental factors beyond needs. The key point for managers is how to get workpeople to repeat these behaviors or not (Demirci *et al.*, 2019:204-207). In this work, for content theories, the hierarchy of needs theory and the two-factor theory are explained. For process theories, equity theory is explained.

3.2.1. The Hierarchy of Needs Theory

The hierarchy of needs theory, published by psychologist Abraham Maslow in 1943 in his book "The Theory of Human Motivation", is one of the first and best-known approaches to motivation. Early motivation theories form the basis of current practices for motivating the workforce in an organization.

Hierarchy of needs theory proposes that people are motivated by multiple needs that are in a hierarchical order (Demirci *et al.*, 2019:205). Abraham

Maslow presents a theory of motivation according to which human needs are organized and arranged into levels, in a hierarchy of importance and influence. This hierarchy of needs can be visualized as a pyramid. At the base of the pyramid are the lowest needs (physiological needs) and at the top, the highest needs (self-realization needs). He introduces five types of needs, such as 1) psychological needs, 2) safety needs, 3) social needs, 4) esteem needs and 5) self-actualization needs (Chiavenato, 2003:329-330):

- **Physiological needs** constitute the lowest level of all human needs but are of vital importance. At this level are the needs for food (hunger and thirst), sleep and rest (tiredness), shelter (cold or heat) and other physiological needs. Physiological needs are related to the survival of the individual and the preservation of the species. These are instinctive needs that are born with the individual. They are the most pressing of all human needs. When any of these needs are not satisfied, it dominates the direction of behavior.

- **Safety needs** constitute the second level of human needs. These are needs for security, stability, seeking protection from threat or deprivation, and escaping danger. They arise in behavior when physiological needs are relatively satisfied. When the individual is dominated by security needs, his or her organism as a whole acts as a security-seeking mechanism and security needs function as almost exclusive organizing elements of behavior.

- **Social needs** arise in behavior when the lowest needs (physiological and safety) are relatively satisfied. Social needs include the need for association, participation, acceptance by peers, exchange of friendship, affection and love. When social needs are not sufficiently satisfied, the individual becomes resistant, antagonistic and hostile towards the people around them.

- **Esteem needs** are the needs related to the way in which the individual sees and evaluates himself. They involve self-appreciation, self-confidence, the need for social approval and respect, status, prestige and consideration. They also include the desire for strength and adequacy, for confidence in the world, independence and autonomy. Satisfying

esteem needs leads to feelings of self-confidence, value, strength, prestige, power, ability and usefulness. Their frustration can produce feelings of inferiority, weakness, dependence and helplessness which, in turn, can lead to discouragement or compensatory activities.

- **Self-actualization needs** are the highest human needs and are at the top of the hierarchy. They are related to the realization of one's potential and continuous self-development. This tendency is expressed through the impulse that a person has to always become more than they are and to become everything they can be.

The hierarchy of needs theory as an explanation of the motivation process place emphasis on people's internal needs and the behaviors that result from the effort to reduce or satisfy these needs. The so-called motivational cycle begins with a stimulus to satisfy a certain need that manifests itself, which generates tension that translates into a state of imbalance in the organism. If this need is not satisfied, the tension does not ease, and the imbalance remains. A new situation of balance will only be reached when the individual is able to put into practice appropriate behaviors to satisfy this need. If, despite the actions conducted by the individual, the satisfaction of the need is not satisfied, the desired balance will naturally not be achieved. The individual then reaches a state of frustration (for not having achieved the objective that can satisfy their need) or the effect produced may result in compensatory behavior, that is, the reduction in tension occurs through compensation that replaces the (unverified) satisfaction of that need (Teixeira, 1998:120).

In order to implement the hierarchy of needs theory in the workplace, on the one hand, a manager needs to promote a culture of recognition and inclusion to satisfy the needs of social belonging; consider to implement flexible work schedules to accommodate physiological needs of the workpeople and provide development and leadership programs to meet esteem and self-actualization needs (Chen, *et al.*, 2024; Pârjoleanu, 2020:293-309). On the other hand, employees are advised to look for work that aligns with their core values and offers a sense of purpose, advocate for a supportive work environment that recognizes their contributions and pursue continuous learning and self-improvement to move towards self-actualization.

3.2.2. The Two-factor Theory

The two-factor theory investigates the relationship of the workpeople with work. The two-factor theory is introduced by Frederick Herzberg, a clinical psychologist, who conducted interviews with workpeople to find out when workpeople are satisfied and when they are dissatisfied, that is, when they are motivated and unmotivated to work. The research consisted of asking workpeople two basic questions to understand what stimulates job satisfaction and dissatisfaction. Based on the information collected, he developed the theory and published it in 1959 in the book "The Motivation to Work". The results of the interview proposed that the job factors that caused employee satisfaction were significantly different from the factors that caused dissatisfaction. The results suggested that workpeople mentioned dissatisfaction based on extrinsic factors such as working conditions, supervision, interpersonal relationships, safety and pay. On the other hand, job satisfaction is based on intrinsic factors such as achievement, responsibility and success.

Herzberg formulated the two-factor theory to explain the behavior of people in work situations. For him, there are two factors that guide people's behavior, such as hygiene factors and motivational factors (Chiavenato, 2003:333-334):

- **Hygiene factors**, or extrinsic factors, are located in the environment that surrounds people and encompass the conditions within which they perform their work. As these conditions are managed and decided by the organization, hygiene factors are beyond people's control. Hygiene factors include salary, status, safety, social benefits, type of leadership or supervision that people receive from their superiors, physical and environmental working conditions, management policies and guidelines, interpersonal relationships, internal regulations and other related factors. They are contextual factors and are in the external environment that surrounds the individual.

- **Motivational factors**, or intrinsic factors, are related to the content of the position and the nature of the tasks that the individual performs.

Motivational factors are under the control of the individual, as they are related to what they do and perform. They involve feelings of individual growth, professional recognition and self-fulfillment, and depend on the tasks that the individual performs at work.

Hygiene and motivational factors are independent and are not linked to each other. The factors responsible for people's professional satisfaction are completely disconnected and distinct from the factors responsible for professional dissatisfaction. The opposite of job satisfaction is not dissatisfaction, but lack of job satisfaction. Also the opposite of professional dissatisfaction is the absence of it and not satisfaction. The two-factor theory assumes that job satisfaction depends on motivational or satisficing factors. The challenging and stimulating content or activities of the role performed by the person. On the other hand, job dissatisfaction depends on hygiene or dissatisfaction factors. The work environment, salary, benefits received, supervision, colleagues and general context surrounding the position held. To continually provide motivation at workplace, Herzberg proposes "task enrichment" or "job enrichment". Job enrichment consists of replacing the simple and elementary tasks of the position with more complex tasks to accompany the individual growth of each worker, offering them conditions for challenge and professional satisfaction in the role. It depends on the development of each individual and must adapt to his/her individual characteristics of change (Herzberg, 1966 *apud* Chiavenato, 2003:334-335 and Teixeira, 1998:127-128). It can be vertical (elimination of simpler tasks and addition of more complex tasks) or horizontal (elimination of tasks related to certain activities and addition of other different tasks, but at the same level of difficulty) (Ward *et al.*, 2024; Bandhu, 2024).

3.2.3. Equity Theory

Being one of the theories of justice, equity theory was developed in the 1960s by John Stacey Adams, a behavioral and workplace psychologist. He stated that workpeople seek to maintain equity between the inputs

they bring to a job and the outputs they receive from it relative to the inputs and outputs perceived by others. According to Teixeira (1998:130), the equity theory highlights each person's personal perception of relative reasonableness or justice in a work situation, comparing their performance and corresponding benefits with the performance and benefits of others in similar situations. According to this theory, individuals are motivated to reduce all perceived inequalities in treatment. To do this, they fight to equalize the relationships between each other's outputs and inputs, sometimes acting on the inputs, other times, on the outputs. For example, some workers who perceive inequity may make less effort or spend more time doing the same job. Others demand higher salaries or other benefits. Still others may adjust their perception of equity after a reassessment of their efforts. The perception of inequity can occur in a wide variety of situations in an organization, such as definition of functions, promotions, transfers, etc., but it is generally in terms of money (salaries, for example) that takes on more serious aspects. Managers cannot forget that often a small inequity in the eyes of the manager can be important in the minds of those directly affected by it.

The equity theory proposes that an individual seeks equal and fair treatment in relation to equal contributions. Thus, the theory emphasizes justice, impartiality and equality. According to the theory, workpeople will be motivated when they see that they receive the same amount of treatment compared to others. In the other words, workpeople evaluate the ratio of inputs like time, effort and ability to outputs like pay, promotion and recognition compared to similar ratios of others (Demirci *et al.*, 2019:208). If the proportion is equal to all workpeople who are in the same circumstances, the individual perceives the workplace and managers as fair and may be motivated to contribute further to the goals of the organization. If the individual feels that he/she is being devalued or treated unequally in relation to other workers who are in the same circumstances or who are contributing less than him/her, then there is a perception of inequality. An individual who perceives that he/she is being treated unequally may react in a certain way that changes from one to

another. Some tend to keep silent or change their efforts and outcome at work. Others may prefer to create a false self-perception or damage the perception of those with rewards, or yet, decide to leave team membership or job. An individual at the workplace seeks equal treatment in terms of pay, promotion, social benefits and recognition.

4. Productivity

Production is a complex process of creating and delivering value. Almost everything that is produced in modern society is done by organizations. Production has always been the fundamental core of all activities of organizations in general. In a context of high competitiveness as in current times, production requires a convergence of resources and efforts and, mainly, the full use of organizational skills to offer high quality products and services at competitive prices (Chiavenato, 2014:2). Production is the process of transforming intermediate consumption (materials and external services) into consumer goods (products or services) (Carvalho, 2004:19). Production process is the set of actions and sequence of steps that an industry must follow to produce a product or provide a service. In the production process, the efficiency and effectiveness of the workforce is essential to achieve productivity performance. According to Carvalho (2004:18), productivity performance is a function of how the value component linked to effectiveness (doing the right things) is combined with the value component linked to efficiency (doing things right). For Gupta and Martin (2014:18), production is a big umbrella that always includes services and often includes manufacturing.

All production activities strive to meet customer needs while meeting performance criteria such as flexibility, time and quality, and to do this at the lowest cost. The most common indicator used to measure the success of production activities in this sense is productivity. Productivity is generally defined as the ratio of output to the input used to produce it. In organizations, output can be goods or services, while input consists of labor, raw materials, energy and other resources. The more effectively an

organization uses its resources, the greater the productivity (Kağnicioğlu, 2018:46). Productivity depends not only on the efficient way in which goods and/or services are produced, but also, to a high degree, on the effectiveness of what is produced, being determined by market needs and demand (Carvalho, 2004:31).

Current economic growth is associated with increased productivity (Soares, 2010:66). Productivity is a crucial business variable that directly impacts on the company's overall success. Increased productivity raises net profits (Gupta and Martin, 2014:26). Productivity is defined as the relationship between a certain measure of production and another measure corresponding to the factors used, translated into an indicator that illustrates the effectiveness of the outputs and the efficiency of the inputs of a given production system. It is the process that relates the efficient way in which goods and/or services are produced and the high degree of effectiveness of what is produced, being determined by market needs and demand (Carvalho, 2004:17-31). Productivity translates into the efficiency of resources and the effectiveness of activities (Soares, 2010:255). Productivity is an overall measure of the ability to produce a good and/or service. It is the real output of production compared to the real input of resources (Gupta and Martin, 2014:49).

4.1. Organizational Productive Capacity

The development of the market economy, with the expansion of spaces and the increase in competition at a rapid pace, awakens in entrepreneurs and managers the concern of creating a company that presents itself on the market with productive capacity (Carvalho, 2004:13). Productive capacity of an organization refers to the maximum amount of products or services that an organization can produce, with the available resources, in a certain time. It is crucial that a manager knows the productive capacity of his/her organization so that he/she can better manage his/her organization. The greater the organizational production capacity, the better. But it needs to be aligned with demand so that there are no problems with lack of stock

and/or excess of stock. Knowing the periodic production capacity helps to make more assertive decisions and maintain ideal stock levels, avoiding excess and/or lack of materials and products. This is how an organization makes a good material management.

A company's capacity for growth is closely related to the productivity performance of productive factors and the increase in innovation, reflected in research and technological development efforts. Management searches for alternatives that correspond to a certain value, as a result of the optimization between the needs to be achieved (effectiveness) and the resources used for that purpose (efficiency) (Carvalho, 2004:13-18).

4.2. Measurement of Productivity

Productivity is one of the fundamental areas of interest of business management. Every business collects data generated in the production or service system to evaluate its own activities. Resources that are directly or indirectly related to production, such as labor time, machine maintenance expenses, training costs, rental expenses, and energy use, are used in efficiency calculations. Similarly, to measure the productivity of a company, relevant data must be collected and combined from all sub-units. Productivity measurement may vary depending on the organization for which the calculation is made. For instance, for a non-profit organization, high productivity may mean low costs, while for a for-profit organization, productivity is an important indicator for determining the competitiveness of the company (Kağnicioğlu, 2018:46-47). Productivity measures the performance of the organization's processes for doing work. Productivity is defined as the ratio measure of output (O) divided by input (I) (Gupta and Martin, 2014:26). It is generally calculated by the ratio "Productivity = Output/Input". This measure of productivity compares the quantity of goods or services produced in a given period of time and the quantity of resources used in the production of those goods or services in the same period of time.

Productivity measures are benchmarks for comparing system performance against other systems over time. Comparisons include questions such as “how is A’s performance over time?”; “how does A compare to B?”; “how do A’s departments compare?”; “How does A compare to the industry average?”; “How does A compare to the best in the industry?”, etc. Labor productivity is a frequently used measure of productivity, where productivity is a ratio of units of output produced to input labor resources expended per unit of time (Gupta and Martin, 2014:50).

Productivity growth is an indicator of how productivity in a certain period has changed compared to the previous period. Productivity increase can be calculated with the following formula “Productivity Increase = $[(\text{Current Productivity} - \text{Previous Productivity}) / \text{Current Productivity}] \times 100$ ” (Kağnicioğlu, 2018:47-48). Productivity calculations can be calculated based on a single input, multiple inputs, or all inputs. Total productivity, partial productivity and multi-factor productivity calculations, depending on the number of inputs taken into account, are explained below, respectively;

- **Total productivity** is the name given to the productivity calculation in which all inputs of the system such as labor, material and capital are considered. It is productivity calculated as the ratio of output to all inputs. It is generally calculated by the formula “Total Productivity = The Value of the Product or Service Produced / The Value of all Input Used for Production”.

- Calculating productivity based on a single input variable is important to measure how effectively each input is used. Particularly, **partial productivity**, which is the most frequently used productivity calculation in production management, is calculated by dividing the output to a single input. It is productivity calculated as the ratio of output to just one input. Partial productivity, also called single factor productivity, can be named according to the input used in the calculation. Its calculation types are; “Machine Productivity = Output/Machine Time”, “Labor Productivity = Output/Labor Time” and “Energy Productivity = Output/Amount of

Energy”

- In some cases, productivity may need to be calculated as the ratio of output to multiple inputs. In this case, the entries must be expressed in the same unit in order to be collected. **Multifactor productivity** is productivity calculated as the ratio of output to several inputs. It is generally calculated by the formula “Multifactor Productivity = All Outputs of Goods and/or Services /Total Input Resources Expended”

5. Relating Motivation and Productivity

Productivity is a crucial business variable that directly impacts the company’s overall success, as improved productivity increases profitability (Gupta and Martin, 2014:26). Production has always been the fundamental core of all activities of organizations in general. In a highly competitive context, production requires a convergence of resources and efforts and, above all, the full use of organizational skills to offer high quality products and services at competitive prices. After all, producing and producing well are not exactly synonymous. The secret lies in operational excellence – the challenge that separates successful organizations from the rest (Chiavenato, 2014:2). To be successful an organization needs operational excellence. To be achieved, operational excellence requires the organization to maximize its performance in terms of productivity. Only a qualified and motivated workforce can maximize its productivity performance, as an unmotivated one tends to have low levels of production. According to Shepperd (1993:67-81), low productivity occurs when there is a lack of motivation. Lack of motivation occurs when the individual believes that there is no value in participating, that there is no connection between his/her contributions and the achievement of a desired outcome, or that the expense of contributing is not worth it.

It is critical for an organization to make and keep the workforce motivated to improve its productivity. It is essential to understand what makes a workforce content in the workplace to keep it productive. A

workplace that provides well-being to its workforce is used to being a more productive one, as it improves morale and invests in the psychological health of one's labor force. An unmotivated workforce prevents the organization from accomplishing operational performance, as it leads the organization to face a series of challenges in the achievement of getting work done. To improve the productivity of an unmotivated individual, it is suggested that the organization adopt solutions that can lead to improved productivity, such as giving incentives for contributing, making contributions mandatory and lowering the cost of contributing.

Improving knowledge-worker productivity is one of the biggest challenges in the twenty-first century. There are six major determinants of knowledge-worker productivity such as 1) offering a clear task definition, 2) assigning responsibility for productivity to workers themselves and provide autonomy, 3) using continuous innovation, 4) continuous learning and teaching, 5) focusing on quality and not only quantity of output and 6) treating knowledge-worker as an "asset" rather than a "cost" (Drucker, 1999 *apud* Gupta and Martin, 2014:49-50). Among the aforementioned main determinants of knowledge-worker productivity, the sixth determinant stands out in this work, as it refers to the importance of the workforce to improve productivity. An asset is a valuable resource that can generate revenue, provide utility or contribute to the wealth of its owner. When this concept is applied to workforce, it becomes clear that workpeople are the cornerstone of any business, driving its success. Therefore, the workforce must be continually valued to be motivated and engaged to carry out its tasks efficiently and effectively. Valuing people considers the diversity of desires and needs that, once identified and used in the definition of organizational strategies, plans and management practices, promote the development, well-being and satisfaction of the workforce.

The success of the organization increasingly depends on the knowledge, skills, creativity and motivation of the workforce. People's success, in turn, increasingly depends on opportunities to gain experience and an environment favorable to the full development of their potential. In this

context, the proposition of people's participation in all aspects of work stands out as a fundamental element for achieving synergy between teams. People with different skills and abilities form high-performance teams when they are given autonomy to achieve well-defined goals (Moura, 2013:169). To create and enhance a positive work climate in an organization, it is necessary to carry out a proper assessment based on what is filtered through the perception of its different stakeholders, their experiences and accumulated values. An adequate response must be given to external requests but also, and above all, in the decisive contribution of the internal motivational reinforcement of all its workpeople to the organizational project to which they belong and which they must feel pride and value (Brandão, 2013:144 *apud* Machado, 2014:369).

Conclusion

This research aimed to analyze motivation as a crucial factor to improve productivity. To theoretically study the topic of the research and develop it, firstly, a general literature review was conducted by searching the relevant scientific literature that describes the topic under study. In order to reach the objective of the research, a conceptual research is conducted by theoretically reviewing the scientific literature that generally conceives the topic of the research. The research consisted of two main points of analysis. The first main point of the research dealt particularly with motivation in the workplace, describing all the interesting scientific concepts and theories about motivation in the business context. The second main point of the research coped particularly with productivity, aiming to describe all relevant scientific concepts and theories about productivity in the business context. The other points of the research dealt with other interesting subjects related to the topic of the research in general.

To understand the reason for changes in behavior, satisfaction, creation of a happiness climate in the workplace, psychological theories of motivation were theoretically analyzed. Psychological theories of motivation

suggest ways how to motivate the workforce to get work done efficiently and effectively. In order to keep the workforce motivated and engaged at work, the hierarchy of needs theory suggests that a manager needs to promote a culture of recognition and inclusion to satisfy the needs of social belonging, consider to implement flexible work schedules to accommodate physiological needs of the workpeople and provide development and leadership programs to meet esteem and self-actualization needs. The two-factor theory proposes job enrichment which consists of replacing the simple and elementary tasks of the position with more complex tasks to accompany the individual growth of each worker, offering them conditions for challenge and professional satisfaction in the role. Job enrichment can be vertical (elimination of simpler tasks and addition of more complex tasks) or horizontal (elimination of tasks related to certain activities and addition of other different tasks, but at the same level of difficulty). The equity theory proposes that managers continually apply equal and fair treatment to workpeople in relation to equal contributions. Managers cannot forget that often a small inequity in the eyes of the manager can be especially important in the minds of those directly affected by it.

It should be highlighted that it is crucial for an organization to set out a motivational workplace. Motivated workpeople understand their role as partners in the organization. In this way, they strive to find solutions and get involved with business results. The result of this is high productivity. Productivity improvement is the natural path to motivation. That is why it is said that both go hand in hand. If the workplace promotes motivation and inspiration for workpeople, it is consequently a high productivity workplace. However, it is important to emphasize that motivation does not arise on its own. It is necessary to support and enable the individual to be engaged and motivated to work efficiently and effectively and, consequently, generate high productivity. Therefore, the human resources sector faces the task of creating a workplace conducive to the development of workpeople's motivation and providing them with the necessary support to increase their productivity and develop their performance. Motivation

is linked to the expectations of each employee. Therefore, the human resources department needs to find out these expectations and propose actions that align the needs of the employee and the organization.

Motivating workpeople is a strategic approach that managers need to discover by observing the workforce and matching workpeople's mindset with organizational culture and motivation theories. All motivation theories may not be suitable for all scenarios, that is why managers need to understand their organization and the needs of their workforce. Therefore, matching the considered approach to the workpeople's and the organization's capacity and resources is very important to improve productivity.

References

Amaral, João Ferreira et al. (2008). *Economics of Growth*. Coimbra, Almeida Editions; II^a Series, No: 6, Economic Collection.

Bandhu, Din; Mohan, Murali; Nittala, Noel Anurag Prashanth; Jadhav, Pravin; Bhadauria, Alok; Saxena, Kuldeep Kumar. (2024). *Theories of Motivation: A Comprehensive Analysis of Human Behavior Drivers*. *Acta Psychologica*, 244, 104177. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2024.104177>

Baron, Angela; Armstrong, Michael. (2007). *Human Capital Management – Generating Added Value Through People*. Lisbon, Instituto Piaget Publisher.

Carvalho, José Eduardo. (2004). *Productivity*. 1st Edition, Chimera Publisher, Coimbra.

Chen, Gilad; Kanfer, Ruth. (2024). *The Future of Motivation in and of Teams*. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior* 11, 93-112. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-111821-031621>

Chiavenato, Idalberto. (1983). *Introduction to General Administration Theory*. 3rd Edition; Publisher MC Graw – Hill: São Paulo, 617 Pages.

Chiavenato, Idalberto. (2003). *Introduction to General Administration Theory – A Comprehensive View of Modern Organizational Administration*. 7th Edition; Elsevier, Rio de Janeiro.

Chiavenato, Idalberto. (2010). *People Management: The New Role of Human Resources in Organizations*. 3rd Edition, Rio de Janeiro, Publisher Elsevier.

Chiavenato, Ildaberto. (2014). *Production Management – An Introductory Approach*. 3rd Edition, Manole Publisher, São Paulo.

Demirci, Emre; Ulukan, Cemil; Varoğlu, Demet; Koç, Umut; Polatoğlu, Vichuda; Zeytinoğlu, Güneş; Önce, Saime. (2019). *Business Management*. Anadolu University, Eskişehir.

Dweck, Carol Susan. (2024). Personal Perspectives on Mindsets, Motivation and Psychology. *Motivation Science*, 10(1), 1-8.

Gupta, Sushil; Starr, Martin. (2014). *Production and Operations Management Systems*. 1st Edition, CRC Press, Oxfordshire.

Herzberg, Frederick. (1966). *Work and the Nature of Man*. World Publishing Co., New York.

Heyns, Marita Maria; Kerr, Marilyn Diane. (2018). Generational Differences in Workplace Motivation. *SA Journal of Human Resource Management*; ISSN: 2071-078X, 1683-7584, 16(0), 1-10. <https://doi.org/10.4102/sajhrm.v16i0.967>

Hitt, Michael Anthony; Black, John Stewart; Porter, Lyman Ward. (2012). *Management*. 3rd Edition, Pearson Education, New York.

Kağnicioğlu, Celal Hakan; Aydın, Sinan; Hasgül, Servet; Anagün; Ahmet Sermet. (2018). *Production Management*. Anadolu University, Eskişehir.

Koçel, Tamer. (2011). *Business Management*. 13th Edition, Beta Printing Publications, Istanbul.

Machado, Artur da Rocha et al. (2014). *Human Resource Management – Challenges of Globalization*. Vol. 4, Lisbon, School Publisher.

Maslow, Abraham. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row Publishers, New York.

Moura, Luciano Raizer. (2013). *Simply Total Quality: A Simple and Practical Approach to Quality Management*. Rio de Janeiro: 2nd Edition, Qualitymark Publisher.

Pârjoleanu, Raluca. (2020). Work Motivation Efficiency in the Workplace. *Postmodern Openings*, 11(4), 293-309. <https://doi.org/10.18662/po/11.4/236>

Rahaman, Atikur; Ali, Julfikar; Wafik, Hafiz Muhammad Atif; Mamoon, Zahidur Rahman; Islam, Monwarul. (2020). What Factors

Do Motivate Employees at the Workplace? Evidence from Service Organizations. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(12), 515–521. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no12.515>

Saruhan, Şadi Can; Yıldız, Müge Leyla; Şakar, Asuman Nurhan; Tonus, Hatice Zümrüt; Besler, Senem; Ulukan, Cemil; Özler, Nezire Derya Ergun. (2018). *Business Management*. Anadolu University, Eskişehir.

Shepperd, James Anthony. (1993). Productivity Loss in Performance Groups: A Motivation Analysis. *Psychological Bulletin*, 113(1), 67–81. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.1.67>

Soares, Elsa Marta. (2013). Training and Organizations Investment in their Human Capital: A Case Study on the Importance of Training Assessment. *ESEC Exedra Scientific Magazine*, Coimbra, 8, 79-83.

Soares, José Carlos. (2010). *Economics Dictionary*. 2nd Edition, Plátano Publisher, Lisbon.

Soyer, Claude Roussillon; Balkin, David Bruce; Fall, Amar. (2022). Unpacking the Effect of Autonomous Motivation on Workplace Performance: Engagement and Distributive Justice Matter! *EMR, The Journal of the European Academy of Management*, 19(1), 138-153. <https://doi.org/10.1111/emre.12476>

Teixeira, Sebastião. (1998). *Management of Organizations*. 1st Edition, McGraw-Hill; Lisbon.

Tokarz, Aleksandra; Malinowska, Diana. (2019). From Psychological Theoretical Assumptions to New Research Perspectives in Sustainability and Sustainable Development: Motivation in the Workplace. *MDPI, Sustainability*, 11(8), 1-16. <https://doi.org/10.3390/su11082222>

Ward, Colleen; Szabó, Ágnes; Tseung-Wong, Caroline Ng. (2024). The Motivation to Integrate and Perceived Discrimination as Antecedents of Cultural Identity Styles. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*. <https://doi.org/10.1037/cdp0000648>

Genişletilmiş zet

Bir şirketin, işyerindeki işgücü verimliliğini sağlamak için çalışanlara öncelik veren etkili bir yönetime odaklanan stratejik politikalar benimsemesi gerekmektedir. İnsan odaklı bir yönetim yaklaşımı, işçilerin refahını ve deneyimini önceliklendirmek anlamına gelmektedir. İşçilerin moralini etkileyebilen ve işyerindeki motivasyonu artırabilen bir dizi aktiviteyi içermektedir. Bu, personelin her bir üyesini, karşılanması gereken ihtiyaçları, hayalleri ve endişeleri olan benzersiz bir birey olarak görmek anlamına gelmektedir. Bireysel iradeyi teşvik eden, çalışanların görevlerini etkili ve verimli bir şekilde yerine getirirken kendilerini rahat hissettikleri ve gerekirse duygularını, endişelerini ve zorluklarını paylaşabildikleri bir işyeri yaratılmalıdır. Çalışma koşullarını iyileştirmek, aktif olarak teşvik etmek, refah programları sunmak, takdir ve teşvikler sağlamak çalışanların işyerindeki daha bağlantılı ve motive hissetmelerine yardımcı olabilmektedir.

Bir alışan, kuruluşu tarafından değerli ve fark edilmiş hissettiğinde, başka fırsatlar arama olasılığı daha dūřuktur ve üretkenliği artma eğilimindedir. Tam da bu bakış açısından, kuruluşlarda etkili yönetim uygulamalarına yatırım yapmak çok önemlidir. Etkili bir yönetim, finansal sonuçların ötesine geçerek tüm şirketin sürdürülebilir büyümesini hedefleyen bir yönetimdir. İşgücünün ve şirketteki diğer paydaşların refahını ve memnuniyetini hesaba katmaktadır. Refaha odaklanan etkili bir yönetim, operasyonel verimliliğin artmasına ve çalışanların katılımının artmasına yol açmaktadır. Doęru ve kesin bir şekilde tanımlanmış etkili bir yönetim süreci, sürdürülebilir bir şirket için hayati önem taşmaktadır. Bir şirketin, işgücünü veya kendisini başarıya yönlendirmek için yetkisini ne kadar verimli ve etkili bir şekilde kullandığıyla ilgilidir. şirketindeki etkili bir yönetimin olmaması, verimliliğin dūřmesine yol açmaktadır.

Bir şirketin üretkenliğini artırmak için işgücünü motive etmesi ve motive tutması kritik öneme sahiptir. Bir alışanı üretken tutmak için işyerindeki neyin mutlu ettiğini anlamak esastır. İşgücüne refah sağlayan bir işyeri, moralini iyileştirdiği ve kişinin işgücünün psikolojik sağlığına yatırım yaptığı için daha üretken bir yer olarak kullanılmaktadır. Motivasyon

yonsuz bir işgücü, şirketin operasyonel performansına ulaşmasını engeller, çünkü şirketin işi tamamlamada bir dizi zorlukla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, şirketin çalışanların maksimum üretkenlik seviyelerinde çalışmasını sağlamak için işyerini ve işgücünün refahını nasıl kolaylaştırdığını rutin olarak değerlendirmesi gerekmektedir.

Bu çalışma özellikle işletme kapsamındaki işgücünün motivasyonuna değinmiştir. Uygun bilimsel literatürden yararlanılarak, işyerindeki çalışanların nasıl motive edilebileceği ve bunun neden hayati önem taşıdığı konusunda faydalı bilgiler sağlanması istenmiştir. Böylelikle, çalışmada genel olarak motivasyonu üretkenliği artırmada önemli bir faktör olarak incelemek amaçlanmıştır. Araştırma konusunun teorik olarak çalışılması ve geliştirilmesi amacıyla öncelikle, çalışılan konuyu açıklayan ilgili bilimsel literatür taranarak genel bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmanın amacına ulaşabilmek için, araştırma konusunu genel hatlarıyla ele alan bilimsel literatürün teorik olarak incelenmesi yoluyla kavramsal bir araştırma yürütülmüştür. Bu çalışmada kavramsal araştırma, araştırmanın belirli bir konu hakkında mevcut bilgilerin gözlemlenmesi ve analizi yoluyla yürütüldüğü bir metodoloji olarak tanımlanmıştır. Çalışma iki ana analiz noktasından oluşmaktadır. Çalışmanın ilk ana noktası özellikle işyerindeki motivasyonla ilgilenmekte olup işletme kapsamındaki motivasyonla ilgili tüm ilginç bilimsel kavramları ve teorileri açıklamıştır. Çalışmanın ikinci ana noktası özellikle üretkenlik ile ilgili olup işletme kapsamındaki üretkenliğe ilişkin tüm ilgili bilimsel kavramları ve teorileri tanımlamayı amaçlamıştır. Çalışmanın diğer noktaları genel olarak araştırma konusuyla ilgili diğer ilgi çekici konuları ele almıştır.

İşyerindeki davranış değişikliğinin, doyumun, mutluluk ikliminin yaratılmasının nedenlerini anlamak amacıyla motivasyona ilişkin psikolojik teoriler teorik olarak incelenmiştir. Motivasyona ilişkin psikolojik teoriler, işlerin etkili ve verimli bir şekilde yapılabilmesi için işgücünün nasıl motive edilebileceğine dair yollar önermektedir. İşgücünü motive ve işyerindeki meşgul olmak için, ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisi bir yöneticinin sosyal aidiyet ihtiyaçlarını karşılamak için bir tanınma ve dahil etme kültürü teşvik

etmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ayrıca, çalışanların fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak için esnek çalışma programları uygulamayı ve saygınlık ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarını karşılamak için gelişim ve liderlik programları sağlamayı düşünmek gerekmektedir. İki faktörlü teori, pozisyonun basit ve temel görevlerinin, her çalışanın bireysel gelişimine eşlik edecek daha karmaşık görevlerle değiştirilmesini ve onlara rolde meydan okuma ve mesleki tatmin için koşullar sunulmasını içeren iş zenginleştirmeyi önermektedir. İş zenginleştirme dikey (daha basit görevlerin elenmesi ve daha karmaşık görevlerin eklenmesi) veya yatay (belirli faaliyetlerle ilgili görevlerin elenmesi ve aynı zorluk seviyesinde farklı görevlerin eklenmesi) olabilmektedir. Eşitlik teorisi, yöneticilerin çalışanlara eşit katkılar açısından sürekli olarak eşit ve adil muamele uygulamasını önermektedir. Yöneticiler, genellikle yöneticinin gözündeki küçük bir eşitsizliğin, bundan doğrudan etkilenenlerin zihninde çok önemli olabileceğini unutmamalıdır.

Bir şirket için motivasyonel bir işyeri düzenlemenin hayati önem taşıdığı vurgulanmalıdır. Motive olmuş çalışanlar şirketteki ortaklar olarak rollerini anlarlar. Bu şekilde çözümler bulmaya ve iş sonuçlarına dahil olmaya çalışırlar. Bunun sonucu yüksek üretkenliktir. Üretkenlik iyileştirilmesi motivasyona giden doğal yoldur. Bu yüzden ikisinin de el ele gittiği söylenmektedir. Eğer işyeri çalışanlar için motivasyon ve ilham sağlıyorsa, sonuç olarak yüksek üretkenliğe sahip bir işyeridir. Ancak, motivasyonun kendiliğinden ortaya çıkmadığını vurgulamak önemlidir. Verimli ve etkili bir şekilde çalışmak ve dolayısıyla, yüksek üretkenlik üretmek için bireyin katılımını ve motivasyonunu desteklemek ve sağlamak gerekmektedir. Bu nedenle, insan kaynakları sektörü, çalışanların motivasyonunun gelişmesine elverişli bir işyeri yaratma ve üretkenliklerini artırmak ve performanslarını geliştirmek için gerekli desteği sağlama göreviyle karşı karşıyadır. Motivasyon her çalışanın beklentileriyle bağlantılıdır. Bu nedenle, insan kaynakları departmanının bu beklentileri bulması ve çalışanın ve şirketin ihtiyaçlarını uyumlu hale getiren eylemler önermesi gerekmektedir.

AIHM PİLOT KARAR USULÜ, İKİNCİLLİK PRENSİBİ VE YAPISAL ADALET

Nurullah Yusuf Ergür*

Öz

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin iş yükü problemi, Avrupa Konseyi tarafından 1990'lı yıllardan itibaren gündeme alınmış ve Sözleşmeye ek protokoller eklenmesi ile gelişen reform sürecinin temel meselelerinden biri olmuştur. Bu kapsamda ilk olarak 11. Protokol, bireysel başvuru sistemini daha etkili kılmak ve Mahkemenin iş yükünü azaltmak amacıyla devreye alınmıştır. Ancak başvuruların hızla artmaya devam etmesi mevcut mekanizmaların yetersizliği olarak görülmüş ve 14. Protokol ortaya çıkmıştır. Bu protokolün de gündemi verimlilik ve iş yükü problemiydi. 2010 yılında başlayan ikinci reform sürecinde ise 15. ve 16. Protokoller ortaya çıkmıştır. 15. Protokol ikincillik ilkesini ve takdir marjını vurgularken, 16. Protokol AIHM ile ulusal otoriteler arasındaki diyalogun geliştirilmesine odaklanmıştır. Tüm bu gelişmeler, Sözleşmenin oluşturduğu denetim mekanizmalarının yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamıştır. Reform sürecinin en dikkat çekici sonuçlarından birisi pilot karar usulüdür. Usul yalnızca iş yükü sorununa bir çözüm getirmekle kalmamış, aynı zamanda Mahkemenin bireysel adalet yerine yapısal adaletin tesisine odaklanan bir mekanizma haline gelmesine olanak sağlamıştır. Çalışmanın ilk kısmında pilot karar usulünün tarihsel gelişimi, hukuki dayanakları ve temel özellikleri ele alınmıştır. İkinci kısımda ise usulün temel felsefesini ortaya koymak adına ikincillik ilkesi ve yapısal adalet kavramlarıyla ilişkisi incelenmiştir. Son kısımda ise, kısaca, usulün uygulanmasına getirilen eleştiriler değerlendirilmiştir. Çalışmanın nihai iddiası usulü AIHM'in iş yükü krizine çözüm sunan bir prosedürden daha fazlası olarak görmek gerektiğidir. Usulün bir amacı da Mahkemenin bir temyiz mercii değil, Avrupa Konseyinin ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin amaçları doğrultusunda taraf devlet ülkelerinde insan hakları sorunlarına yapısal ve kalıcı çözümler getiren dönüştürücü bir kontrol ve denetim mekanizması olmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, pilot karar usulü, ikincillik prensibi.*

* Nurullah Yusuf Ergür, Araştırma Görevlisi, Ankara Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Kamu Hukuku Anabilim Dalı; Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, Orcid: 0000-0002-1364-4732, E-posta: nyusufergur@gmail.com
Bu makaleye atf için: Ergür, Nurullah Yusuf. (2025). Aihm Pilot Karar Usulü, İkincillik Prensibi Ve Yapısal Adalet, SDE Akademi Dergisi 5(1), 137-168

ECtHR PILOT JUDGMENT PROCEDURE, THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARITY, AND STRUCTURAL JUSTICE

Nurullah Yusuf Ergür

Abstract

The workload problem of the European Court of Human Rights (ECtHR) has been a key issue for the Council of Europe since the 1990s, leading to reforms through additional protocols. Protocol No. 11 aimed to enhance the individual application system and reduce the Court's workload. However, the continued increase in applications revealed its inadequacy, resulting in Protocol No. 14, which also focused on efficiency and workload. In 2010, Protocols No. 15 and 16 introduced further reforms, emphasizing subsidiarity, the margin of appreciation, and fostering dialogue between the Court and national authorities. These developments contributed to the restructuring of the monitoring mechanisms established by the Convention.

The pilot judgment procedure emerged as one of the most notable results of this reform process. Beyond addressing workload issues, it transformed the Court into a mechanism prioritizing structural justice over individual justice. The study explores the historical development, legal basis, and features of this procedure, its philosophical connections to subsidiarity and structural justice, and critiques of its implementation.

Ultimately, the study argues that the pilot judgment procedure is more than a response to the workload crisis. It aims to make the Court a transformative mechanism that provides structural and lasting solutions to human rights issues in member states, aligning with the goals of the Council of Europe and the European Convention on Human Rights.

Keywords: *European Court of Human Rights, pilot judgment procedure, subsidiarity principle.*

Giriş

1 Kasım 1991 tarihinde düzenlenen Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi 89. Toplantısı'nda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS, Sözleşme) kontrol mekanizmalarının reformuna öncelik verilmesi talimatı verildi (Explanatory Report to Protocol No. 11, 1994: par. 1). Reform çalışmalarının ana gündemlerinden biri Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM, Mahkeme) artan iş yüküydü. 11. Protokol'ü ortaya çıkaran bu ilk süreç, iş yükü problemini odağında tutan ve günümüzde de devam eden bir reform döneminin ayak sesleri olarak kabul edilebilir. Mahkeme'nin iş yükünü azaltmak ve bireysel başvuru sistemini daha etkili hale getirmek gibi hedeflere yönelik yürürlüğe giren 11. Protokol'ün oluşturduğu yeni yöntem ve mekanizmaların bu hedefler doğrultusunda yetersiz kalması ve başvuruların hızla yükselmeye devam etmesi üzerine yeni bir protokole yönelik çalışmalar başladı ve 14. Protokol ortaya çıktı. 14. Protokol'ün ana meseleleri verimlilik ve iş yükü problemiydi (Explanatory Report to Protocol No. 14, 2004: par.7). Interlaken Konferansı'nın devamı sürecinde ortaya çıkan ve ikincillik prensibinin merkeze alındığı 15. ve 16. Protokollerin ise, ikincillik prensibi ve iş yükü problemi arasındaki ilişki düşünüldüğünde aynı reform sürecinin devamı olduğu söylenebilir (Kurban, 2016: 732). Bir bütün olarak ele alındığında bu sürecin en önemli sonuçlarından biri şüphesiz pilot karar usulüdür (Altıparmak, 2009: 64). Çünkü pilot karar usulü artan iş yüküne bir çare olarak ortaya çıkmışken hem ikincillik prensibinin yerine getirilmesinde hem de buna bağlı olarak mahkemenin hedeflerini bireysel adaletin tesisinden yapısal adaletin tesisine çevirmesinde önemli bir mihenk taşı olarak görülmüştür. Burada vurgulamak gerekir ki pilot karar usulünü artan iş yüküne karşı, yani olgusal gerçekliğe karşı, bir usul ekonomisi tercihi olarak görmek yerine insan haklarının anayasallaşması konusunda Mahkeme'nin kendine tayin ettiği rol ve vizyon meselesi ile birlikte ele almak daha doğru bir perspektif sunacaktır. Çalışmanın ana iddiası budur ve bu ana fikir çerçevesinde pilot karar usulünün gelişimi ve uygulanması incelenecektir. Çalışma kapsamında birinci bölümde pilot karar usulünün ne olduğu ve tarihsel gelişimi sunulacaktır. İkinci bölümde usulün ikincillik prensibi ve yapısal adalet kavramı ile ilişkisi üzerinde

durulacaktır. Son bölümde ise usule ve uygulamasına dair eleştiriler ele alınacaktır.

1. Pilot Karar Usulü Nedir?

Pilot karar usulü Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından yayınlanan bilgi notunda *“birçok ülkeye karşı açılan kopya (veya mükerrer) davaların altında yatan yapısal sorunları saptayarak devletlere bu problemleri çözmeleri konusunda yükümlülük yükleyen bir teknik olarak geliştirilmiştir.”* (Factsheet-Pilot Judgment, 2023) şeklinde tarif edilmiştir. Buna göre yapısal sorunlar (*structural problems*) ve kopya davalar (*repetitive cases*) kavramlarını ayrıca irdelemek usulün ne olduğunu anlamının ön koşuludur. *Yapısal veya sistemik sorunlar* kullanımını mahkemenin içtihadı ile geliştirilmiş olup bu kullanımın Sözleşmede veya herhangi başka bir dokümanda tam bir tanımı bulunmamaktadır. Usulün ilk kez uygulandığı dava olan Broniowski v. Polonya Davası’nda Mahkeme yapısal veya sistemik sorunu *“Polonya yasalarının ve idari pratiğinin hatalı işlemesinden kaynaklanan ve birçok insanı etkileyen ve etkileyebilecek yaygın problem”* (Broniowski v. Poland, 31443/96, 2004: par. 189) şeklinde betimlemiştir. Bu tariften yola çıkarak yapısal veya sistematik sorunlardan kaynaklanan ihlaller, başvurunun sadece kendi durumuna izole olan sebeplerden kaynaklanmayıp ilgili devletin mevzuatından veya idari ve yargısal pratiğindeki hatalı uygulamalardan kaynaklanan ve çok sayıda insanı mağdur eden sistematik ihlaller olarak tanımlanabilir. Kopya davaları da böyle sistematik ihlaller sonucu Mahkeme’ye yapılan çok sayıda başvuru olarak tarif edilebilir. İşte pilot karar usulü *“aynı “temel sebebi” paylaşan çok sayıda başvuru”* (Factsheet-Pilot Judgment, 2023) söz konusu olduğunda Mahkeme’nin uygulamaya koyabildiği bir prosedürdür. Usulün temel özelliği pilot dava olarak seçilen başvuru (veya başvurular) dışındaki kopya başvuruların yapısal bir çözüm için belirlenecek bir süre boyunca ertelenebilmesidir ki mahkemenin iş yükünü azaltıcı etki buradan doğmaktadır. Mahkeme pilot karar seçtiği dava veya davalar vesilesi ile tüm başvurular için ortak bir çözüm oluşturacak şekilde ilgili devletin genel bir tedbir almasına hükmedebilmektedir.

Prosedürün teknik işleyişine geçmeden önce Mahkemenin klasik tazmin uygulaması olan Sözleşmenin 41. maddesindeki “adil tazmine” alternatif olarak içtihatlarında geliştirdiği genel tedbir ve özel tedbir uygulamaları, pilot kararların niteliğini daha iyi anlamak adına incelenecektir.

1.1. Parasal Olmayan Tedbirler: Genel Tedbir ve Özel Tedbir (veya Bireysel Tedbir)

AİHS’in adil tazmin (*just satisfaction*) başlıklı 41. maddesi şöyledir: “Eğer Mahkeme bu Sözleşme ve Protokollerinin ihlal edildiğine karar verirse ve ilgili Yüksek Sözleşmeci Taraf’ın iç hukuku bu ihlalin sonuçlarını ancak kısmen ortadan kaldırılabiliyorsa, gerektiği takdirde, zarar gören taraf lehine adil bir tazmin verilmesine hükmeder.” Geleneksel olarak bu adil tazmin maddi veya manevi tazminata hükmedilmesi şeklinde uygulanmıştır. Bunun da “sözleşmeci Taraf’ın iç hukuku bu ihlalin sonuçlarını ancak kısmen ortadan kaldırılabiliyorsa” uygulanması öngörülmüştür. Esasen Mahkemenin bir ihlal olduğuna hükmettiği kararları açıklayıcı karaktere sahiptir ve bu minvalde ihlalin tam olarak nasıl giderileceğine Bakanlar Komitesi’nin gözetiminde taraf devletin karar vermesi beklenir (Colandrea, 2007: 397). Bu, ihlali tespit etmek ve gerekli görürse de maddi veya manevi tazminata hükmetmek dışında ihlalin nasıl giderileceğine dair Mahkemenin yönlendirme veya rehberlik yapmayacağı anlamına gelmekteydi. Nihayetinde tespit edilen ihlali telafi etmek iç hukuk düzenine aittir (Ergül, 2024: 221). Ayrıca Sözleşmenin 46. maddesine göre bağlayıcı olan Mahkemenin kararları her ne kadar kesin hüküm teşkil etse de emsal karar teşkil etmez (Karakul, 2018: 129). Kararlar sadece başvuruçular açısından sonuç doğurmaktadır. Yani bireysel başvurular söz konusu olduğunda oldukça izole bir sistem tasarlanmıştır. Fakat özgürlüğünden yoksun bırakılması veya mülkiyet hakkının ihlal edilmesi suretiyle mağdur edilen başvuruçular için ihlal devam ediyorsa sadece parasal bir tazminata kavuşmak ne kadar anlamlıdır? Gerçekten bazen ihlalin doğası gereği ihlalde bulunan devletin giderim için yapması gereken tek bir şey söz konusu olup Bakanlar Komitesi gözetiminde tercih edilebilecek farklı giderim seçenekleri bulunma-

maktadır. Böyle bir durumda ihlal var demek, dolaylı olarak onu gidermek için yapılması gerekeni de buyurmaktır.

Bu minvalde Mahkeme ilk defa Papamichalopoulos Davası'nda (Papamichalopoulos ve diğeri v. Yunanistan, 14556/89, 1995) eski hale iadeye (*restitutio in integrum*) bir tazmin yöntemi olarak hükmetmiştir (Colandrea, 2007: 398). Karara göre Yunanistan Devleti'nin 6 ay içinde ilgili araziye başvuruca iade etmesi gerekmektedir. Assanidze Davası'nda ise Mahkeme kararlarının açıklayıcı karaktere sahip olduğunu ve ihlalin nasıl ortadan kaldırılacağını devletin karar vereceğini belirtmesine rağmen ihlalin doğası gereği devletin yapması gerekenin haksız yere tutuklu tutulan başvuruca en kısa sürede serbest bırakılması olduğunu açıkça söylemekten geri durmamıştır (Assanidze v. Gürcistan, 71503/01, 2004: par. 203).

Bakanlar Komitesi ise 2000 yılında üye devletlere bir tavsiyesinde bazı durumlarda 41. maddeye göre Mahkemenin hükmedeceği bir adil tazminin yeterli olmayacağını, mağdurun ihlalden önceki durumuna getirilebilmesi için başkaca tedbirlerin de alınması gerekebileceğini vurgulamıştır (Recommendation of the Committee of Ministers, 2000).

Brumarescu Davası'nda Mahkeme daha net bir dille ihlalin doğasının eski hale iadeye uygun olması durumunda ihlalcı devletin yapması gerekenin eski hale iade olduğunu, eğer iç hukuku ihlalin giderilmesine izin vermiyorsa bu durumda 41. madde kapsamında Mahkemenin adil tazmine hükmedeceğini belirtmiştir (Brumarescu v. Romanya, 28342/95: par. 20).

Madde 41'in bir yorumu da adil tazmin dışındaki tedbirlerin varlığını desteklemektedir. Maddenin lafzına göre eğer taraf devletin iç hukuku ihlali ancak kısmen ortadan kaldırılabiliyorsa adil tazmine hükmedileceğine göre, adil tazmin ikincil olmalıdır. Esas olan ihlalin ortadan kaldırılmasıdır. Fakat bu tür tedbirlere izin veren sadece 41. maddenin bu yorumu değildir. Sözleşmenin *Kararların Bağlayıcılığı ve İnfazı* başlıklı 46. maddesinin ilk fıkrası tarafların Mahkemenin kararlarına uymayı (*to abide*) taahhüt ettiklerini söylemektedir. Fakat taraflar kararın hangi kısmına uymalıdır, sadece adil tazminin hükmedildiği kısma mı? Fıkranın geniş bir yoru-

munda ihlal kararı verilen bir karara uymanın, ihlale son vermek anlamına gelmesi gerektiği düşüncesi görülmektedir (Dialogue between judges, 2005: 20). İşte Mahkemenin bu tür yorumları kabul etmesiyle madde 41 ve 46 parasal olmayan tedbirler için hukuki dayanak haline gelmiştir.

Parasal olmayan tedbirlerden sadece başvurucuya izole olan tedbirler özel tedbirlerdir (veya bireysel tedbir). Özel tedbirler somut olaydan olaya değişiklik gösterebilmektedir. Mağdurun tahliye edilmesi veya sınır dışı etme kararının kaldırılması bunlara örnek olarak verilebilir. Genel tedbirler ise benzer ihlallerin tekrar vuku bulmamasına yönelik olan, sadece bireysel adaleti değil yapısal adaleti hedefleyen tedbirlerdir. Bu bazen Anayasa değişikliği gibi görece büyük bir adım olabileceği gibi bazen de ilgili ihlal konusunda kamu görevlilerine özel eğitimler vermek de olabilir.

Bakanlar Komitesi, AİHS madde 46/2 kapsamındaki yetkisinin Mahkemenin hükmettiği tazminatın ödenip ödenmediğini ve gerekiyorsa, ilgili devletin yükümlülüğünü yerine getirmedeki takdir yetkisini göz önünde bulundurarak, özel ve genel tedbir kararlarının yerine getirilip getirilmediğini denetlemek olduğunu ifade etmiştir (Rules of the Committee of Ministers, 2006: m. 6). İşte pilot karar usulü sistemik veya yapısal sorunların çözümüne yönelik olarak, bireysel tedbirlerin yanı sıra benzer başvurular için genel tedbirlerin de uygulanmasını gerektiren bir mekanizmadır (Colandrea, 2007: 403).

1.2. Usulün İşleyişi

Pilot karar usulünün işleyişi AİHM İç Tüzüğü'nün 61. maddesinde düzenlenmiştir. Maddenin 1. fıkrasına göre Mahkemenin yapısal veya sistemik sorunun varlığını tespit edip bunu ortaya koyabilmesi usulün başlatılabilmesi için ön koşul olarak öngörülmüştür. 2. fıkranın a bendine göre ise Mahkeme sistemik sorunun varlığına dair ve usulün uygulanabilirliği konusunda taraflardan görüşlerini istemelidir. Aynı fıkra b bendine göre ise usulün uygulanmasına resen veya tarafların talebi üzerine karar verilebilmektedir. Bu iki kural gösteriyor ki Mahkeme sistemik sorunun tespiti

ve pilot karar usulünün uygulanması konusunda tek taraflı karar alabiliyor olsa da usulün uzlaştırmacı doğası gereği tarafların görüşlerine önem verilmektedir. O zaman pilot karar usulünde klasik bireysel başvurulara hâkim olan görece çekişmeli durumdan uzaklaşıp iknaya dayalı ve iş birliğine yönlendiren bir tutumun ön plana çıktığı söylenebilir. 3. fıkraya göre Mahkeme, kararında tespit ettiği yapısal sorunun niteliğini ve çözümünü için alınması gereken tedbirleri belirtmelidir ve 4. fıkraya göre bu tedbirlerin yerine getirilebilmesi için muayyen bir süre öngörmelidir. 5. fıkraya göre bu tedbirler yerine getirilene kadar Mahkeme adil tazmin mekanizmasını saklı tutabilmektedir. Burada belirtmek gerekir ki adil tazmin Sözleşmenin 41. maddesine göre Mahkemenin maddi veya manevi tazminata hükmetmesidir. Yani bir başvuru pilot dava seçildiğinde dahi o dava normal bir bireysel başvuru gibi görülüp karara bağlanmakta ve adil tazmin söz konusu olmaktadır. Davayı farklı kılan onun bireysel olarak görülmesinin yanında aynı kararın içinde sistemik veya yapısal bir sorunun tespit edilmesi ile diğer başvurular için de sonuç doğuracak genel tedbir kararı verilmesidir. Yoksa o davanın içerisinde örneğin diğer başvuruların şikayetleri dinlenmemekte, benzer başvurular tek bir davada birleştirilmemektedir. Bu sebeple pilot karar usulü bir toplu dava usulü değildir.

6. fıkra a bendine göre Mahkeme pilot kararın gereği yerine getirilene kadar, eğer gerek görürse, diğer başvuruları erteleyebilmektedir. Bu husus, usulün en temel ve ayırıcı özelliğidir. Fakat “erteleyebilmektedir” ifadesinden Mahkemenin gerek görmediği durumlarda pilot bir karar vermesine rağmen diğer davaları ertelemeyebileceği anlaşılmaktadır. Aynı fıkranın c bendinde ise “*adalet öyle gerektirirse*” ertelenen bir başvurunun tekrar incelemeye başlanabileceği görülmektedir. Bu hükümler gösteriyor ki prosedürün uygulanması konusunda Mahkeme oldukça esnek yetkilere sahiptir. Bunun sebebinin pilot karar usulünün Mahkemenin farklı koşul ve durumların gereklerine göre elverişli bir şekilde kullanabileceği hazır bir araç olmasının istenmesi olduğu söylenebilir.

7. fıkraya göre pilot karar seçilen dosyanın başvuru sahibi ile ilgili devlet dostane çözüm hususunda anlaştıklarını bildirirlerse ilgili devletin kararda

belirtilen genel tedbirlerin uygulanacağına dair ayrı bir bildirim yapması gerekir. Buradan anlaşılmaktadır ki pilot olarak seçilen başvurunun, başvurusu ile ilgili devlet arasındaki bireysel başvuru niteliği korunduğu için, Sözleşmenin 39. maddesinde öngörülen dostane çözüm ile sonuçlandırılması hâlâ mümkündür. Fakat bu durumda ilgili devletin diğer başvurular için de giderim anlamına gelecek olan genel tedbirlerin uygulanmasına dair yükümlülüğü bulunmaktadır. Her hâlükârda taraf devlet bu yükümlülüğüne aykırı davranırsa 8. fıkraya göre Mahkeme ertelenen diğer başvuruları görmeye devam eder.

9. fıkra pilot kararın verilmesi ve onun uygulanmasına dair tüm bilgilendirmelerin Avrupa Konseyi'nin ilgili tüm bileşenlerine sistematik olarak yapılmasını öngörmüştür. Buradan anlaşılıyor ki Mahkeme pilot karar usulünde kararın hüküm kısmının yerine getirilmesini sağlamak konusundaki yükünü denetleme mekanizmaları ile paylaşmak istemektedir.

Son fıkra olan 10. fıkrada ise usulün uygulamaya koyulması ve sonlandırılmasına dair tüm bilgilendirmelerin Mahkemenin internet sitesinde yapılması öngörülmüştür. Bu ise usulün başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için kamuoyu ve şeffaflık oluşturulmasına önem verildiğini göstermektedir.

1.3. Mevzuat ve Dayanaklar

Pilot karar usulü ilk defa 2004 yılında Broniowski v. Polonya Davası'nda uygulanmıştır. O zaman ve halen Sözleşmede ve ek protokollerde yer almayan bu usul ilk defa 2011 yılında Mahkeme İç Tüzüğü'ne eklenmiştir. Türkiye'ye ilişkin ilk pilot karar ise 20 Mart 2012 yılında verilen Ümmühan Kaplan v. Türkiye kararıdır (Ergül, 2024: 219). Böyle bir prosedürün Sözleşmede veya ek protokollerde yer almadan uygulamaya konulması tartışmaya açıktır. Fakat Mahkeme pilot karar usulünü kendi içtihadıyla Broniowski Davasında bir anda ortaya koymamıştır.

Usul öncelikle Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından kurulan çeşitli misyon grupları tarafından önerilmiştir (Değerlendirme Grubu, İn-

san Hakları Yönlendirme Komitesi gibi). Mahkeme ise bu önerileri olumlu görmüş, desteklemiş ve prosedürün Sözleşmeye eklenmesini teklif etmiştir (Position Paper on Proposals for Reform, 2003). Buradan ilk bakışta anlaşılmalıdır ki Mahkeme ilk bakışta böyle bir prosedürün uygulanması için Sözleşmede değişiklik yapılmasını gerekli görmüştür. Mahkemenin bunu gerekli görmesi doğrudan Sözleşmenin tabir-i caizse bünyesinin böyle bir uygulamayı kaldıramayacağı veya taraf devletlerin rızası olmadan bu usulün uygulanmaması gerektiğini düşündüğü anlamına gelmeyebilir. Pilot karar usulünün doğası uzlaşmayı ve birlikte hareket etmeyi gerektirir. Mahkeme en başından bu usulün Sözleşmeye eklenmesi görüşünde olarak uygulamada iş birliğine zarar verebilecek muhtemel itirazları engellemek istemiş olabilir.

Usul için asıl dayanağı Bakanlar Komitesi'nin 12 Mayıs 2004 tarihli bir kararı (Res(2004)3) oluşturmaktadır. "Temel Sistematiik Problemi Ortaya Koyan Yargılamalar" başlıklı kararda Komite, devletlerin daha kolay çözüm bulabilmesi ve Komite'nin de denetimine yardımcı olması için Mahkemeyi ihlallerin altında yatan sistematiik problemleri ortaya koymaya davet etmiştir. Söz konusu durum, bu tür durumlar için Mahkemeden açık rehberlik ve yönlendirme yapmasını istemektir.

İkinci bir dayanak ise Komitenin aynı sene verdiği ikinci bir tavsiye kararıdır (Rec(2004)6). "İç Hukuk Yollarının İyileştirilmesi" başlıklı kararda Komite, bir pilot karar verildiğinde bu karara uygun olarak taraf devletlerin etkili bir iç hukuk yolunu devreye sokmasının hem Mahkemenin ikincilliği prensibine uygun olacağını hem de iş yükü sorununu çözmek konusunda önemli bir adım olacağını belirtmiştir.

Bu karar ve tavsiyenin üzerinden çok kısa bir süre geçtikten sonra 22 Haziran 2004 tarihinde ilk pilot karar (Broniowski v. Polonya) verilmiştir. Mahkeme, kararında dayanak olarak Komite'nin ilk kararına (Res(2004)3) atıfta bulunmuştur (Broniowski v. Polonya, 311443/96: par. 190). Kararı veren hakimlerden biri olan Zupančič farklı bir nedenle karara katıldığı görüşünde (Concurring Opinion) pilot karar usulüne dayanak olarak Komitenin kararının gösterilmesine karşı çıkmıştır. Zupančič pilot karar

usulünün uygulanmasına katılmış fakat bu uygulamaya dayanak olarak Sözleşmeyi yeterli görmüş ve onun dışında herhangi bir belgeye dayanmayı doğru bulmamıştır. Ona göre Pilot karar usulü, Sözleşmenin 41. maddesi kapsamındaki adil tazminin tamamlayıcı olarak görülüp öncelikli olarak eski hale iadeye yönelik bireysel tedbirler veya genel tedbirler hükmedilmesini öngören Mahkeme içtihatları ile yakından ilgili ve uyumludur. Ona göre 41. maddenin “*Yüksek Sözleşmeci Taraf'ın iç hukuku bu ihlalin sonuçlarını ancak kısmen ortadan kaldırılabiliyorsa*” ifadesinin lafzından anlaşılması gereken Mahkemenin adil tazmin hükümlerinin ikincilliğidir. Mahkemenin pilot karar usulünü uygulaması da bu anlayışın doğal bir sonucu olacaktır. Yukarıda da bahsettiğimiz Assanidze Davası'nda Mahkeme başvuruçunun en kısa sürede tahliye edilmesine hükmetmişti çünkü bu yapılmadan mağdura sadece maddi ve manevi tazminat ödenmesi absürt bir durum oluştuyordu (Assanidze v. Gürcistan, 2004: par. 20). Ona göre sistematik bir problemten kaynaklanan bir ihlal gündeme geldiğinde bu ihlali sadece başvuruçunun lehine tazmin edip diğer tüm başvuruçular için devam etmesine göz yummak da benzer bir absürtlüktü ve bu durumda ihlal bir kişi için değil binlercesi için devam edeceğinden Mahkeme *a fortiori* sistematik sorunun çözülmesini ilgili devletten bekleyebilirdi. Zupančić'e göre Mahkemenin Broniowski kararı çekingen bir karardır. Onun bu karşı çıkıştaki asıl motivasyonu ise Mahkemenin kararını artan iş yükü karşısında “*esasinda farklı pragmatik hedefleri olan*” (yukarıda bahsedilen) Komite kararlarına dayandırmasıydı. Pilot karar usulünün gerekçesi pragmatik olmamalıydı. O zaman ona göre, izahları üzerinden anlaşılmaktadır ki, AİHS adaleti ve AİHM içtihadı zaten pilot karar usulünün uygulanmasını gerektiriyordu.

Pilot karar usulü 13 Mayıs 2004 tarihinde imzaya açılan 14. Protokol'e girmemiştir fakat Protokolün açıklayıcı raporunda böyle bir usulün gerekliliği işaret edilmiştir (Explanatory Report to Protocol No. 14, 2004: par. 7). Sözleşmenin 46. maddesinin 2. fıkrasında Komiteye verilen denetim yetkisinin nasıl uygulanacağına dair yönerge niteliğinde olan ve 10 Mayıs 2006 tarihinde yayınlanan Kararların İnfazının ve Dostane Çözüm Şartlarının Denetlenmesine İlişkin Bakanlar Komitesi Tüzüğü'nün 4. maddesi-

nin ilk fıkrasında pilot kararların gereklerinin yerine getirilmesinin denetlenmesine öncelik verileceği belirtilmiştir. Akil İnsanlar Grubu 2006 yılında yayınladığı raporunda pilot karar usulüne dair gelişmeleri takdir etti ve gelecekte de mümkün olduğu kadar prosedürün uygulanması konusunda Mahkemeyi teşvik etti (Oduncu, 2021: 86). Mahkeme ise 2007 yılında grubun raporu üzerine bildirdiği görüşünde “*istenen sonuçların elde edilebilmesi için prosedürü Sözleşmeye dahil etmenin makul olduğunu*” (Opinion of the Court, 2007: par. 7) belirtmiştir. Fakat bu dolaylı talep günümüz itibariyle yerine getirilmemiştir.

2010 yılında düzenlenen Interlaken Konferansı’nın ardından ilan edilen deklarasyonda Mahkemeden pilot karar usulüne dair uygulamasını öngörülebilir kılacak standartlar geliştirmesi istenmiştir (Interlaken Declaration, 2010: D/7/b). Bunun üzerine 2011 yılında prosedür Mahkeme İç Tüzüğü’ne eklenmiştir. Mahkeme tarafından yayınlanan basın açıklamasında bu maddenin Interlaken Konferansı Deklarasyonu’ndaki talep üzerine eklendiğini ve Mahkemenin usule dair uygulama tecrübesine dayanan “*açık bir düzenleyici çerçeve*” sunduğu belirtilmiştir (Press Release, 2011). Bazı yazarlar 2004 yılından itibaren 7 sene usul zaten uygulanmışken 2011 yılında İç Tüzüğe neden eklenme ihtiyacı hissedildiği sorusunu gündeme getirmektedir (Oduncu, 2021: 108). Bu soru aslında usulün Sözleşmede veya İç Tüzükte yer almadan uygulanmış olmasına bir eleştiridir. Buna cevaben denilmelidir ki Interlaken Deklarasyonu’ndaki talep usulün uygulamasına dair detaylara yer verecek şekilde İç Tüzükte düzenleme yapılmasıdır. Amaçlanan şeffaflık ve öngörülebilirliği arttırmaktır, halihazırda kabul görmüş pilot karar usulü için dayanak oluşturmak değildir.

Mahkemenin yayınladığı basın açıklamasında usulün hedefleri şu şekilde sıralanmıştır:

“Pilot prosedürü 3 hedefe sahiptir: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ni imzalayan 47 Avrupa devletine sistemik veya yapısal problemlerini ulusal seviyede çözmelerine yardımcı olmak; ilgili bireylere daha hızlı telafi imkânı sunmak ve birbirine benzer, genelde kompleks ve detaylı incelenmesi gereken davaların sayısını azaltarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne iş yükünün

daha etkili ve hızlı bir şekilde üstesinden gelmesi konusunda yardımcı olmak.”
(Press Release, 2011).

Usulün Sözleşmede yer almadan uygulanması genel olarak kabul görmüştür ve bugüne kadar da uygulanmaya devam etmiştir. Genelde itirazlar usulün hukuki dayanağından ziyade temel felsefesine ve uygulamasından kaynaklanan bazı sorunlara gelmektedir.

2. Usulün Temel Felsefesi

Giriş kısmında pilot karar usulünü sadece Mahkemenin iş yükünün azaltılması konusunda atılmış pragmatik bir adım olarak veya basit bir usul ekonomisi tercihi olarak görmemek gerektiğinden bahsedildi. Uygulamanın ortaya çıkışı konusunda ana motivasyonlardan biri artan iş yükünü azaltmak olsa da bu hedef birçok kez ikincillik prensibinin yerine getirilmesi ile beraber dile getirilmiştir.¹ Ayrıca Akil İnsanlar Grubu iş yükünün azaltılması sonucunda Mahkemenin daha önemli davalara daha çok vakit ayırabileceğini vurgulamıştır (Report of the Group of Wise Persons, 2006: par. 29). Peki hangi davalar daha önemlidir? Mahkeme AİHS'nin denetleme mekanizmalarından biridir ve Avrupa Konseyi'nin tüm bileşenleri gibi Mahkemenin de amacı üye devletlerde insan haklarının korunmasını ve hukukun üstünlüğünü sağlamaktır. Bu amacı yerine getirmek için Mahkeme bireysel adaletin sağlanmasına odaklanan bir tazminat dağıtma makinasından fazlası olmalıdır. Bu sebeple bireysel maddi tazminat kararları bireysel mağduriyetler için giderim sağlasalar da Mahkemenin asıl amacına hizmet ettiği ölçüde işlevsel kabul edilebilirler. İşte pilot karar usulünün sistem içerisinde aktif bir araç olarak yerini alması bireylere izole kararların işlevselliğinin sorgulanması sonucunda olmuştur.

2.1. İkincillik (Subsidiarity) Prensibi

Pilot karar usulüne dayanak olarak Bakanlar Komitesi'nin kararlarının gösterildiği belirtilmişti. Mahkemeyi önündeki davalara sebep olan siste-

1 Bk. Resolution Res (2004)3 of the Committee of Ministers.

matik sorunları tespit etmeye ve bunları ilgililere bildirmeye davet eden Res(2004)3 kararında Sözleşme ile kurulan denetleme mekanizmalarının ikincilliğine vurgu yapılmış ve “... Sözleşme tarafından garanti altına alınan hak ve özgürlüklerin önce ulusal seviyede korunup ulusal otoritelerce uygulanacağı” ifadelerine yer verilmiştir. Yani Sözleşmedeki yükümlülüklerini yerine getirecek olan, insan haklarını koruyacak olan devletlerdir. Mahkeme insan haklarını koruyan birincil aktör değil, korunmasını denetleyen yapıdır. Eğer Komite’nin pilot karar usulü tavsiyesi bu bağlamda ele alınırsa usul esasında ikincillik prensibinin yerine getirilmesi için bir araç olarak da öngörülmüştür; sadece olgusal gerçekliğin zorlayıcılığı karşısında, adalete rağmen, iş yükünü azaltmak için sisteme “yamanmış” pragmatik bir araç olarak değil. Zaten iş yükünü asıl arttıran şey ikincillik prensibine riayet edilmemesidir. Tabi ki olgusal gerçeklikler Mahkemenin pratiklerini etkilemektedir. Mesela ilk pilot kararı veren heyetin başkanı Yargıç Wildhaber pilot karar usulünü değerlendirirken Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılmasının ardından sisteme dahil olan Doğu Avrupa ülkelerinden kaynaklı iş yükü artışına işaret etmiş, prosedürün ilgili devletler sisteme katılmadan önceki tarihlerde gerçekleşen ve sistemik veya yapısal sorunlardan kaynaklı ihlallere karşı kullanılabilir bir araç olabileceğinden söz etmiştir (Steering Committee for Human Rights, 2009: 62). Sistemi bu tür gelişmelere uyarlamak prensipleri terk etmek midir? Böyle düşünenler henüz Avrupa Konseyi sistemine ve insan hakları anlayışına dahil olmuş yeni bir üye devlete karşı on binlerce vatandaşı için tazminat yükümlülüğü getirmeyi elverişli veya faydalı mı görmektedir? Sistemin reformu bu tür durumlar sebebi ile gündeme gelmiştir.

İkincillik ilkesi Mahkemenin Sözleşmeyi yorumlarken başvurduğu ilkelere biridir (Çakmak, 221: 882). Yargıç Wildhaber’in 2004 yılında yapısal sorunlardan bahsettiği bir konuşmasında dolaylı olarak ikincillik ilkesini işaret ettiği şu cümleler oldukça önemlidir:

“... Sözleşmenin rehber niteliğindeki nosyonlarından biri dengedir; çatışan haklar arasında denge, bireysel yarar ile kamu yararı arasındaki denge. Eğer denge anlayışı Sözleşmenin anlamlı bir şekilde uygulan-

masında temel bir rol oynuyorsa, bu anlayışın denetleme mekanizmaları için de uygulanması mühimdir. Buradaki denge ulusal koruma ile uluslararası koruma arasındadır. Eğer sistem çalışacaksa her iki unsur etkili bir şekilde fonksiyonunu yerine getirmelidir.” (Steering Committee for Human Rights: 62).

Wildhaber’in bu cümleleri Sözleşmenin koruma sistemini anlamak konusunda önemlidir. Ulusal koruma ile uluslararası korumayı iki ayrı unsur olarak görmek, Mahkemenin bir temyiz makamı olmadığı anlamına gelir. Çünkü temyiz makamı aynı koruma sistemi içerisindeki son mercidir. Eğer uluslararası koruma başka bir şey ise, Mahkemenin işlevi de temyiz makamı olmaktan başka bir şey olmalıdır. İşte ikincillik ilkesi çerçevesinde Sözleşmenin yorumlanması bize bu soruların cevabını vermelidir.

İlke lafzi olarak 15. Protokol ile Sözleşme metnine girmiştir. Protokol’ün 1. maddesi vasıtası ile Sözleşmenin Başlangıç kısmına ikincillik ilkesini tarafların uyması gereken bir prensip olarak sunan bir paragraf eklenmiştir.

15. Protokol’e giden basamaklardan biri 2010 yılında yapılan Interlaken Konferansı idi. Interlaken Deklarasyonu’nda Sözleşmenin kurduğu denetleme mekanizmalarının ikincil doğasına vurgu yapılmış ve taraflara ikincillik anlayışının güçlendirilmesi çağrısında bulunulmuştur. 2011 tarihli İzmir Deklarasyonu’nda ikincillik prensibinin önemine ve Sözleşme mekanizmalarının ayakta kalabilmesi için paylaşılmış sorumluluğa (shared responsibility) vurgu yapılmıştır. Bireysel başvuruların konu edildiği bölümde ise başvuruların ikincillik ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Yine aynı bölümde Mahkemenin vereceği tedbir kararlarının da ikincillik prensibi ile uyum içinde olması gerektiği söylenmiştir. 2012 tarihli Brighton Deklarasyonu’nda da sistemin iyi işlemesi için devletlerin ve Mahkemenin ikincillik prensibi temelinde ortak sorumluluk paylaştığına vurgu yapılmıştır. Deklarasyonun “Mahkeme ile ulusal otoriteler arasındaki etkileşim” başlığında Mahkemenin ikincilliği, ulusal otoritelerin Sözleşmenin nasıl uygulanacağı konusundaki takdir yetkisinin

(*margin of appreciation*) bir görünümü olarak sunulmuştur. İlgili bölümde şu ifadelere yer verilmiştir:

“Mahkemenin içtihadı Taraf Devletlerin Sözleşmeyi nasıl uygulayacakları konusunda takdir yetkisine sahip olduklarına açıklık getirmiştir ... Bu Sözleşme mekanizmalarının insan haklarının ulusal seviyede korunması konusunda ikincil olduğu ve prensip olarak yerel ihtiyaçların ve koşulların değerlendirilmesi noktasında ulusal otoritelerin uluslararası bir mahkemeden daha elverişli bir pozisyonda oldukları anlamına gelmektedir.” (Brighton Declaration, 2012: par. 11).

Son olarak, 2015 tarihli Brüksel Deklarasyonu denetim mekanizmasının ikincil doğasını vurgulamıştır ve Interlaken ile başlayan sürecin başarısı takdir edilmiştir. Deklarasyonun tematik başlığı *“Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin uygulanması, bizim ortak sorumluluğumuz”* dur. Burada ayrıca dikkat çekilebilecek bir husus, deklarasyonda birincil rolün yerel otoritelerde olduğu belirtildikten sonra mümkün olduğu ölçüde sivil toplumun da dahil edilmesinden bahsedilmiştir (Brussels Declaration, 2015: 1). Uluslararası mekanizma-yerel otorite dikotomisinin yanına sivil toplumun dahil edilişi gelecekte ikincilik prensibinin uygulanması konusunda yenilikçi ve inşacı yorumların artacağı ve prensip üzerinden çok taraflı ve boyutlu bir sistem tasavvuruna yönelineceğinin bir işareti olabilir.

Interlaken Konferansı ile başlayan süreç, Mahkemenin iş yükünün artmasına refleks olarak gösterilen 11. Protokol'ü, daha sonra 14. Protokol'ü ve pilot karar usulünü ortaya çıkartan sürecin, ikinci safhası olarak devamıdır. Interlaken sürecine hâkim olan dinamiklerden belki de en önde geleni ikincilik prensibinin güçlendirilmesidir. Pilot karar usulü ise ikincilik prensibinin yerine getirilmesi için bir araçtır.

2.2. Bireysel Adalet ve Yapısal Adalet

Pilot karar usulünü ortaya çıkaran ve Interlaken ile devam eden reform sürecine eşlik eden tartışmalardan biri de bireysel adalet ve yapısal adalet veya anayasal adalet tesisi idealleri arasındaki gerilimden doğmaktadır (Al-

tıparmak, 2009: 64). Altıparmak'a göre bireysel adaletin tesisini savunanlar “Mahkemenin öncelikli görevi mağdurlara uluslararası bir giderim imkânı sunmak” düşüncesinde iken anayasal adaletin tesisini savunanlar “Mahkemenin ana görevi Sözleşmede korunan hakları tanımlamak” düşüncesini savunmaktadırlar (Altıparmak, 84). Başka bir deyişle bireysel adaletin tesisini savunanlara göre Mahkeme adeta bir süper temyiz merci gibi hakları ihlale uğramış bireylere alternatif uluslararası bir giderim yolu oluşturmasıyla ön plana çıkmalıdır. Anayasal adaletin tesisini savunanların düşüncesine dair Altıparmak'tan yapılan alıntı şerh edilirse, Mahkeme Sözleşmenin yorumlanması, hakların tanımlanması, taraf devletlerde insan hakları nosyonunun yerleşmesi gibi adeta anayasal dönüştürücü rolünü üstlenmelidir. Açıkça görülebileceği gibi bu tartışma ikincillik prensibinin uygulamasına dair bir tartışmadır ve pilot karar usulünün varlığı, bir denge gözetilerek dahi olsa, bu tartışmaya dair bir tercihi yansıtır. Sadurski'ye göre usulün geliştirilmesi, Mahkemenin bir temyiz merci olmak yerine “yarı anayasal bir rol” üstlenme eğilimini yansıtan en önemli gelişmedir (Sadurski, 2009: 398). Değirmencioğlu'na göre de usulün amaçlarından biri “AİHM'in yargısal kapsamını bireysel adaletin ötesine taşımak”tır (Değirmencioğlu, 2024: 787).

Fark edildiği üzere bu çalışmada anayasal adalet ifadesi yerine yapısal adalet ifadesi tercih edilmektedir. Bunun ilk sebebi, anayasal adalet ifadesinin temel hak ve özgürlüklerin korunması ile birlikte anayasa yargısına konu olabilecek diğer hususları da akla getirebilecek olmasıdır. İkinci olarak, Johan Galtung'un yapısal şiddet kavramının çağrışımları da² göz önünde bulundurulursa “yapısal sorun”, “yapısal çözüm” ve “yapısal adalet” ifadeleri bir arada kullanımda semantik bir bütünlük gösteriyor gibi durmaktadır. Bir başka açıdan bakılırsa, eğer insan hakları sadece anayasa metni tarafından vatandaşa bahşedilmiş pozitif vatandaş haklarından ibaret değilse, anayasaya uygunluk veya anayasanın tesisi anlamlarını çağrıştıracak anayasal adalet kavramı insan haklarının ne olduğuna dair çağdaş

2 Bk. Galtung, Johan. (1969). “Violence, Peace, and Peace Research.” *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, pp. 167-191.

söylem ve felsefe ile tam olarak uyuşmaz.³ Eğer insan hakları insan onuru ile ilişkili ve doğuştan geliyorsa temel haklara ilişkin anayasa hükümleri hakları tesis etmez; tanır, açıklar ve korur. Çünkü bir insanın insan haklarına sahip olması için bir devletin vatandaşı olması gerekmez (Geçit, 2022: 22). O halde, insan hakları adaleti söz konusu olduğunda anayasal adalet ifadesi ancak dar bir anlamı ve perspektifi sunar. Peki bu açıdan bakıldığında yapısal adalet ifadesi hangi anlam imkanlarını barındırır? Bunu ortaya koymak için literatürde oldukça kabul görmüş olan Galtung'un yapısal şiddet kavramı ile insan haklarına dair çağdaş anlayış arasındaki bir iz düşünüm üzerinden hareket edilebilir. Galtung'a göre şiddet "*insanların bedensel ve zihinsel gerçekleştirmeleri, potansiyel gerçekleştirmelerinin altında kalacak şekilde etkilenmeleri durumunda*" (Galtung, 1969: 168) ortaya çıkar. Bu tarif daha özlü ifade edilirse şiddet insanın kendini gerçekleştirmesine ket vurulmasıdır denilebilir. Yapısal şiddet ise şiddetin kaynağına dair bir ayrımdır. Eğer bireyin maruz kaldığı şiddetin sebebi bir kişi değil de içinde yaşanılan düzene içkin, yapısal bir sorun sebebi ise yapısal şiddet söz konusudur (Galtung, 1969: 170). Daha soyut bir şekilde ifade edilirse, yapısal şiddetin zıddı olarak doğrudan (direct) şiddette nedensellik bağlamında fail ve mağdur bakımından daha izole ve belirlenebilir bir durum söz konusu iken, yapısal şiddette fail ve filler silikleşir ve sorumluluk içinde yaşanılan düzene dağılır. Bu açıdan bakıldığında yapısal sorun ile yapısal şiddet kavramları birbirini çağrıştırmaktadır. Şiddetin tarifine geri dönersek, kendini gerçekleştirme ifadesi insan hakları hukukundaki gelişme hakkını⁴ akla getirmektedir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1986 tarihli Gelişme Hakkına Dair Bildirisi'nin 1. maddesinde "*Gelişme hakkı, her insanın ve bütün halkların, bütün insan haklarının ve temel özgürlüklerin tam olarak gerçekleşeceği bir ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmeye katılma, katkıda bulunma ve bundan yararlanma hakkına sahip olması nedeniyle, vazgeçilmez bir insan hakkıdır.*" şeklinde açıklanmaktadır.

3 Bu bağlamda insan haklarının ne olduğu ve ne olmadığı konusunda çağdaş anlayışı tarihselci perspektiften ele alan kısa bir çalışma için bk. Moyn, Samuel. (2014). "Future of Human Rights." *International Journal On Human Rights*, Vol. 11, No. 20, pp. 57-64.

4 Gelişme hakkı (right to development) çağdaş insan hakları anlayışının şekillenmesinde oldukça önemlidir. Bk. Ishay, Micheline. (2008). *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era*, University of California Press.

Başka bir ifadeyle gelişme hakkı insanın temel hak ve özgürlüklerini tam olarak gerçekleştirebileceği bir ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal düzene katılma, katkıda bulunma ve ondan yararlanma hakkıdır. İnsanın kendi potansiyelini gerçekleştirmesi ancak temel hak ve özgürlüklerini gerçekleştirmesine bağlı olduğu düşünülürse insan hakları, gelişme hakkı, bireyin kendini gerçekleştirmesi, yapısal sorun ve yapısal şiddet kavramları arasındaki ilişki berraklaşır. Tüm bunlar sebebi ile yapısal adalet ifadesinin, en azından bu çalışma bağlamında, anayasal adalet ifadesinden daha uygun olduğu söylenebilir.

Bireysel adalet anlayışını savunanlar doğal olarak pilot karar usulü ile tam anlamıyla barışık olamayacaklardır. Her ne kadar pilot kararlar sayesinde yığının sonunda kalan başvuru sahiplerinin daha hızlı bir şekilde haklarını tazmin edebilme ihtimali olsa da Mahkemenin daha önemli ve anayasal nitelikte addedilen başvurulara öncelik ayırabilecek olmasının usul için bir gerekçe olması onların temel paradigmaları ile uyumsuzdur. Fakat ikincillik prensibine dair yukarıda değindiğimiz resmî belgelerin ifadeleri göz önünde bulundurulursa bariz bir şekilde reform sürecinin ibresinin yapısal adaleti savunanların tarafında olduğu görülecektir. Fakat gelinen bu noktanın “Mahkeme önceden bireysel adaletin tesisini hedefliyordu, şimdi misyon ve vizyonunu değiştirdi ve yapısal adalet yöneldi.” şeklinde açıklanmasının hatalı bir okuma olacağını düşünüyoruz. Başlangıcına göre AİHS'nin amacı insan hakları ile temel özgürlükleri korumak ve geliştirmektir. Sözleşmenin 19. maddesine göre de AİHM tarafların Sözleşme ile yüklenmiş sorumlulukları yerine getirmelerini sağlamak için kurulmuştur. Avrupa Konseyi'nin organlarından biri olarak Mahkeme, bu amacı gerçekleştirmenin yegâne vasıtası değildir. Bireysel başvuru mekanizması da AİHM'nin tek yargısal denetim mekanizması değildir. Bu durumda Mahkemenin amacının bir zamanlar bireysel adaleti tesis etmek olduğunu söylemek oldukça zordur. Bireysel bir ihlal durumunda mağduru tazminata kavuşturmak, tam anlamıyla taraf devletin sorumluluklarını yerine getirmesini sağlamış olmak değildir. İhlalin temel sebebi orada duruyorsa, taraf devlet taahhüdünü yerine getirmemiş demektir. İkincillik prensibi de bize bunu söylemektedir. Peki değişen hiçbir şey olmadı ise neden denet-

leme mekanizmalarında bir reforma ihtiyaç duyuldu? Bu durum şu şekilde açıklanabilir: AİHS'nin Başlangıcına göre Avrupalı devletler (yani taraf devletler) *aynı inancı taşıyan* (*like-minded*) devletlerdir. O halde AİHS pratikte insan haklarına dair aynı anlayışa ve bu anlayışın doğal sonucu olan benzer uygulamalara sahip devletleri muhatap olarak yazılmış ve bireysel başvuru gibi mekanizmalar onların pratik gerçekliğini referans olarak tasarlanmıştır. Bu durumda bir üye devletin vatandaşının tüm iç hukuk yollarını tüketmesine rağmen hakkının ihlaline çare bulamayıp AİHM'e başvurması bir istisna olacaktır. Böyle bir istisnai durum gerçekleştiğinde de ikincillik prensibine ve taraf devletlerin takdir yetkisine uyarak AİHM, bir temyiz merci olarak değil, bir denetim merci olarak denkleme dahil olacaktır. Bazı durumlarda yapısal ve sistemik sorunların var olabileceğine ve çözüm için farklı mekanizmaların devreye sokulması gerekeceğine dair bir diskurun Mahkemenin kuruluşundan neredeyse yarım asır geçtikten sonra yerleşmesi de bu durumu teyit etmektedir. Sadurski'ye göre merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinin Sözleşmeye taraf olması ile eski taraf ülkeler arasında var olduğu varsayılan insan hakları koruma sistemindeki zihniyet ve pratik uzlaşısı bu yeni üye listesi için pratikte geçerliliğini yitirmiştir (Sadurski, 2009: 397). Haider 1990'ların "*Avrupa Konseyi'nin genişlemesi*" dönemi olarak karakterize edildiğini söylemektedir (Haider, 2013: 24). Bu ifade Konseyin üye sayısının artmasından daha fazla bir anlama karşılık gelmektedir. Konseye sadece yeni bir coğrafya dahil olmamıştı, yeni bir kültürel havza ve politik geçmiş dahil olmuştu. Bu durumdan sonra "aynı inancı taşıyan" taraf devletler ifadesinin, en azından insan haklarına dair uygulamalar bakımından, artık bir gerçekliğin açıklanmasından ziyade bir temenniye dönüştüğü söylenebilir. Bu yeni durumda AİHM'in bireysel başvuru mekanizmasının fonksiyonu ile önceki homojen taraf devletler zamanındaki bireysel başvuru mekanizmasının fonksiyonu doğal olarak aynı olmayacaktır. Yeni durumda Mahkeme özel tedbirler yerine genel tedbirlere daha çok hükmetmek zorunda kalacaktır. Genel tedbirlerin doğası gereği, Mahkeme bir genel tedbire hükmettiğinde adeta temyiz mercii olarak hareket etmiş olmakta ve ister istemez taraf devlete ihlalin ortadan kaldırılması için doğrudan veya dolaylı talimatlar vererek ikincillik prensi-

bine ve devletlerin takdir marjına aykırı davranma eğilimi göstermektedir. Bu açıdan pilot karar usulünü ortaya çıkaran süreci sadece Mahkemenin iş yükünün artması değil özel tedbirler yerine genel tedbir kararlarının sayısının artması şeklinde de okuyabiliriz. Mahkeme esasında Broniowski kararından önce de yaygın ihlallerin sebepleri üzerinde durduğu kararlar vermişti (Köküsarı, 2019: 189). Fakat bu tür kararların sayısının artması ve Mahkemenin taraf devleti yönlendiriciliği bakımından kararların niteliklerinin farklılaşması artık durumun özel tedbir-genel tedbir dikotomisi ile yürütülememesine ve pilot karar usulü gibi bir mekanizmanın ortaya çıkmasını gerektirmiştir diyebiliriz.

Bu açıdan bakıldığında “Mahkeme eskiden bireysel mağduriyetlerinin giderilmesine daha çok önem veriyordu fakat iş yükünün artması sebebi ile basit bir usul ekonomisi tercihi uygulayarak bireysel mağduriyetleri göz ardı etmeye başladı.” tarzında bir düşünce⁵ haklı olmayacaktır. Çünkü bireysel adalet-yapısal adalet (veya anayasal adalet) tartışmalarından çok öncesinde de Mahkeme esasında yapısal adalet odaklanıyordu diyebiliriz. Çünkü insan haklarını korumak, geliştirmek ve hukukun üstünlüğünü savunmak ancak yapısal sorunların giderilmesi ile mümkün olabilirdi. Homojen taraf devletler dönemindeki bireysel tazminat kararlarının da değeri ancak bu nihai amaca hizmet edip etmediğine bakılarak karar verilebilirdi. Bir kimse Mahkemenin mağdurlar için çözüm sunan uluslararası bir başvuru mercii olarak hazır bulunmasının daha kıymetli olduğu düşüncesinde olabilir. Fakat Mahkemenin fonksiyonunun ve amacının ne olması gerektiğine dair bu tartışma bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Mevcut durumda pilot karar usulü yapısal adaleti sağlama konusunda önemli bir araçtır.

3. Usulün Uygulamasına Dair Eleştiriler

Mahkemenin usule dair uygulaması çeşitli açılardan eleştirilmektedir. Bu eleştirilerden en önemlisi İç Tüzük 61. maddenin 8. fıkrası sebebiyle

5 Bk. Altıparmak, Kerem. (2009), “Kopya Davalar ve Pilot Kararlar: Bir Kararda Bin Adaletsizlik?” *50. Yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: Başarı mı, Hayal Kırıklığı mı?*, Yay. Haz. Kerem Altıparmak, Ankara: Ankara Barosu Yayınları.

gündeme gelmektedir. İlgili fıkra devletin pilot kararın gereklerini yerine getirmediği zaman ertelenen başvuruların yeniden görülebileceğini düzenlemektedir. “Görülebileceği” ifadesi yerine “görülebileceği” ifadesini kullanıyoruz çünkü hükme göre Mahkeme aksi yönde karar verebilir. Yani devlet yükümlülüklerini yerine getirmese dahi ertelenen davaların görülmemesi ve kayıttan düşürülmesi mümkündür. Gerçekten de Mahkemenin bu şekilde karar verdiği de olmuştur.⁶

Mahkeme bu uygulamasını savunurken Sözleşmenin 46. maddesine göre Bakanlar Komitesi ile Mahkeme arasında yapılan görev dağılımına dikkat çekmektedir (Annual Report 2017 of the ECtHR, 2017: 137). Mahkemeye göre pilot karar usulünde yapısal sorunların tespiti ve alınacak önlemlerin ne olduğunun belirlenmesi Mahkemenin görevi iken kararın infazını sağlamak Bakanlar Komitesi’nin görevidir. Bu şekilde Mahkeme karar verme işi ile onun icrası işini birbirinden ayırmaktadır. Buna göre Mahkeme zaten pilot kararı ile ihlal sorununu kökten çözmek konusunda hükmünü vermiştir ve bu çoğu zaman ertelenen başvurular içinde yegâne çözüm yoludur. Eğer taraf devlet karara uymuyorsa bu Komite’nin sorunudur.

Bu anlayış tabii ki karara uymayan devleti ödüllendirmek anlamına gelebileceği ve başvurucuların adalete erişim hakkını sınırlandıracağı için eleştirilmiştir (Meriç, 2021: 46). Böyle bir durumda hem yapısal sorun tam anlamı ile çözülmemiş hem de devlet büyük bir tazminat yükünden kurtulmuş olmaktadır. Bu durumda akla gelebilecek soru Mahkemenin Sözleşmenin 19. maddesi gereği üstüne düşeni yapıp yapmadığı olabilir. Fakat Mahkeme devletin yükümlülüğünün yerine getirmemesinin kendi meselesi olmadığını söyleyerek 19. madde kapsamındaki sorumluluğuna nasıl bir sınır çizdiğini bize göstermektedir. Tek başına bu, bireysel adaleti sağlamayı Mahkemenin kendine ana hedef olarak görmediğini gösterebilir.

Taraf devlet pilot kararın gereklerini yerine getirmediğinde ertelenen davaların görülüp görülmemesi konusunda Mahkemenin takdir yetkisi-

⁶ Bk. Burmych ve diğerleri / Ukrayna, K. 46852/13 et al. (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 12 Ekim 2017).

ne sahip olması gerekli ve önemlidir. Önemli olan bunu hangi durum ve koşullarda uygulayacağıdır. Eğer Mahkemenin davaları görmeye devam etmesi ve tazminatlara hükmetmesi bir caydırıcılık etkisi oluşturup taraf devletin pilot karardan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirme ihtimalini arttıracaksa Sözleşmenin “*Kayıttan düşürme*” başlıklı 37. maddesinin 1. fıkrasına göre haklı bir neden vardır ve başvurular kayıttan düşürülmemelidir. Eğer durumun kendine has özellikleri sebebiyle böyle bir ihtimal gözüküyorsa haklı bir neden yoktur denilerek başvurular kayıttan düşürülebilir. Tabi ki bu görüş bireysel adaleti savunanlara göre kabul görmeyecektir. Onlara göre yapısal sorunun çözülüp çözülmemesine bakmaksızın başvuru sahiplerinin hakları tazmin edilmelidir ve 37/1’in son cümlesi (*insan haklarına saygı ilkesinin gerektirmesi*) bunu gerektirmektedir. Aksi takdirde bireysel başvuruya erişimin kısıtlanması söz konusu olacaktır. Bizce bu itiraz da olayın özelliklerine göre değerlendirilmelidir. Eğer böyle bir durum sistemi iş yükü bakımından tıkayacak ve Mahkemeyi iş göremez duruma getirecekse bu da bizi dolaylı olarak bireysel başvuruya erişimin kısıtlandığı bir sonuca götürecektir. Bizce bu da pragmatik bir perspektif ile yapılmış bir yorum değildir. Çünkü sistem insan haklarını korumak için kurulmuşsa, onu etkili tutmak da insan haklarına saygı ilkesi gereğidir.

Usulün uygulanmasına dair bir başka eleştiri, başvuruların hangi kısıtlara göre benzer addedilmesi gerektiğine dair soru işaretlerine, benzer addedilen başvurular için yapılan bu genellemenin bazı başvuruların kendine münhasır durumunu göz ardı etme tehlikesini barındırdığına ve pilot seçilecek başvurunun diğer benzer başvuruları yeteri kadar temsil edip edemeyeceğine dairdir (Helfer, 2008: 154). Meriç, bazı karmaşık ve özel durumlarda yapısal sorunun çözümü için benzer diğer başvuruların ayrıca kıymetli ve farklı olabileceğini fakat sadece pilot başvurunun dikkate alınmasının hem sorunun kökünden çözülememesi hem de benzer gözükse de daha özel bir duruma sahip olan diğer başvuru sahiplerinin bu özel durumları bakımından Mahkemeye erişimin kısıtlanması gibi sorunlar doğabileceğini dile getirmektedir (Meriç, 2021: 39). Glas’a göre Mahkeme pilot karar usulünü böyle durumlar için uyarlayabilir, sorunu iyi temsil edecek birden fazla başvurunun pilot başvuru seçilmesi konusunda da ikna edici

standartlar geliştirebilir ve bu şekilde taraf devletin kötü niyetli bir şekilde yapısal sorunun sadece bir kısmını çözerek tazminat sorumluluğundan kurtulması engellenebilir (Glas, 2016: 68). Bu ve benzeri yapıcı eleştiri ve tavsiyeler pilot karar usulünün geliştirilmesi bakımından oldukça önemlidir. Broniowski kararının üzerinden yirmi sene geçmiş olmasına rağmen AİHM'in pilot karar usulünün halen erken döneminde olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu zamana kadar ki pratik bize göstermiştir ki Mahkeme Sözleşme ve diğer dokümanlardaki hükümleri, yeri geldiğinde insan haklarının korunması lehine geniş yorumlayarak, uygulamasını uyarlama ve geliştirme noktasında oldukça yetkindir.

Sonuç

İnsan haklarının yerel ve uluslararası otoritelerce korunması ve yüceltilmesi yüzyılımızın en önemli ideallerinden biri olmaya devam etmektedir. AİHM yarım asırdan uzun bir süredir bu ideali gerçekleştirmek için önemli bir mekanizmadır ve örneklik teşkil etmektedir. Mahkemenin uygulamalarına baktığımızda bireysel çıkar ile kamusal çıkar; devletlerin takdir yetkisi ile evrensel hukuk değerleri; bireysel adalet ile yapısal adalet gibi dikotomiler arasında bir denge kurmaya çalıştığı görülmektedir. Bu dikotomileri uzlaşmaz yapılar olarak değerlendirmek yerine, insan hakları koruma mekanizmalarının bir denge kurma ideali olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Pilot karar usulü bu denge arayışının somut bir yansımasıdır. Usul, sadece AİHM'nin artan iş yükünü azaltma amacıyla değil, aynı zamanda ikincillik prensibini hayata geçirerek taraf devletlerin sorumluluklarını artırma ve yapısal adaleti tesis etme amacıyla geliştirilmiştir. Mahkemenin amacı hiçbir zaman bireysel mağduriyetleri gidermekten ibaret olmamıştır. Mahkemenin bireysel adalet ve yapısal adalet arasında kurmaya çalıştığı denge, pilot karar usulünde belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Usul, bireysel başvuru sahiplerinin haklarını tamamen göz ardı etmeden, sistematik insan hakları ihlallerine yapısal ve kalıcı çözümler getirme amacını taşımaktadır.

Bununla birlikte pilot karar usulünün mevcut uygulamasına dair eleştiriler de göz ardı edilmemelidir. Usul bazı durumlarda bireysel başvuruların gölgede kalması ve mağdurların haklarının yeterince korunamaması riskini taşımaktadır. Ayrıca ikincillik prensibinin hayata geçirilmesindeki zorluklar, taraf devletlerin ulusal düzeyde insan haklarını etkili bir şekilde koruma sorumluluğunu yerine getirmemesi gibi sorunlarla birleşerek, pilot karar usulünün etkinliğini sınırlayabilmektedir.

Sonuç olarak pilot karar usulü AİHM'nin bireysel adaleti sağlamanın ötesine geçerek yapısal adaletin tesisinde dönüştürücü bir mekanizma olması konusunda oldukça önemlidir. Ancak bu mekanizmanın etkinliği taraf devletlerin ikincillik prensibi doğrultusunda sorumluluk üstlenmesine bağlıdır. İnsan haklarının etkili bir şekilde korunması ve yüceltilmesi için bireysel adaleti sağlama ile yapısal adaleti sağlama amacı arasında bir denge sağlanmalı ve bu dengenin sürdürülebilirliği Mahkeme tarafından gözetilmelidir. Pilot karar usulü bu dengenin sağlanmasında kritik bir araçtır ve Mahkemenin içtihatları, bu aracı daha da geliştirmek için esnek ve yenilikçi bir yaklaşım benimsemeye, bugüne dek yapıldığı gibi, devam etmelidir.

Kaynakça

Altıparmak, Kerem. (2009), “Kopya Davalar ve Pilot Kararlar: Bir Kararda Bin Adaletsizlik?” 50. Yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: Başarı mı, Hayal Kırıklığı mı?, Yay. Haz. Kerem Altıparmak, Ankara: Ankara Barosu Yayınları.

Assanidze v. Gürcistan, (No. 71503/01). K. 71503/01 (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 8 Nisan 2004), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61875> , (01.10.2024)

Broniowski v. Polonya, (No. 31443/96). K. 31443/96 (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 28 Eylül 2005), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61828> , (01.10.2024).

Brumarescu v. Romanya, (No. 28342/95). K. 28342/95 (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 23 Ocak 2001), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59159> , (01.10.2024).

Burmych ve diğerleri / Ukrayna, (No. 46852/13 et al.). K. 46852/13 et al. (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 12 Ekim 2017), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178082> , (01.10.2024).

Colandrea, Valerio (2007). “On the Power of the European Court of Human Rights to Order Specific Non-Monetary Measures: Some Remarks in Light of the Assanidze, Broniowski and Sejdovic Cases.” *Human Rights Law Review*, Vol. 7, No. 2, 396-411.

Council of Europe Committee of Ministers. (2000). Recommendation Rec(2000)2 on the re-examination or reopening of certain cases at domestic level following judgments of the European Court of Human Rights, <https://rm.coe.int/16805e2f06> , (01.10.2024).

Council of Europe Committee of Ministers. (2002). “Recommendation Rec(2002)2 of the Committee of Ministers to Member States on Access to Official Documents”, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804c6fcc , (01.10.2024).

Council of Europe Committee of Ministers. (2004). “Resolution Res(2004)3 of the Committee of Ministers on Judgments Revealing an Underlying Systemic Problem”, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805dd190 , (01.10.2024).

Council of Europe Committee of Ministers. (2004). “Recommendation Rec(2004)6 of the Committee of Ministers to Member States on the Improvement of Domestic Remedies”, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805dd18e , (01.10.2024).

Council of Europe Committee of Ministers. (2006). Report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers CM(2006)203, <https://search.coe.int/cm?i=09000016805d7893> , (01.10.2024).

Council of Europe. (2010). High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights - Interlaken Declaration.

Council of Europe. (2012). High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights - Brighton Declaration.

Council of Europe. (2015). High-Level Conference on the ‘Implementation of the European Convention on Human Rights, Our Shared Responsibility’ - Brussels Declaration.

Council of Europe. (2017). Annual Report 2017 of the European Court of Human Rights, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/annual_report_2017_eng , (01.10.2024).

Çakmak, U. Ramazan (2021). “İkincillik İlkesi Çerçevesinde Türkiye’de İnsan Hakları Tazminat Komisyonu.” *Terazi Hukuk Dergisi*, Cilt 16, Sayı 177, 29-56.

Değirmencioğlu, Burcu. (2024). “AİHM Esas Denetiminde Kullanılan Özel Bir Metot Olarak ‘Pilot Karar Usulü’ ve Türk Anayasa Yargısı Özelinde Değerlendirilmesi.” *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, Cilt 4, Sayı 2, 785-827.

“Dialogue between judges, European Court of Human Rights, Council of Europe.” (2005), https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/dialogue_2005_eng , (01.10.2024).

Ergül, Ergin. (2024). *İnsan Hakları Hukuku Dersleri*, Ankara: Adalet Yayınevi.

European Court of Human Rights. (2003). Position Paper on Proposals for Reform of the European Convention on Human Rights and Other Measures as Set Out in the Report of the Steering Committee for Human Rights of 4 April 2003 (CDDH(2003)006 Final).

European Court of Human Rights. (2007). Opinion of the Court on the Wise Persons' Report, https://www.echr.coe.int/Documents/2007_wise_Person_Opinion_ENG.pdf , (01.10.2024).

European Court of Human Rights. (2011). Press Release - New Rule Introduced Concerning Handling of Systemic and Structural Human Rights Violations in Europe. Registrar of the Court, <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7324607-9992958> , (01.10.2024).

European Court of Human Rights. (2023). Factsheet - Pilot Judgments, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf , (01.10.2024).

Explanatory Report to Protocol No. 11 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Restructuring the Control Machinery Established Thereby. (1994). European Treaty Series - No. 155. Strasbourg: Council of Europe.

Explanatory Report to Protocol No. 14 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Amending the Control System of the Convention. (2004). Council of Europe Treaty Series. Strasbourg: Council of Europe.

Galtung, Johan. (1969). "Violence, Peace, and Peace Research." *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, 167-191.

Geçit, Bekir. (2022). *İnsan Hakları Nedir?*, İstanbul: Çizgi Kitabevi.

Glas, Lize R. (2016). "The Functioning of the Pilot-Judgment Procedure of the European Court of Human Rights in Practice." *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 34, No. 1, 41-70.

Haider, Dominik. (2013). *The Pilot-Judgment Procedure of the European Court of Human Rights*. Leiden: Brill | Nijhoff.

Helfer, Laurence R. (2008). "Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime." *European Journal of International Law*, Vol. 19, No. 1, 125-159.

Karakul, Selman. (2018). "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Kendi Kararlarının Yerine Getirilmesindeki Rolü." *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 125-156.

Köküsarı, İsmail. (2019). "Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Pilot Karar Uygulaması." *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, Sayı 3-4, 181-243.

Kurban, Dilek. (2016). "Forsaking Individual Justice: The Implications of the European Court of Human Rights' Pilot Judgment Procedure for Victims of Gross and Systematic Violations." *Human Rights Law Review*, Vol. 16, No. 4, 731-769.

Meriç, Emre Oğuz. (2021). "İnsan Hakları İhlallerinin Önlenmesinde Pilot Kararların Usuli Açıdan Etkililiği." *Dicle Akademi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 29-56.

Oduncu, Leyla Nur. (2021). "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Pilot Karar Usulü." *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt 38, 83-121.

Papamichalopoulos ve diğerleri v. Yunanistan, (No. 14556/89). K. 14556/89 (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 31 Ekim 1995), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57961>, (01.10.2024).

Sadurski, Wojciech. (2009). "Partnering with Strasbourg: Constitutionalisation of the European Court of Human Rights, the Accession of Central and East European States to the Council of Europe, and the Idea of Pilot Judgments." *Human Rights Law Review*, Vol. 9, No. 3, 397-453.

Steering Committee for Human Rights. (2009). *Reforming the European Convention on Human Rights - A Work in Progress*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Extended Summary

On November 1, 1991, during the 89th session of the Committee of Ministers of the Council of Europe, a directive was issued to prioritize the reform of the control mechanisms established under the European Convention on Human Rights (the Convention). One of the primary issues driving these reform efforts was the increasing workload of the European Court of Human Rights (ECtHR, the Court). The initial phase of this reform process, which led to Protocol No. 11 titled *Restructuring the Control Machinery Established Thereby*, can be seen as the inception of an ongoing reform period that continues to this day, focusing on the workload issue. Although Protocol No. 11 introduced new methods and mechanisms aimed at reducing the Court's workload and enhancing the effectiveness of the individual application system, these measures proved insufficient in addressing the rising number of applications. This inadequacy prompted the development of Protocol No. 14, titled *Amending the Control System of the Convention*. The primary concerns of Protocol No. 14 were efficiency and the workload problem.

Subsequently, Protocols No. 15 titled, *Amending the Convention to Strengthen the Principle of Subsidiarity and the Margin of Appreciation*, and No. 16, titled *Enhancing the Dialogue Between the ECtHR and National Courts* emerged from the reform process initiated by the Interlaken Conference, which was held in Switzerland to discuss the future of the human rights system and improve the functioning of the Court. These protocols emphasize the principle of subsidiarity, which is central to the reform efforts. When considering the relationship between the principle of subsidiarity and the workload issue, it is evident that Protocols No. 15 and 16 represent a continuation of the same reform agenda initiated in 1991. Viewed as a whole, one of the most significant outcomes of this process is undoubtedly the *pilot judgment procedure*. Initially introduced as a solution to the growing workload, the pilot judgment procedure serves as a critical milestone not only in implementing the principle of subsidiarity but also in shifting the Court's function from ensuring individual justice to addressing structural justice.

It is crucial to highlight that the pilot judgment procedure should not merely be viewed as a procedural efficiency measure responding to the increasing workload—an empirical reality. Instead, it should be analyzed alongside the role and vision the Court has assigned to itself in the context of the constitutionalization of human rights. The central argument of this study is that analyzing the pilot judgment procedure solely within the context of the workload issue would result in an incomplete evaluation. Although the process initiated by Protocol No. 11 is often perceived as a reform of the Council of Europe's control mechanisms, we argue that it is not a reform in the traditional sense. Instead, it represents a return to the foundational objectives of the Council and the Court.

Like all components of the Council of Europe, the Court's primary purpose is to safeguard human rights and uphold the rule of law in member states. To achieve this goal, the Court must function as more than a compensation-distribution machine focused on individual justice. While decisions granting monetary compensation to individual applicants address personal grievances, they are only functional to the extent that they serve the Court's overarching purpose. If these decisions no longer act as a deterrent for member states or prompt them to improve their practices, progress toward the foundational objectives cannot be achieved. In this context, the pilot judgment procedure offers a solution not only to the workload problem but also to this issue. The philosophy underpinning the procedure affirms that the Court is not merely an appellate body ensuring individual justice but rather a transformative mechanism providing structural solutions to structural problems.

This paper examines the development and application of the pilot judgment procedure within this central framework. The first section outlines the historical development of the procedure and its main features. The second section explores the relationship between the procedure, the principle of subsidiarity, and the concept of structural justice to highlight its underlying philosophy. The final section briefly discusses criticisms of the procedure and its implementation. The findings and arguments presented

in this study are primarily based on official documents of the Council of Europe, the Court's judgments, and related press releases, supplemented by relevant academic literature.

In conclusion, while the pilot judgment procedure was initially introduced as a response to the Court's workload crisis, its implications extend far beyond procedural efficiency. It represents a paradigm shift in how the Court perceives its role within the human rights system. The procedure's focus on structural justice and systemic solutions underscores its significance as a transformative mechanism. This paper argues that the pilot judgment procedure, as part of the broader reform process, is not merely an administrative tool but a reaffirmation of the Court's commitment to its foundational objectives.

HAKEMLİ SDE AKADEMİ DERGİSİ

YAZIM KURALLARI

I. Genel Kurallar

Stratejik Düşünce Enstitüsü (SDE) Akademi Dergisi yılda üç sayı (Ocak, Mayıs, Eylül) olarak yayımlanan hakemli akademik bir dergidir.

Dergi; uluslararası ilişkiler, sosyal bilimler, ekonomi – finans, hukuk, siyaset bilimi ve kamu yönetimi, güvenlik, enerji alanlarında araştırma ve incelemeye dayalı çalışmalara yer vermektedir.

SDE Akademi Dergisi'ne Türkçe gönderilecek makaleler için 150-250 kelimelik İngilizce özet, İngilizce gönderilecek makaleler için 150-250 kelimelik Türkçe özet verilmesi gerekmektedir. Türkçe yazılan makale sonuna 750 kelimedenden az olmamak kaydıyla Genişletilmiş İngilizce özet "Extended Summary" eklenecektir. Aynı şekilde İngilizce yazılan makaleler için makale sonuna 750 kelimedenden az olmamak kaydıyla "Genişletilmiş Özet" eklenecektir. Verilen Türkçe ve İngilizce özetler, çalışmanın amacını, yöntemini, kapsamını ve temel bulgularını kapsamalıdır.

Hangi dilde yazılmış olursa olsun yazının başlığının Türkçe ve İngilizce olarak yazıya eklenmesi ayrıca yine Türkçe ve İngilizce olarak (3) anahtar sözcüğün belirtilmesi gerekmektedir.

Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Yazıların uzunluğu 5.000-8000 sözcük arasında olmalıdır. Yazılar yayımlanmak üzere kabul edildiğinde SDE Akademi Dergisi bütün yayın haklarına sahip olacaktır. Yayın Kurulu'nun, makale kabulü konusunda hem içerik hem de biçim bakımından nihai karar hakkı saklıdır.

Dil ve anlatım bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır. Çalışma, iyi tanımlanmış bir problematiğe dayanmalı ve başlıklar bu problematikte uyumlu olmalıdır. Yararlanılan kaynaklar, çalışmanın kapsamını yansıtacak zenginlik ve yeterlikte olmalıdır.

Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler editör kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir.

Dergiye verilecek yazılar Yayın Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan sonra iki hakeme gönderilecek, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, rapor çerçevesinde düzeltilmesine, yazının geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilecek ve durum yazara en kısa sürede bildirilecektir. Yayımlanmayan yazılar yazara geri gönderilmeyecektir.

Yazarlar unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adreslerini, telefon numaralarını, e-posta adreslerini ve Orcid (Open Researcher ve Contributor ID) numarasını bildirmelidir. (<http://orcid.org>)

Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç (1) ay içerisinde yapılarak Yayın Kurulu'na ulaştırılması gerekmektedir.

SDE Akademi Dergisi'ne gönderilen yazıların yazım bakımından son denetimlerinin yapılmış olduğu, yazarın e-posta aracılığıyla yazı için "basıla" verdiği kabul edilecektir. Yazı teslim edildikten sonra baskı düzeltmeleri için ayrıca yazara gönderilmeyecektir. Bu nedenle yazım yanlışlarının olağanın üzerinde olması yazının geri çevrilmesi için yeterli görülecektir.

II. Yazım Kuralları

YAZI, word formatında, 1.5 satır aralığında, ana bölümlerinde 12 punto; dipnot, özet, kaynakça, tablo gibi bölümlerinde ise 10 punto harf büyüklüğünde ve Times (New Roman) karakterinde yazılmalıdır.

Yazının giriş ve sonuç bölümlerine numara verilmemelidir. İzleyen bölümler yalnızca ilk harfleri büyük olacak şekilde numaralandırılmalıdır.

III. Atıflar, Dipnot ve Kaynakça:

Metin içinde yapılacak atıflar ayrıca içinde gösterilecektir. Kaynakça da bu atıf sistemine uygun olarak hazırlanacaktır. Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki atıf ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Kitap için metin içi yollama:

(Karpat, 2011:49).

Kaynakçada:

Karpat, Kemal H. (2011). Türk Siyasi Tarihi, Çev. Ceren Elitez, İstanbul: Timaş Yayınları.

Makale için metin içi yollama:

(Tanrısever, 2015:11).

Kaynakçada:

Tanrısever, Oktay. (2015). “Energy Diplomacy in an Increasingly In-terdependent and Globalizing World”, Energy and Diplomacy Journal, 1(1), s. 5-16

Editoryal yayınlar içinde yer alan makaleler:

Metin içindeki yollamada:

(Alpar, 2020: 273).

Kaynakçada:

Alpar, Güray. (2020), “Clifford Geertz”, Erdem, T. (Ed.), Milliyetçilik, İstanbul: Otorite: 271-281.

Kurum yayınları:

Metin içindeki yollamada:

(DPT, 1989: 145).

Kaynakçada:

DPT (1989). Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994 (Ankara).

İnternet kaynakları:

Metin içindeki yollamada:

(Pınar, 2020).

Kaynakçada:

Pınar, Abuzer. (2020), “Corona Pozitif Faiz Negatif”, <https://www.sde.org.tr/abuzer-pinar/genel/corona-pozitif-faiz-negatif-kose-yazisi-16531>, (20.09.2020)

Metin içindeki yollamada:

(Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada:

Dışişleri Bakanlığı (2010), <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (16.06.2010).

Yollamalar dışındaki açıklamalar için dipnot kullanılmalıdır.

İletişim Bilgileri

Adres: Stratejik Düşünce Enstitüsü

Aşağı Öveçler Mah. 1330 Cad. No:12 Çankaya-Ankara

Yazılar Word formatında tek dosya halinde
makale@sdeakademidergisi.org mail adresine gönderilmelidir.

Tel : +90 312 473 80 45

Fax : +90 312 473 80 46

E-mail : makale@sdeakademidergisi.org

Web sitesi : www.sdeakademidergisi.org

Taranan Indexler ve Veri Tabanları
Indexes&Databases

ASOS
indeks

”ACARINDEX

derginin indirme linki

Aşağı Öveçler Mah. 1330 Cad. No:12
Çankaya-Ankara
Telefon: (0312) 473 80 45
E-posta: makale@sdeakademidergisi.org
www.sdeakademidergisi.org

